स्पर्यवारयन् ४ युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी । अश्वांस्त्रिवेणुं
तल्पं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ५ दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ६ तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं
दुःशासनं रथे । पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ७ विविंशति-
चित्रसेनावादायान्ये विदुद्रुवुः । विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ८
सैन्यं तद्धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुतम् । पूर्वं प्रभग्नाः सहिताः पाण्ड-
वानभ्ययुस्तदा ९ शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः । शरणं पाण्ड-
वाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ १० सैनिका ऊचुः । प्रियदर्शी महाबाहो
धार्तराष्ट्रो महाबलः । गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ११ दुःशा-
सनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा । बध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च
सर्वशः १२ इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः । आर्ता दीना-
स्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् १३ तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणा-

---

वृष्टीला न जुमानितां दुर्योधनाचा वध करण्याच्या इच्छेनें गंधर्वांनीं त्याचा तो रथ
सर्व बाजूंनीं वेढून टाकिला ४ आणि जूं, दांडी, रथाचें कवच, ध्वज, सारथि, अश्व,
त्रिवेणु आणि निवेशस्थान ह्यांचे त्यांनीं बाणांच्या योगानें तिलप्राय तुकडे करून
टाकिले ५ व दुर्योधन विरथ होऊन भूमीवर पडला असतां महापराक्रमी चित्रसेनानें
धांवत जाऊन त्याला जिवंत पकडले ६. हे राजाधिराज जनमेजया, त्या दुर्योधनाला
पकडल्यानंतर रथावर असलेल्या दुःशासनालाही सभोंवतीं गराडा देऊन गंधर्वांनीं
धरिलें ७. विविंशति आणि चित्रसेन ह्या उभयतांना घेऊन कांहीं गंधर्व सत्वर निघून गेले;
कांहीं विंद आणि अनुविंद ह्यांना पकडून चालते झाले; कांहीं सर्व राजस्त्रिया
हरण करून घेऊन गेले ८ आणि ह्याशिवाय धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाचें जें सैन्य
अवशिष्ट राहिलें होतें त्याचाही गंधर्व पाठलाग करूं लागले. इतक्यांत प्रथमच परा-
भव पावून जे पळून गेले होते ते एकत्र जुळून पांडवांकडे गेले ९ आणि त्याचप्रमाणें
दुर्योधनराजाला गंधर्व घेऊन चालले असतां सर्व गाडे, बाजार. वेश्यांचे समुदाय आणि
सर्व वाहनं बरोबर घेऊन सैनिक पांडवांना शरण गेले १०. सैनिक ह्मणतात:— हे
महापराक्रमी धर्मराजा, आपणाला जें प्रिय तेवढ्यावरच नजर ठेवणाऱ्या महाबलाढ्य
धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजाला गंधर्व घेऊन चालले आहेत. तस्मात्, हे कुंतीपुत्रहो, तुह्मी
त्याच्या साहाय्यार्थ मागोमाग धांवा ११. अहो, दुःशासन, दुर्विषह, दुर्मुख, दुर्जय
आणि सर्वच राजपत्न्या ते गंधर्व बांधून नेत आहेत १२. ह्याप्रमाणें राजाकरितां हळहळ-
णारे दुर्योधनाचे सर्वही अमात्य आर्त व दीन होऊन आक्रोश करीत करीत

न्युधिष्ठिरम् । वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत १४ महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः । अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् १५ अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोयमन्यथा । दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः १६ द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् । इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् १७ दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः । येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः १८ शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् । समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः १९ अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः । ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति पराभवम् २० अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् । अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः २१ एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् । न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत २२ [९४५९] इति

युधिष्ठिरासमीप गले १३. तेव्हां तशा प्रकारें दुःखित व दीन होऊन युधिष्ठिरापाशीं पदर पसरूं लागलेल्या त्या दुर्योधनाच्या वृद्ध अमात्यांना अवलोकन करून भीमसेन ह्मणाला १४ " अरे, अश्व व गज ह्यांच्या योगानें युद्धाची तयारी करून मोठ्या प्रयत्नानें जें काम आह्मांला करावयाचें होतें तें ह्या गंधर्वांनींच उरकून टाकिलें १५. भलत्याच मार्गानें वागणाऱ्यांना सांप्रत हें फलही भलतेंच आलें आहे (हेंही ठीकच झालें). खरोखर कपटद्यूतानें पण लावणाऱ्या दुर्योधनराजाच्या दुष्ट मसलतींचेंच हें फल आहे १६. दुर्बलाचा जो द्वेष करीत असतो त्याचा समाचार दुसरेच घेत असतात असें आमच्या ऐकण्यांत होतें; परंतु, आज अमानुष कृत्य करून गंधर्वांनीं तें आमच्या प्रत्ययाला आणून दिलें १७. ह्या जगतामध्यें आमचें प्रिय करण्याविषयीं तत्पर असा कोणी तरी पुरुष आहे आणि त्यानेंच (निरुपाय होऊन) बसलेल्या आमचा भार हलका केला आहे हें तरी आमचें मोठें भाग्यच ह्मणावयाचें १८. अरे, ऐश्वर्यावर असलेला हा दुर्बुद्धि दुर्योधन तपानें कृश झालेल्या आणि थंडी, वारा व ऊन सहन करीत विपन्न स्थितीमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या आह्मांला पहाण्याची इच्छा करीत आहे काय ? १९. अधर्मानें वागणाऱ्या त्या कुरुकुलोत्पन्न दुरात्म्या दुर्योधनाच्या शीलाचें जे अनुकरण करितील त्यांचा पराभव व्हावयाचाच २०. (हे अमात्यहो,) कुंतीपुत्र निरुपद्रवी आहेत असें समजून अरण्यामध्यें अशा स्थितींत आह्मांला अवलोकन करण्याचा ज्यानें हा उपदेश केला असेल त्यानें धडधडीत अधर्म केला आहे हें मी तुमच्या समक्ष सांगतों " २१. ह्याप्रमाणें कुंतीपुत्र भीमसेन अमर्याद उच्च स्वरानें बोलूं लागला असतां " कठोर भाषण करण्याचा

श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनादिहरणे द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४२॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणैषिणः। कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् १ भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर । प्रसक्तानि च वैराणि कुलधर्मो न नश्यति २ यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् । न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रधर्षणम् ३ जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् । स एवं परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ४ दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलात्प्रभो। स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ५ शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च । उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत मा चिरम् ६ अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च वीरापराजितः । मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा ह्रियमाणं सुयोधनम् ७ एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः । धृतराष्ट्रस्य

हा समय नव्हे " असें धर्मराजा त्याला ह्मणाला २२ ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीतलक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं गंधर्वांनीं दुर्योधनादिकांना हरण करून नेल्याविषयीं दोनशें बेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥२४२ ॥

युधिष्ठिर ह्मणतो:—बा भीमसेना, संकटांत सांपडलेले कौरव भयभीत होऊन आश्रय मागण्याकरितां आपणांकडे आले असतांना तू त्यांना उद्देशून अशा प्रकारचें भाषण कसें बरें करीत आहेस ? १. हे वृकोदरा, भाऊबंदांमध्यें भिन्नभाव, कलह आणि दृढ वैरें जरी असलीं तरी त्याचा कुलधर्म नाहींसा होत नाहीं २. जेव्हां कोणी परका मनुष्य भाऊबंदांच्या कुलावर उठतो तेव्हां परकीयाकडून आपल्या कुलाचा होत असलेला तो अपमान (कुलाभिमानी) सज्जन लोक सहन करीत नाहींत ३. आह्मी येथें बरेच दिवस रहात आहोंत हें हा दुर्बुद्धि सुयोधन जाणीत आहे आणि ह्याप्रमाणें आह्माला विपत्तीमध्यें आणून त्यानेंच हें आह्मांला अप्रिय होणारें (घोषयात्रेचें) कृत्य केलें आहे ४. हे समर्थ भीमसेना, गंधर्वांनें दुर्योधनाला पकडलें असल्यामुळें आणि स्त्रियांना परपुरुषाचा स्पर्श झाला असल्यामुळें आपल्या कुलाचाच घात होण्याचा प्रसंग आला आहे ५. तस्मात्, हे नरव्याघ्रहो, शरण आलेल्यांचें रक्षण करण्याकरितां आणि (मुख्यत:) आपल्या कुलाचें संरक्षण करण्याकरितां तुह्मी उठा व युद्धाला सज्ज व्हा ; आतां विलंब उपयोगीं नाहीं ६. अर्जुन, नकुलसहदेव आणि, हे वीरा, कधींही पराभव न पावलेला तूं असे तुह्मी सर्व नरव्याघ्र मिळून, गंधर्व हरण करून नेत असलेल्या सुयोधनाला सोडवा ७. हे नरव्याघ्रहो,

पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ८ सस्वनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमा-
न्रथान् । इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ९ एतानास्थाय वै
यत्ता गन्धर्वान्योद्धुमाहवे । सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः १०
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् । परं शक्त्याभिरक्षेत किं
पुनस्त्वं वृकोदरम् ११ क इहार्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।
प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् १२ वरप्रदानं राज्यं च पुत्र-
जन्म च पाण्डवाः । शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् १३
किं चाप्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः । त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं
परिमार्गते १४ स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर । विततो मे क्रतु-
र्वीर न हि मेऽत्र विचारणा १५ साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयो-
धनम् । तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन १६ न साम्ना प्रतिपद्येत
यदि गन्धर्वराडसौ । पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् १७ अथासौ

सर्वशस्त्रसामग्रीनें भरलेले आणि सुवर्णध्वजांनीं युक्त असलेले हे धृतराष्ट्रपुत्रांचे निर्मल रथ आहेत ८. ह्यास्तव, ह्या रथावर तुह्मी आरोहण करा. हे रथ नेहमीं सज्ज आहेत, गर्जना करणारे आहेत आणि शस्त्रें धारण केलेल्या इंद्रसेनप्रभृति सारथ्यांनीं हे संभाळिलेले आहेत ९. ह्या रथांवर आरूढ होऊन रणामध्यें गंधर्वांशीं युद्ध करण्याकरितां तुह्मी तयार व्हा आणि एकसारिखे दक्ष राहून सुयोधनाला सोडण्याकरितां प्रयत्न करा १०. हे वृकोदरा, जो कोणी ह्मणून क्षत्रिय आहे तो ह्या जगतामध्यें त्याला शरण आलेल्या दुसऱ्याचें स्वसामर्थ्यानुरूप रक्षण करीत असतो, मग तुझी तर गोष्ट कशाला पाहिजे ? ११. धांव धांव ह्मणून प्रार्थना केली असतां हात जोडून शरण आलेल्या शत्रूलाही अवलोकन करून त्याचें रक्षण करणारा खरोखर ह्या जगतामध्यें कोण बरें सांपडेल ? जो मोठा असेल तोच सांपडेल १२. हे पांडवहो, वरप्रदान, राज्य आणि पुत्रजन्म हीं तीन एकीकडे टाकिलीं असतां संकटापासून शत्रूची मुक्तता करणें हें एक त्यांच्या बरोबरीचें होईल १३; परंतु, सुयोधन संकटामध्यें सांपडला आहे आणि तुझ्या बाहुबलाच्या आधारावर तो जीवदानाची याचना करीत आहे. तस्मात्, त्याला सोडणें हें तर त्यापेक्षांही अधिक फलदायक होणारें आहे १४. हे वीरा भीमसेना, माझा जर यज्ञ सुरू झाला नसता तर मीच त्याच्या रक्षणार्थ धांवलों असतों; ह्याविषयीं माझ्या मनांत मुळींच संशय आला नसता १५. हे कुरुनंदना भीमसेना, तुझ्यामुळें सामोपचारानेंच सुयोधनाची मुक्तता होईल अशा रीतीनेंच तूं सर्व कांहीं उपाय योजून त्याला सोडण्याचा [illegible]

मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान्। सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिप-
न्थिनः १८ एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर। वैताने कर्मणि
तते वर्तमाने च भारत १९ वैशम्पायन उवाच ॥ अजातशत्रोर्वचनं
तच्छ्रुत्वा तु धनञ्जयः। प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् २०
अर्जुन उवाच ॥ यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान्। अद्य
गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् २१ अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा
प्रतिज्ञां सत्यवादिनः। कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः २२
[९४८१] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामार-
ण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनमोचनानुज्ञायां त्रिचत्वारिंशदधि-
कद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः। प्रहृ-
ष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः १ अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः २ आयुधानि च दिव्यानि

कर १६. हा गंधर्वराज सामोपचारानें जर वठणीला न येईल तर हलकासा पराक्रम करून तूं सुयोधनाची सुटका कर १७ आणि हे भीमसेना, मृदु युद्धानें जर तो कौरवांना न सोडील तर मात्र सर्व उपायांनीं शत्रूंना जिंकून तुह्मी त्या कौरवांची सुटका करा १८. हे भरतकुलोत्पन्ना भीमसेना, यज्ञानुष्ठानाला आरंभ झाला असून सांप्रतही तें सुरू असल्यामुळें एवढें सांगणेंच माझ्या हातून होण्यासारिखें आहे १९. वैशंपायन सांगतातः— अजातशत्रु युधिष्ठिराचें तें भाषण श्रवण करितांक्षणीं कौरवांना मुक्त करणें ही वडिलाची आज्ञा शेवटास नेण्याविषयीं अर्जुनानें प्रतिज्ञा केली २०. अर्जुन ह्मणतोः— सामोपचारानें जर गंधर्व धृतराष्ट्रपुत्रांना न सोडितील तर आजच्या आजच भूमीला गंधर्वराज चित्रसेनाचें रक्त प्राशन करण्याचा प्रसंग येईल २१. असो. हे जनमेजयराजा, सत्यवादी अर्जुनाची ती प्रतिज्ञा ऐकतांक्षणीं कौरवांच्या मनामध्यें पुनरपि आशा उत्पन्न झाली २२. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वांपैकीं युधिष्ठिरानें दुर्योधनाला सोडविण्याकरितां पांडवांना आज्ञा केल्याविषयीं दोनशें त्रेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४३ ॥

वैशंपायन सांगतातः—युधिष्ठिराचें भाषण श्रवण केल्यावर भीमसेनप्रभृति सर्वेही पुरुषश्रेष्ठांचीं मुखें प्रफुल्लित झालीं व ते तेथून उठले १. तदनंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, सुवर्णाचें चित्रविचित्र काम ज्यांवर केलें आहे अशीं अभेद्य कवचें त्या सर्व महारथांनीं घातलीं २; नानाप्रकारचीं दिव्य आयुधेंही त्यांनीं

विविधानि समादधुः । ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ३ पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः । तान्रथान्साधुसंपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ४ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः । ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ५ प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् । जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ६ क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् । न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ७ दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे । तांस्तु विभ्राजितान्दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ८ व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ९ क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तं च भारत । न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः १० शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा । ततस्तान्युधि दुर्धर्षान्सव्यसाची परन्तपः ११ सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे । विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् १२ त एवमुक्ता गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना । उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं

घेतलीं आणि ह्याप्रमाणें कवचें घालून व धनुष्यें घेऊन सज्ज झालेले आणि ध्वजयुक्त रथांवर आरूढ झालेले ते सर्वही पांडव प्रज्वलित अग्निप्रमाणें दिसूं लागले आणि उत्कृष्ट रीतीनें तयार केलेल्या व वेगवान् अश्व जोडिलेल्या त्या रथांवर आरूढ होऊन ते श्रेष्ठ रथी पांडव सत्वरच तेथून निघाले असतां कौरवसैन्यामध्यें मोठी गर्जना झाली ५. महारथी पांडुपुत्र एकत्र जुळून युद्धाकरितां निघालेले अवलोकन करितांक्षणीं जयाविषयीं फुरफुरलेले आकाशगामी महारथी त्वरा करून ६ एका क्षणांतच त्या वनामध्यें निर्धास्तपणें जुळले. सारांश, जयाचा गर्व झालेले ते सर्वही गंधर्व चार पांडव रथांवर आरूढ झालेले अवलोकन करितांक्षणीं रणामध्यें परत आले व लोकपालच युद्धाकरितां उद्युक्त झाले आहेत कीं काय अशा रीतीनें झळकत असलेल्या त्या पांडुपुत्रांना अवलोकन केल्यावर ७, ८ ते गंधमादन पर्वतावर वास्तव्य करणारे गंधर्व आपली सेना व्यवस्थित लावून उभे राहिले तदनंतर विचारी धर्मपुत्र युधिष्ठिरराजाची झालेली आज्ञा श्रवण केल्याप्रमाणें ९, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, क्रमानें सौम्यपणानें युद्ध सुरू झालें; परंतु, गंधर्वराजाचे ते मूढमति सैनिक १० सौम्य उपायानें पांडवांना श्रेय संपादन करूं देईनात. तेव्हां युद्धामध्यें जिंकण्यास जड असलेल्या त्या गगनसंचारी गंधर्वांना शत्रुतापन सव्यसाची अर्जुन "माझ्या भ्रात्या सुयोधनाला तुम्ही सोडून द्या " असें सांत्वनपूर्वक रणामध्यें म्हणाला ११, १२; परंतु, यशस्वी पांडुपुत्र अर्जुनानें गंधर्वांना ह्याप्रमाणें सांगितलें असतांही उपहास करण्याच्या

वचनमब्रुवन् १३ एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः १४ तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत । न शास्ता विद्यतेस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् १५ एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत १६ न तद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् । परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः १७ उत्सृज्यध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् १८ यदा साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् १९ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति २० तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः २१ ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् । बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत २२ [९५०३] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि पाण्डवगन्धर्वयुद्धे चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोध्यायः ॥ २४४ ॥

बुद्धीनें ते त्या कुंतीपुत्राला ह्मणाले १३ " बा अर्जुना, आह्मी ह्या जगतामध्यें एकाच्याच आज्ञेप्रमाणें वागत असतो. ज्याच्या आज्ञेला मान देऊन आह्मी निःशंक संचार करीत आहोंत १४ त्या एकानें आह्मांला जसें सांगितलें आहे तसें, हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना, आह्मी वागत आहों. त्या देवराजाशिवाय आह्माला दुसरा कोणी आज्ञा करणारा नाहीं " १५. ह्याप्रमाणें गंधर्वांनीं कुंतीपुत्र धनंजयाला सांगितल्यावरही तो पुनरपि त्या गंधर्वांना ह्मणाला १६ " परस्त्रियांना स्पर्श करणें आणि मनुष्यांशीं प्रसंग करणें हें निंद्य कर्म गंधर्वराजाला योग्य नाहीं. १७. तस्मात्, धर्मराजाच्या आज्ञेनें तुह्मी हे महावीर्यवान् धृतराष्ट्रपुत्र व ह्यांच्या स्त्रिया सोडून द्या १८. हे गंधर्वहो, तुह्मी जर धृतराष्ट्रपुत्रांना सामोपचारानें सोडीत नसाल तर स्वतः पराक्रम करून मी सुयोधनाला सोडवीन" १९. याप्रमाणें सांगितल्यानंतर सव्यसाची कुंतीपुत्र धनंजयानें आकाशामध्यें संचार करणाऱ्या गंधर्वांवर तीक्ष्ण बाण सोडिले २०; त्याचप्रमाणें बाणांची वृष्टि करून ते महाबलाढ्य गंधर्व पांडवांवर हल्ला करूं लागले आणि पुनरपि ते पांडवही स्वर्गनिवासी गंधर्वांवर बाणवृष्टि करूं लागले २१ आणि तदनंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, वेगवान् गंधर्व आणि भयंकर वेगानें युक्त असलेले पांडव यांमध्यें अत्यंत तुमुल युद्ध सुरू झालें २२. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं पांडव आणि गंधर्व यांच्या युद्धाविषयीं दोनशें चव्वेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला॥ २४४॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः । विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् १ चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः । रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् २ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः । गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ३ तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतशो रणे । प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ४ ते कीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः । न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ५ अभिक्रुद्धानभिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा । लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ६ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम् । आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ७ तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः । गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ८ माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ । परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ९ ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः । उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः १०

वैशंपायन सांगतातः—तदनंतर सुवर्णमाला धारण केलेल्या आणि दिव्य अस्त्रांनीं युक्त असलेल्या गंधर्वांनीं उज्ज्वल बाण सोडीत सोडीत सर्व बाजूंनीं पांडवांचें निवारण करण्यास सुरवात केली १. हे राजा, चार पांडव वीर आणि हजारों गंधर्व हे उभयता रणामध्यें संग्राम करूं लागले हें एक अद्भुतच दिसूं लागलें २. कर्ण आणि धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन ह्या उभयतांच्या रथाचे पूर्वी ज्याप्रमाणें गंधर्वांनीं शेंकडों तुकडे केले होते त्याप्रमाणें पांडवांनीं गंधर्वांच्या रथाचे तसेच शेंकडों तुकडे करून टाकिले ३. हे जनमेजय राजा, रणामध्यें ते शेंकडों गंधर्व चाल करून येऊं लागले असतां पुरुषश्रेष्ठ पांडवांनीं बाणवृष्टींच्या योगानें अनेकवेळां त्यांचें स्वागत केलें ४. आणि अशा रीतीनें ते गगनचारी गंधर्व सर्व बाजूंनीं बाणवृष्टींच्या योगानें व्याप्त होऊं लागले असतां पांडुपुत्रांच्या समीप येण्यासही समर्थ झाले नाहींत ५. तदनंतर गंधर्व क्रुद्ध झाले आहेत असें अवलोकन करून अर्जुनही क्रुद्ध झाला आणि त्यानें मोठीं मोठीं दिव्य अस्त्रें सोडण्याचा उपक्रम केला ६. महाबलाढ्य अर्जुनानें संग्रामामध्यें आग्नेय अस्त्राच्या योगानें हजारोंचे हजारों गंधर्व यमगृहीं पाठवून दिले ७. त्याप्रमाणें, हे जनमेजयराजा, बलवानांमध्यें श्रेष्ठ आणि महाधनुर्धारी भीमसेनानेंही तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें संग्रामामध्यें शेंकडों गंधर्वांचा वध केला ८. त्याचप्रमाणें, हे जनमेजयराजा, महाबलाढ्य माद्रीपुत्रांनींही युद्ध करितां करितां पुढें सरसावून शेंकडों शत्रूंचा वध केला ९. व ह्याप्रमाणें दिव्य अस्त्रांच्या योगानें त्या महारथी पांडवांच्या हातून

स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । महता शरजालेन सम-
न्तात्पर्यवारयत् ११ ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।
ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः १२ गदाशक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता निहत्य
परमास्त्रवित् । गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनञ्जयः १३ शिरोभिः
प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा । अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना । भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शर-
वर्षैरवाकिरन् १५ तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परन्तपः । अस्त्रैः
संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत १६ स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं
चापि तथार्जुनः । आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः १७ ते
दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः । दैतेया इव शक्रेण विषादम-
गमन्परम् १८ ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः । विसर्पमाणा
भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना १९ गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण

गंधर्वांचा वध होऊं लागला असता धृतराष्ट्रपुत्रांना घेऊन त्या गंधर्वांनी आकाशामध्यें उड्डाण केलें १०; परंतु, त्यांनीं उड्डाण केल्याच अवलोकन करितांक्षणी प्रचंड बाणवृष्टीच्या योगानें कुंतीपुत्र धनंजयानें सर्व बाजूनीं त्याना जखडून टाकिलें ११. पिंजऱ्यांतील पक्षीच की काय अशा रीतीनें बाणसमुदायानें ते गंधर्व जखडून गले असतांही त्यांनीं रागारागानें गदा, शक्ति, ऋष्टि ह्या आयुधांचा अर्जुनावर वर्षाव केला १२. तथापि, महान् अस्त्रवेत्त्या धनंजयानें गदा, शक्ति आणि ऋष्टि यांच्या त्या वृष्टि नाहींशा करून भल्ल बाणांनीं त्याच्या शरीरांनाही वेध केला १३; व (थोडक्याच वेळांत) पडणारीं मस्तकें, पाय आणि हात याच्या योगाने पाषाणवृष्टिच होत आहे कीं काय असा भास होऊं लागून शत्रूंना भय उत्पन्न झालें १४. महात्मा पांडुपुत्र अर्जुन गंधर्वांचा वध करूं लागला असतां अंतरिक्षामध्यें असलेल्या गंधर्वांनीं भूमीवर असलेल्या अर्जुनाला बाणवृष्टींनीं भरून काढिलें १५. परंतु शत्रूंना ताप देणाऱ्या त्या सव्यसाची तेजस्वी अर्जुनानें अस्त्राच्या योगानें त्यांच्या बाणवृष्टींचें निवारण करून उलट गंधर्वांना वेध केला १६. तदनंतर कुरुनंदन अर्जुनानें स्थूणाकर्ण, इंद्रजाल, सौर, आग्नेय आणि सौम्य हीं अस्त्रें सोडिलीं १७. तेव्हां इंद्राच्या योगानें दग्ध होणाऱ्या दैत्याप्रमाणें कुंतीपुत्र अर्जुनाच्या बाणांनीं ते गंधर्व दग्ध होऊं लागले असतां त्यांना पराकाष्ठेचा विषाद वाटला १८. कारण, ते आकाशामध्यें उंच जाऊं लागले असतां बाणसमुदायाच्या योगानें अर्जुन त्यांना अडवून धरी आणि भूमीवरच इकडे तिकडे हलूं लागले असतां भल्ल बाणांच्या योगानें तो सव्यसाची त्यांना

भारत । चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् २० तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा २१ स गदां बहुधा दृष्ट्वा छिन्नां बाणैस्तरस्विना । संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् २२ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि संप्रयुक्तानि सर्वशः । दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः २३ स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा २४ अन्तर्हितं तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः । ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः २५ अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोर्जुनस्तदा । शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनञ्जयः २६ स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोस्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ चित्रसेनस्ततोवाच सखायं युधि विद्धि माम् २७ चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् २८ संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं

जखडून टाकी १९. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, कुंतीपुत्र अर्जुनानें गंधर्वांना ह्याप्रमाणें त्रस्त केल्याचें अवलोकन केल्यावर गंधर्वराज चित्रसेन गदा घेऊन अर्जुनावर धांवला २० परंतु, हातामध्यें गदा घेऊन मोठ्या लगबगीनें तो संग्रामामध्यें चाल करून येऊं लागला असतां कुंतीपुत्र अर्जुनानें त्याच्या त्या सर्वस्वीं लोहमय असलेल्या गदेचे सात तुकडे केले २१. ह्याप्रमाणें बलाढ्य अर्जुनाच्या हातून बाणांच्या योगानें आपल्या गदेचे अनेक तुकडे झाले हें दृष्टोत्पत्तीस आल्यावर अंतर्धानविद्येनें स्वतःला अदृश्य करून तो चित्रसेन पांडुपुत्र अर्जुनाशीं युद्ध करूं लागला २२. त्यानें जीं दिव्य अस्त्रें सोडिलीं तीं त्याचवेळीं वीर अर्जुनानें उलट दिव्य अस्त्रांच्याच योगानें कुंठित करून टाकिलीं २३; परंतु, महात्मा अर्जुन जेव्हां त्या उलट अस्त्रांच्या योगानें त्यांचें निवारण करूं लागला तेव्हां तो बलाढ्य गंधर्वराज मायेच्या योगानें अदृश्य झाला २४. परंतु, तो अदृश्य राहून आपणावर प्रहार करीत आहे असें जेव्हां अर्जुनाच्या लक्ष्यांत आलें तेव्हां दिव्यास्त्रांनीं अभिमंत्रण केलेल्या बाणांच्या योगानें अर्जुनानें त्याला ताडण केलें २५. इतकेंच नव्हे परंतु, नानाप्रकारचीं रूपें धारण करणारा तो धनंजय अर्जुन क्रुद्ध झाला आणि शब्दवेधाचें अवलंबन करून त्यानें त्या अदृश्य असलेल्या गंधर्वाचाही वध करण्याचें मनांत आणिलें २६. ह्याप्रमाणें महात्म्या अर्जुनाच्या हातून त्या अस्त्रांच्या योगानें त्या प्रिय सख्या चित्रसेनाचा वध होऊं लागला असतां त्यानें आपलें स्वरूप प्रकट केलें आणि "युद्धामध्यें मी तुझा सखा आहें असें तूं समज," असें तो चित्रसेन त्याला ह्मणाला २७. तदनंतर युद्धामध्यें दुर्बल ठरलेला आपला सखा चित्रसेन गंधर्व आहे हें मनांत आणून २८ पांडवश्रेष्ठ अर्जुनानें त्या सोडिलेल्या अस्त्राचा

पाण्डवर्षभः २९ दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनञ्जयम् । संजह्रुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ३० चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ३१ [९५३४] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि गन्धर्वपराभवे पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२४५॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् । मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः १ किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थं च सदारोयं निगृहीतः सुयोधनः २ चित्रसेन उवाच ॥ विदितोयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः । दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनञ्जय ३ वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननाथवत् । समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ४ इमेवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् । ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ५ गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय । धनञ्जयश्च ते रक्ष्यः सहभ्रातृभिराहवे ६ स च प्रियः सखा तुभ्यं

उपसंहार केला २९. धनंजयानें अस्त्राचा उपसंहार केल्याचें अवलोकन करून सर्व पांडवांनींही धांवत असलेले आपले अश्व, बाणवेग व चाप आवरून धरिले ३०; आणि इतकें झाल्यावर चित्रसेन, अर्जुन, भीमसेन आणि नकुलसहदेव हे एकमेकाला कुशलप्रश्न विचारून आपआपल्या रथावरच उभे राहिले ३१. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वांपैकीं गंधर्वांच्या पराभवाविषयीं दोनशें पंचेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४५ ॥

वैशंपायन सांगतातः—तदनंतर गंधर्वसेनांच्या मध्यभागीं असलेला महाधनुर्धारी व महातेजस्वी अर्जुन हंसत हंसत चित्रसेनाला ह्मणाला १ " हे वीरा, कौरवाचा निग्रह करण्यांत तुझा हेतु तरी काय होता ? अरे, तूं ह्या सुयोधनाला स्त्रियांसहवर्तमान कशाकरितां पकडलेंस ? " २. चित्रसेन ह्मणतोः—हे धनंजया, मी स्वर्गामध्यें असतांना दुरात्मा दुर्योधन आणि पापी कर्ण ह्या उभयतांचा हा अभिप्राय मला समजला होता ३. तुह्मी वनामध्यें राहून अनाथांप्रमाणें क्लेश भोगीत आहांत असें जाणून विपन्न स्थितींत असल्यामुळें अव्यवस्थित असलेल्या त्या पांडवांना आपण सुस्थितीमध्यें असतांना अवलोकन करावें असा त्या दुर्योधनाचा अभिप्राय होता ४. सारांश, हे तुमचा व यशस्विनी द्रौपदीचा उपहास करण्याकरितां येथें आले होते. तेव्हां ह्याचा उद्देश जाणून देवराज इंद्र मला ह्मणाला ५ " तूं जा; दुर्योधनाला अमात्यांसहवर्तमान बांधून इकडे घेऊन ये आणि भ्रात्यासहवर्तमान अर्जुनाचें तूं युद्धामध्यें

शिष्यश्च तव पाण्डवः । वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ७ अयं
दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् । नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासन-
शासनात् ८ अर्जुन उवाच ॥ उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ९ चित्रसेन उवाच ॥ पापोयं नित्य-
संतुष्टो न विमोक्षणमर्हति । प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय १०
नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा
कुरु यथेच्छसि ११ वैशम्पायन उवाच ॥ ते सर्व एव राजानमभिजग्मु-
र्युधिष्ठिरम् । अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् १२ अजातश-
त्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा । मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस
च १३ दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः । दुर्वृत्तो धार्तरा-
ष्ट्रोयं सामात्यज्ञातिबान्धवः १४ उपकारो महांस्तात कृतोयं मम खेचरैः।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षणेस्य दुरात्मनः १५ आज्ञापयध्वमिष्टानि
प्रीयामो दर्शनेन वः । प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् १६

रक्षण कर ६. कारण, तो पांडुपुत्र अर्जुन तुझा प्रियसखा व शिष्य आहे. " ह्याप्रमाणें
देवराज इंद्राची आज्ञा झाली असल्यामुळे मी तेथून सत्वर येथें आलों आहें ७ आणि ह्या
दुरात्म्या दुर्योधनाला बांधूनही टाकिलें आहे.मी आतां स्वर्गास जातों आणि जातांना इंद्राच्या
आज्ञेप्रमाणें ह्या दुरात्म्यालाही बरोबर नेतों ८. अर्जुन ह्मणतो:—हे चित्रसेना, तुला जर
माझें प्रिय करण्याची इच्छा असेल तर धर्मराजाच्या आज्ञेवरून हा आमचा सुयोधन भ्राता
तुह्मी सोडून द्या ९. चित्रसेन ह्मणतो:—हे धनंजया, धर्मराज आणि द्रौपदी ह्यांना फस-
विणारा व सदा मत्त असलेला हा दुष्ट दुर्योधन सुटण्याला पात्र नाहीं १०. मीं तुला
सांगितलेला हा त्याचा अभिप्राय कुंतीपुत्र धर्मराज युधिष्ठिराला विदित नाहीं. ह्यास्तव,
आतां तो ह्याचा उद्देश ऐकिल्यावर तू तुझ्या इच्छेस येइल तसें कर ११. वैशंपायन
सांगतात:— तदनंतर ते सर्वही धर्मराज युधिष्ठिराकडे गेले आणि गेल्यानंतर दुर्योध-
नाचा तो सर्व उद्देश त्यांनीं त्याला निवेदन केला १२; परंतु, गंधर्वाचें तें भाषण
श्रवण करून अजातशत्रु धर्मराजानें त्या सर्वांना मुक्त करून गंधर्वांची प्रशंसा
केली १३. (तो ह्मणाला) " तुह्मी सर्व बलाढ्य व समर्थ असतांना अमात्य आणि
ज्ञातिबांधव ह्यांसहवर्तमान ह्या दुराचारी धृतराष्ट्रपुत्राचा वध केला नाहीं ही खरो-
खर मोठी सुदैवाचीच गोष्ट समजली पाहिजे १४. बा चित्रसेना, ह्या दुरात्म्याला
सोडिल्यामुळें माझें कुल भ्रष्ट झालें नाहीं हा एक गंधर्वांनीं माझ्यावर मोठा उपकारच
केला आहे १५. तुमचे दर्शन झाल्यामुळें आह्मी संतुष्ट झालों आहोंत. ह्यास्तव,

अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाःपाण्डुपुत्रेण धीमता। सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसे-
नमुखा ययुः १७ देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत्। दिव्येनामृ-
तवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि १८ ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च
सर्वशः। कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः १९ सस्त्रीकुमारैः
कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः। बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथा-
ग्नयः २० ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा। युधिष्ठिरस्तु प्रण-
यादिदं वचनमब्रवीत् २१ मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित्।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत २२ स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रा-
तृभिः कुरुनन्दन। गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः २३
वैशम्पायन उवाच॥ पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा। अभि-
वाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः। विदीर्यमाणो व्रीडावाञ्जगाम नगरं
प्रति २४ तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भ्रातृभिः सहितो

तुह्मांला जे इष्ट पदार्थ असतील ते देण्याविषयीं तुह्मी मला आज्ञा करा आणि सर्व मनोरथ परिपूर्ण झाल्यानंतर तुह्मी चालते व्हा. आता काय हवें तें सांगण्यास विलंब लावूं नका" १६. असो. विचारी पांडुपुत्र धर्मराजानें गंधर्वांना अनुज्ञा दिल्यानंतर ते चित्रसेनप्रभृति गंधर्व अप्सरांसहवर्तमान आनंदित होऊन चालत झाले १७. कौरवांनीं युद्धामध्यें ज्यांचा वध केला होता त्या मृतगंधर्वांना देवराज इंद्रानेंही दिव्य अमृतवृष्टीनें जिवंत केलें १८ आणि भाऊबंदांना व सर्व राजस्त्रियांना मुक्त करून आणि अशा रीतीनें दुष्कर कर्म करून पांडवही आनंदित झाले १९ व स्त्रिया व मुलें ह्यांसहवर्तमान सर्व कौरव प्रशंसा करूं लागले असता त महारथी व महात्मे पांडव यज्ञामध्यें झळकणाऱ्या अग्नीप्रमाणें झळकूं लागले २०. तदनंतर भ्रात्यां-सहवर्तमान असलेला युधिष्ठिर मुक्त झालल्या दुर्योधनाला प्रेमानें ह्मणाला २१ "बा सुयोधना, पुनरपि अशा प्रकारचें साहस कधींही करूं नको. कारण, हे भरतकुलोत्पन्ना, साहस करणाऱ्याना सुखप्राप्ति होत नाहीं २२. हे कुरुनंदना, सर्व भ्रात्यांना बरोबर घेऊन तूं आतां इच्छेप्रमाणें सुखरूप घरीं जा आणि (घडलेल्या प्रकारासंबंधानें) मनामध्यें बिलकुल खेद करूं नको" २३. वैशंपायन सांगतातः— पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें दुर्यो-धनराजाला जाण्याची अनुज्ञा दिली असतां इंद्रियें विकल झालेल्या रोग्याप्रमाणें ज्याची अवस्था झाली आहे असा तो दुर्योधन लज्जायुक्त झाला आणि धर्मपुत्र युधिष्ठिराला अभिवंदन करून अंतःकरणामध्यें विदीर्ण होत होतच कीं काय तो आपल्या राजधा-नीला परत गेला २४. तो कौरव दुर्योधन तेथून गेल्यानतर भ्रात्यांसहवर्तमान

वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः २५ तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
तथा द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः २६ [९५६०] इति श्रीमहा-
भारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रा-
पर्वणि दुर्योधनमोक्षणे षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

जनमेजय उवाच ॥ शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः । मोक्षि-
तस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः १ कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य
च नित्यशः । सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः २ दुर्योधनस्य
पापस्य नित्याहंकारवादिनः । प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति
मे ३ तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः । प्रवेशं विस्तरेण त्वं
वैशम्पायन कीर्तय ४ वैशम्पायन उवाच ॥ धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्त-
राष्ट्रः सुयोधनः । लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ५ स्वपुरं
प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः । शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः परा-
भवम् ६ विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके । संनिविष्टः शुभे

असलेल्या त्या वीर कुंतीपुत्र युधिष्ठिराची द्विज प्रशंसा करूं लागले २५ आणि देवांनीं परिवेष्टित असलेल्या इंद्राप्रमाणें त्या सर्व तपोधनांनीं परिवेष्टित असलेला तो युधिष्ठिर त्या द्वैतवनामध्यें आनंदित होऊन क्रीडा करूं लागला २६. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यास-प्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं दुर्योधनाच्या मुक्ततेविषयीं दोनशें शेहेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४६ ॥

जनमेजय ह्मणतो:—शत्रूनीं जिंकून बांधिला असतां महात्म्या पांडवांनीं युद्ध करून ज्याला नंतर सोडविलें व जो मानी, अत्यंत दुरात्मा १, आत्मप्रशंसा करणारा, दुष्ट उद्देश मनामध्यें धरणारा, नेहमीं गर्व वाहणारा, पौरुष आणि औदार्य ह्यांच्या योगानें सर्वदां पांडवांचा अवमान करणारा २ आणि नेहमीं अहंकाराचें बोलणें बोल-णारा पापी दुर्योधन त्याचा हास्तिनपुरामध्यें (तशी अवस्था झाल्यानंतर) प्रवेश होणें मला दुर्घट दिसतें ३. ह्यास्तव, हे वैशंपायनमुने, दुःखानें अंतःकरण व्याकूळ होऊन लज्जितच झालेल्या त्या दुर्योधनाचा प्रवेश आपण मला सविस्तर कथन करा ४. वैशं-पायन सांगतात:— धर्मराजानें जाण्याची अनुज्ञा दिल्यानंतर धृतराष्ट्रपुत्र सुयोधनानें लज्जेमुळें तोंड खालीं केलें आणि अत्यंत दुःखित होऊन अंतःकरणामध्यें कचर खात खात तो (वंदन करण्याकरितां) त्याच्या समीप गेला ५. तदनंतर शोकाकुल झालेल्या आपल्या अंतःकरणामध्यें पराभवाचें चिंतन करीत करीत तो दुर्योधनराजा चतुरंगसेनेसहवर्तमान आपल्या नगराला चालता झाला ६. जातां जातां मार्गामध्यें

रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ७ हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् । अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ८ उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये । उपागम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ९ दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः । दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः १० दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनन्दन । विजिगीषून्रणे युक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ११ अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव । नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां च वाहिनीम् १२ शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोभिपीडितः । इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत १३ अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारबलवाहनान् । विमुक्तान्संप्रपश्यामि युद्धात्तस्मादमानुषात् १४ नैतस्य कर्ता लोकेस्मिन्पुमान्विद्यति भारत । यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे १५ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा । उवाच चाङ्गराजानं बाष्पगद्गदया

चांगलें तृण व उदक ह्यांनीं युक्त असलेल्या एका देशांतील शुभ व रम्य अशा प्रदेशावर त्यानें आपल्या मनाप्रमाणें तळ दिला ७ आणि गज, अश्व, रथ व पदाति ह्यांचीही योग्य ठिकाणीं त्यानें व्यवस्था लाविली. नंतर रात्र संपण्याचा सुमार झाला असतां राहूनें ग्रस्त झालेल्या चंद्राप्रमाणें (म्लानवदन होऊन दुर्योधन) अग्नीसारिख्या तजस्वी मंचकावर बसला असतांना कर्ण त्याच्याजवळ गेला आणि ह्मणाला ८, ९ " हे गांधारीपुत्रा, तूं जिवंत आहेस हीं सुदैवाची गोष्ट असून आपली पुनरपि भेट झाली हें एक भाग्यच ह्मणावयाचें आणि यथेष्ट रूप धारण करणारे गंधर्व तूं जिंकिलेस हेंही एक सुदैवच समजावयाचें १०. हे कुरुनंदना, विजयेच्छु, रणाविषयीं तत्पर आणि शत्रूंचा पराभव केलेले तुझे महारथी सर्व भ्राते मी अवलोकन करीत आहें ही एक भाग्याचीच गोष्ट ह्मणावयाची ११. सर्व गंधर्व तुझ्यासमक्ष माझ्या मागें धांवूं लागले असतांना सर्व बाजूंनीं फांकूं लागलेली आपली सेना आवरून धरण्यास मी समर्थ झालों नाहीं १२. इतकेंच नव्हे परंतु, बाणांच्या योगानें शरीराला क्षतें पडल्यामुळें अत्यंत जेरीस येऊन मी पळूनही गेलों; परंतु, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या अमानुष युद्धापासून स्त्रिया, सैन्य आणि वाहनें ह्यांसहवर्तमान मुक्त झालेले तुह्मी ह्या ठिकाणीं क्षतरहित व सुरक्षित असें माझ्या दृष्टीं पडत आहां हें मला अतिशयच अद्भुत वाटत आहे १३, १४. हे भरतकुलोत्पन्ना महाराजा, भ्रात्यांसहवर्तमान संग्रामामध्यें तूं जें कृत्य केलेंस तें कृत्य करणारा ह्या जगतामध्यें कोणीही पुरुष नाहीं " १५. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें कर्णानें दुर्योधनराजाला उद्देशून भाषण केलें असतां तो दुर्योधन अश्रूंनीं कंठ दाटून आल्यामुळें सद्गद वाणीनें

गिरा १६ [९५७६] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः। जानामि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया १ आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम। मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः २ मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः। तदा नो न समं युद्धमभवत्खेचरैः सह ३ पराजयं च प्राप्ताः स्मो रणे बन्धनमेव च। सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारबलवाहनाः ४ उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः। अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ५ उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवांश्च रणप्रदान्। एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ६ सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमाश्रितैः। तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ७ परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः। एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुत-

अंगदेशाधिपति कर्णाला सांगू लागला १६. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं कर्ण व दुर्योधन ह्यांच्या संवादाविषयीं दोनशें सत्तेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४७ ॥

दुर्योधन ह्मणतोः—हे कर्णा, तुला कांहीं विदित नसल्यामुळें मला तुझ्या ह्या बोलण्याचें वैषम्य वाटत नाहीं. माझ्या तेजाच्या योगानें शत्रु गंधर्वांचा पराभव झाला असें तूं समजत आहेस १. हे महापराक्रमी कर्णा, माझ्या सहोदर भ्रात्यांनीं पुष्कळ वेळपर्यंत माझ्या मदतीनें गंधर्वांशीं युद्ध केलें आणि दोहोंकडील सैन्याचा क्षयही झाला २; परंतु, मायेनें आमच्यापेक्षां अधिक असलेले ते शूर गंधर्व जेव्हां आकाशामध्यें जाऊन युद्ध करूं लागले तेव्हां त्या आकाशगामी गंधर्वांसहवर्तमान आह्मांला बरोबरीनें युद्ध करितां येईना ३. ह्यामुळें रणामध्यें सेवक, अमात्य, पुत्र, स्त्रिया, सैन्य आणि वाहनें ह्यांसहवर्तमान आमचा पराभव झाला व ते गंधर्व तशाप्रकारें अत्यंत दुःखित झालेल्या आह्मांला सेवकादिकांसहवर्तमान बांधून आकाशमार्गानें उंच घेऊनही गेले. तदनंतर आमचे कांहीं सैनिक व महारथी अमात्य ४, ५ दीनवदन होऊन रणशूर पांडवांकडे गेले आणि ह्मणाले "ह्या धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजाला कनिष्ठ भ्राते ६, अमात्य आणि स्त्रिया ह्यांसहवर्तमान स्वर्गांतील गंधर्व घेऊन जात आहेत. तस्मात्, तुमचें कल्याण असो; तुह्मी स्त्रियांसहवर्तमान त्या राजाला सोडवा ७. कारण, कौरवांच्या स्त्रियांवर सर्वप्रकारें शत्रूंचा जुलूम होण्याचा प्रसंग येऊं नये." ह्याप्रमाणें आमच्या

तदा ८ प्रसाद्य पाण्डवान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे । अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ९ सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः । यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि १० ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ । मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ११ अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् । अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीना मुदितमानसाः १२ ततः समन्तात्पश्यामः शरजालेन वेष्टितम् । अमानुषाणि चास्त्राणि प्रमुञ्चन्तं धनञ्जयम् १३ समावृता दिशो दृष्ट्वा पांडवेन शितैः शरैः । धनञ्जयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा १४ चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् । कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् १५ ते समेत्य तथान्योन्यं सन्नाहान्विप्रमुच्य च । एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः १६ अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनञ्जयौ १७ [९५९३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनवाक्ये अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४८॥

सैनिकांनीं व अमात्यांनीं प्रार्थना केली असतां धर्मात्म्या ज्येष्ठ पांडुपुत्रानें ८ सर्व पांडवांचें सांत्वन करून आम्हांला सोडविण्याविषयीं आज्ञा केली. तेव्हां पुरुषश्रेष्ठ पांडव त्या प्रदेशावर आले ९ आणि ते महारथी समर्थ असूनही सामोपचारांनीं आम्हांला सोडून देण्याविषयीं गंधर्वांची प्रार्थना करूं लागले; परंतु, सामोपचारानें गंधर्वांची प्रार्थना केली असतांही जेव्हां गंधर्व आम्हांला सोडीनात १० तेव्हां अर्जुन, भीम व सामर्थ्यानें मुसमुसलेले नकुलसहदेव ह्यांनीं गंधर्वांवर अनेक वेळा बाणांचे वर्षाव केले ११. परंतु, ह्यानंतर ते आकाशगामी गंधर्व मनामध्यें आनंदित झाले; रण सोडून देऊन ते आकाशामध्यें चालते झाले व आम्हांलाही ओढून नेऊं लागले १२. तेव्हां सर्व बाजूंनीं अर्जुन बाणसमुदायानें वेढून गेला असतांही अमानुष अस्त्रें सोडितांना आम्हीं त्याला पाहिलें १३. नंतर पांडुपुत्र अर्जुनानें तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें सर्व दिशा व्याप्त करून टाकिल्या आहेत असें आढळून आल्यावर अर्जुनाचा सखा जो चित्रसेन गंधर्व त्यानें आपलें स्वरूप प्रकट केलें १४. तदनंतर चित्रसेन आणि पांडुपुत्र अर्जुन ह्यांनीं एकमेकाला आलिंगन दिलें आणि चित्रसेनानें कुशल प्रश्न विच्यारिल्यानंतर त्या पांडवांनींही त्याला आरोग्यविषयक प्रश्न विचारिले १५. ह्याप्रमाणें एकमेकांच्या भेटी झाल्यावर त्यांनीं युद्धाची तयारी सोडून दिली ; वीर गंधर्व पांडवांसहवर्तमान अगदीं एकवटून गेले १६ आणि चित्रसेन गंधर्व व अर्जुन हे एकमेकांची प्रशंसा करूं लागले १७. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्ष-

दुर्योधन उवाच ॥ चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा । इदं वच-
नमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा १ भ्रातॄनर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हधर्षणा ह्येमे जीवमानेषु पाण्डुषु २ एवमुक्तस्तु गधर्न्वः पाण्डवेन
महात्मना । उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ३ द्रष्टारः स्म
सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति । तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण
वचस्तथा ४ भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः । युधिष्ठिरमथागम्य
गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ५ अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ।
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशंगतः ६ युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःख-
मतः परम् । ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ७ तैर्मोक्षितोऽहं
दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् । प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ८
श्रेयस्तद्भविता मह्यं नैवंभूतस्य जीवितम् । अभूद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं
गन्धर्वतो वधात् ९ प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः । यत्त्वद्य

ग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं दुर्योधनाच्या भाषणाविषयीं
दोनशें अठ्ठेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४८ ॥

दुर्योधन सांगतोः— चित्रसेनाची भेट झाल्यानंतर तो शत्रुपक्षीयवीरनाशक अर्जुन
हंसत हंसत असें जोरानें त्याच्याशीं बोलूं लागला १ कीं, " हे वीरा गंधर्वश्रेष्ठा, तूं
माझ्या भ्रात्यांना सोडून दे. कारण, पांडव जिवंत असतांना हे अशा अपमानास
पात्र नाहींत " २ ह्याप्रमाणें महात्म्या पांडुपुत्रानें गंधर्वाला सांगितलें असतां, हे कर्ण,
" पत्नीसहवर्तमान सुखाला मुकलेल्या पांडवांना अवलोकन करावें असा उद्देश मनांत
धरून आपण बाहेर पडलों होतों " असें त्यानें अर्जुनाला कळविलें; परंतु गंधर्व
अर्जुनापाशीं तसें भाषण करूं लागतांक्षणीं ३, ४ मी लज्जित होऊन भूमीच्या एकाद्या
बिळांत प्रविष्ट होण्याची इच्छा करूं लागलों. तों इतक्यांत पांडवांसहवर्तमान गंधर्व
युधिष्ठिराकडे गेले ५ आणि आमचा कुत्सित बेत त्याला कळवून आह्मांला बांधून
आणिल्याचेंही त्यांनीं त्याला निवेदन केलें. स्त्रियांच्या समक्ष शत्रूच्या तावडींत सांप-
डून मी दीन व बद्ध झालों असतां ६ आणखी युधिष्ठिरासमीपही तशा अवस्थेमध्यें
गंधर्वांनीं मला नेलें ह्यापेक्षां अधिक दुःख तें काय उरलें आहे ? अरे, ज्यांचा मी
नेहमीं अपमान केला आणि ज्यांच्यांशीं नित्य शत्रुत्वानें वागलों ७ त्या पांडवांनीं
मज दुर्बुद्धीला सोडविलें आणि त्यांनींच मला जीवदान दिलें. हे वीरा, त्या महारणा-
मध्यें मी जर वध पावलों असतों ८ तर अशा अवस्थेमध्यें जिवंत राहण्यापेक्षां त्यांत
माझें कल्याण झालें असतें. कारण, गंधर्वांच्या हातून वध पावल्यामुळें माझी पृथ्वीवर

मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः १० इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान्। भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ११ कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये। दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति १२ नह्यहं संप्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः। शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा १३ स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः। वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् १४ भीष्मद्रोणौ कृपद्रौणी विदुरः संजयस्तथा। बाह्लीकः सौमदत्तिश्च येचान्ये वृद्धसंमताः १५ ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः। किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् १६ रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि। आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् १७ दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च। तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः १८ अहो नाहमिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम्। स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि

कीर्ति झाली असती ९ आणि इंद्रलोकाचे संनिध मला अक्षय्य पुण्यलोकही प्राप्त झाले असत. असो आतां, हे पुरुषश्रेष्ठहो, मी जो मनामध्यें निश्चय केला आहे तो तुह्मी ऐका १०. मी येथें प्रायोपवेशन करीत बसणार ; तुह्मी घरीं जा आणि माझ्या सर्व भ्रात्यांनाही आज आपले नगराला चालते होऊं दे ११. सारांश, कर्णप्रभृति जे माझे सुहृद व बांधव आहेत त्यांनीं आज दुःशासनाला पुढें करून नगराकडे चालते व्हावें १२. मी पूर्वी शत्रूंची मानखंडणा करणारा असून सुहृदांना मान देणारा होतों आणि सांप्रत शत्रूंच्या हातून मी अपमानाला पात्र झालों आहें. ह्यास्तव, मी नगरामध्यें येणार नाहीं १३. कारण, पूर्वी तसा असून सांप्रत सुहृदांना शोकप्रद व शत्रूंना हर्षवर्धक झालेला मी हास्तिनपुराला जाऊन राजाला सांगूं तरी काय ? १४. भीष्म, द्रोण, कृप, द्रोणपुत्र अश्वत्थामा, विदुर, संजय, बाल्हीक आणि सौमदत्ति व इतरही वृद्धसंमत गृहस्थ १५, ब्राह्मण आणि उदासीन वृत्ति धारण करून असणारे मुख्य मुख्य व्यापारी हे मला ह्मणतील तरी काय ? आणि मी तरी उलट त्यांना सांगूं काय ? १६. पराक्रमानें पूर्वी शत्रूंच्या मस्तकावर व वक्षस्थलावर पाय देऊन उभा राहिलेला मी सांप्रत स्वतःच्या दोषामुळें सर्व प्रकारें भ्रष्ट झालों असतांना त्या भीष्मप्रभृतींशीं बोलूं तरी कसें ? १७. स्वभावदुष्ट लोकांना संपत्ति, विद्या, आणि ऐश्वर्य प्राप्त झालें असतां ऐश्वर्यमदानें गर्विष्ठ झालेल्या माझ्याप्रमाणें ते फार दिवस चांगल्या स्थितींत रहात नाहींत १८. अहो, हें कृत्य करणें मला योग्य नसतांनाही मी दुर्बुद्धीनें हें आपण होऊन निंद्य व दुष्ट कर्म केलें आहे आणि त्यामुळेंच

संशयम् १९ तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् । चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः २० शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः । पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः २१ वैशम्पायन उवाच ॥ एवंचिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् । दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत २२ प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव । प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् २३ भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा । बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् २४ ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः । बन्धूनां सुहृदां चैव भवथास्त्वं गतिः सदा २५ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान्यथा । गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् २६ नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् । कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह २७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् । अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च २८ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं

सांप्रत मी संकटांत सांपडलों आहें १९ तस्मात्, मी आतां प्रायोपवेशन करणार. मी आतां जीव धरून रहाण्यास समर्थ नाहीं. कारण, संकटांतून शत्रूंनीं सोडविल्यावर कोण बरें समंजस पुरुष जिवाची पर्वा करील ? २० मी अभिमानी असतांना पराक्रमशून्य झाल्यामुळें शत्रूंनीं माझा उपहास केला आहे आणि पराक्रमानें युक्त असलेल्या पांडवांनीं अवमानपूर्वक मला अवलोकन केलें आहे २१. वैशंपायन सांगतातः— ह्याप्रमाणें काळजींत पडलेला तो दुर्योधन दुःशासनाला ह्मणाला " हे भरतकुलोत्पन्ना दुःशासना, हें माझें ह्मणणें काय आहे तें ऐक २२. मी करीत असलेल्या ह्या राज्याभिषेकाचा तूं स्वीकार कर आणि राजा होऊन कर्ण व सुबलपुत्र शकुनि ह्यांनीं परिपालन केलेल्या ह्या समृद्ध पृथ्वीचें तूं राज्य कर २३. वृत्रनाशक इंद्राप्रमाणें तूं निःशंकपणें भ्रात्यांचें रक्षण कर आणि इंद्रावर अवलंबून असणाऱ्या देवांप्रमाणें बांधवही तुझ्यावर अवलंबून राहोत २४. ब्राह्मणांशीं कधींही हलगर्जीपणानें न वागतां बंधु आणि सुहृद ह्यांचा तूं नेहमीं आधार होऊन रहात जा २५. विष्णु ज्याप्रमाणें देवगणांचा समाचार घेतो त्याप्रमाणें तूं भाऊबंदांची काळजी घेत जा आणि गुरुजनांचें रक्षण करीत जा. आतां जा आणि सर्व सुहृदांना आनंद होऊन शत्रूंची मानखंडना होईल अशा रीतीनें पृथ्वीचें परिपालन कर ". ह्याप्रमाणें सांगून दुर्योधनानें दुःशासनाच्या गळ्याला मिठी मारिली आणि ' जा ' ह्मणून त्यानें त्याला शेवटीं सांगितलें २६,२७. तें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर अत्यंत दुःखाकुल झालेल्या दुःशासनाचा कंठ अश्रूंनें दाटून आला आणि दीनवदन होऊन व हात जोडून त्याच्याशीं बोलूं लागला २८.

ज्येष्ठमात्मनः। प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा २९ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन्। उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ३० विदीर्येत्सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत्। रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ३१ वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत्। शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ३२ न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुन्धराम्। पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ३३ त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः। एवमुक्त्वा स राजानं सुस्वरं प्ररुरोद ह ३४ पादौ संस्पृश्य मानार्हो भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत। तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ३५ अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत। विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ३६ न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिचित्। यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ३७ सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः। धृतिं गृह्णीतं

सारांश, मन खिन्न झालें असतां " कृपा कर " असें आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याला स्फुंदत स्फुंदत सांगून त्यानें भूमीवर साष्टांग नमस्कार घातला २९ आणि ह्याप्रमाणें दुःखित होऊन नेत्रांतील अश्रु त्याच्या पायांवर गाळीत गाळीत तो पुरुषश्रेष्ठ पुनरपि त्याला ह्मणाला " अशी गोष्ट घडणार नाहीं ३०. सर्व भूमि कदाचित् विदीर्ण होऊन जाईल; आकाशाचेही तुकडे तुकडे होतील; सूर्य आपली प्रभा सोडील; चंद्र आपलें शीतकिरणत्व टाकून देईल ३१; वायूचा वेग नाहींसा होईल; हिमालय पर्वत चालूं लागेल; समुद्रांतील उदक शुष्क होऊन जाईल अथवा अग्निही कदाचित् उष्णतेचा त्याग करील ३२; परंतु, हे राजा, मी तुझ्यावांचून पृथ्वीचें राज्य करणार नाहीं. तस्मात्, कृपा कर " अशी वारंवार प्रार्थना करून तो पुनरपि त्याला ह्मणाला ३३ " तूंच शंभर वर्षें पर्यंत आमच्या कुलामध्यें राजा होशील " ह्याप्रमाणें राजाला सांगितल्यानंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, मानास पात्र असलेला तो दुःशासन ज्येष्ठ भ्रात्याचे पाय धरून उच्च स्वरानें रडूं लागला; व ह्याचप्रमाणें ते दुर्योधन दुःशासन दुःखाकुल झालेले अवलोकन केल्यावर ३४,३५ कर्णालाही वाईट वाटलें आणि तो जवळ जाऊन त्यांना ह्मणाला " हे कौरवश्रेष्ठहो, मूर्खपणामुळें तुह्मी असें यःकश्चित् लोकांप्रमाणें धैर्य कां सोडीत आहांत ? ३६. अरे, मनुष्य एकदां शोक करूं लागला असतां त्याचा तो शोक कधींही संपणार नाहीं. अरे, तुह्मी शोक करीत आहांत खरे; परंतु, शोक करीत असणाऱ्या पुरुषाचा शोक जर त्याचें संकट नाहींसें करीत नाहीं ३७ तर शोकामध्यें तुह्मांला असें कोणतें सामर्थ्य दिसून आलें आहे ? अरे तुह्मी धैर्य धरा

मा शत्रून्शोचन्तो नन्दयिष्यथः ३८ कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् । नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ३९ पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः । नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ४० विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते । उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ४१ [९६३४] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेश ऊनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

कर्ण उवाच ॥ राजन्नाद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्वताम् । किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि १ सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन । सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः २ अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् । प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ३ निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते चैव सैनिकैः । सेनाजीवाश्च ये राज्ञां

आणि असे शोक करीत बसून शत्रूंना आनंद देऊं नका ३८. हे राजा, पांडवानीं तुला सोडविलें हें त्यांनीं आपलें कर्तव्यच केलें. कारण, देशांत रहाणाऱ्या लोकांनीं राजाला इष्ट असलेली गोष्ट नेहमीं केलीच पाहिजे ३९. अरे, तू पांडवाचें परिपालन करीत असल्यामुळें ते निर्धास्त होऊन अरण्यामध्यें वास्तव्य करीत आहेत. तस्मात्, अशी स्थिति असतांना एखाद्या यःकश्चित् पुरुषाप्रमाणें संतापून जाणें तुला योग्य नाहीं ४०. तूं प्रायोपवेशनाचा निश्चय केल्यामुळें तुझ्या सहोदर भ्रात्यांचेंही अगदीं धैर्य सुटलें आहे. तस्मात्, तुझें देव बरें करो; तू आपल्या सहोदर भ्रात्यांना धीर दे आणि येथून उठून नगराला चालता हो" ४१. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं प्रायोपवेशनसंबंधीं दुर्योधनाच्या निश्चयाविषयीं दोनशें एकुणपन्नासावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४९ ॥

कर्ण ह्मणतोः—हे राजा, ह्या प्रसंगीं तुझ्या ह्या मनाच्या कमकुवतपणाचा अर्थ मला आज कांहींएक समजत नाहीं. हे वीरा, हे शत्रूंना जेरीस आणणाऱ्या दुर्योधना, तूं एकाएकीं शत्रूंच्या तावडींत सांपडल्यावर पांडवांनीं तुझी मुक्तता केली ह्यांत आश्चर्य तें काय ? हे कौरवश्रेष्ठा, सैन्यांत राहून उपजीविका करणाऱ्यांनीं आणि त्याचप्रमाणें राजाच्या माहितींत असलेल्या अथवा नसलेल्या अशा स्वराज्यांत रहाणाऱ्या लोकांनीं राजाला इष्ट असलेली गोष्ट केलीच पाहिजे. राष्ट्रामध्यें जे मुख्य मुख्य पुरुष असतात ते प्रायः शत्रुसेना क्षुब्ध करून टाकितात १, २, ३; युद्धामध्यें बंध पावतात आणि आपल्या सैनिकांमुळें मुक्तही होतात. सेनेमध्यें राहून जे उपजीविका करीत असतात

विषये सन्ति मानवाः ४ तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् । यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ५ यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना । न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तमम् ६ स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः । शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ७ भवतस्ते सहाया वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः । पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ८ सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन्। उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिरं कर्तुमर्हसि ९ अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः । प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना १० मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि । स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ११ नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ । प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि १२ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा । नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः १३ [९६४७] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां

आणि त्याचप्रमाणें राजांच्या अमलांतील प्रदेशामध्यें जे लोक रहात असतात ४, त्यांनीं एकत्र जुळून राजकार्याकरितां आपल्या सामर्थ्यानुरूप प्रयत्न केलाच पाहिजे; तस्मात्, हे राजा, तुझ्या अमलांतील प्रदेशामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या पांडवांनीं जर ह्याप्रमाणें ५ आपण होऊन तुझी सुटका केली असेल तर त्यासंबधानें शोक करण्यांत अर्थ तो काय ? हे राजा, तूं नृपश्रेष्ठ आपल्या सैन्यासहवर्तमान परत निघाल्यावर पांडव तुझ्या मागोमाग आले नाहीत ही मात्र गोष्ट त्यांनीं चांगली केली नाहीं. शूर, बलाढ्य आणि संग्रामामध्यें पलायन न करणारे पांडव ६, ७ पूर्वींच तुझे दास बनून गेल्यामुळें त्यांनीं तुला साहाय्य केलें आहे. शिवाय पांडवांच्या उत्कृष्ट उत्कृष्ट वस्तूंचा तूं अद्यापि उपभोग घेत आहेस ८; परंतु, त्यांनीं प्रायोपवेशन केलें नाहीं. तस्मात्, तूं ह्या धैर्यशाली पांडवांकडे तरी पहा. सारांश, हे राजा, तुझें कल्याण असो. ऊठ; आतां विलंब लावूं नको ९. हे राजा, देशामध्यें रहाणाऱ्या लोकांनीं राजाला प्रिय असलेल्या गोष्टी अवश्य केल्याच पाहिजेत. तेव्हां ह्याबद्दल खेद करण्याचें कारण काय ? १०. हे राजाधिराज, ह्या माझ्या सांगण्याप्रमाणें जर तूं न वागशील तर, हे शत्रुमर्दना, मीही येथेंच तुझ्या पायांची शुश्रूषा करीत राहीन ११. हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्यावांचून मलाही जिवत राहण्याची इच्छा नाहीं; परंतु, हे राजा, तूं प्रायोपवेशन केलेंस ह्मणजे राजांच्या उपहासास मात्र पात्र होशील १२. वैशंपायन सांगतात:-- ह्याप्रमाणें कर्णानें सांगितलें असतांही स्वर्गाला जाण्याविषयीं निश्चय झालेल्या राजा दुर्योधनानें तेथून उठण्याचें मनांत आणिलें नाहीं १३. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत

संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनप्रायो-पवेशे कर्णवाक्ये पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् । उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा १ शकुनिरुवाच ॥ सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया । मयाहृतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहासि किम् २ त्वमबुद्ध्याद्य नृपते प्राणानुत्स्रष्टुमर्हसि । अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ३ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति । स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ४ अतिभीरुमतिक्लिबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् । व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं प्रजाः ५ सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् । मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ६ यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः । तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ७ प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं

लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वांपैकीं दुर्योधनप्रायोपवेशन-संबधीं कर्णाच्या भाषणाविषयीं दोनशें पन्नासावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५० ॥

वैशंपायन सांगतात:— हे जनमेजयराजा, झालेला अपमान सहन न होऊन दुर्योधनराजा प्रायोपवेशनाचा निश्चय करून बसला असतांना त्याचें सांत्वन करण्याच्या उद्देशानें सुबलपुत्र शकुनि त्याला ह्मणाला १ " हे कौरवा, कर्णानें जें योग्य भाषण केलें तें तूं श्रवणही केलें आहेस. तस्मात्, मीं हरण केलेल्या ह्या समृद्ध राज्यलक्ष्मीचा तूं मोहानें त्याग कशाकरितां करीत आहेस ? २. हे राजा, तू आज अविचारामुळें प्राणत्याग करण्यास उद्युक्त झाला आहेस. तुला वृद्धांचा सहवास घडलेला नाहीं हेंही मला आज समजून आलें ३. उत्पन्न झालेला हर्ष अथवा दुःख जो आवरून धरीत नाहीं तो वैभव प्राप्त झालें असतां उदकामध्यें नष्ट होणाऱ्या अपक्व मृण्मय पात्राप्रमाणें नाश पावतो ४ अतिशय भित्रा, अत्यंत दुर्बल, चेंगट, हलगर्जीपणा करणाऱ्या आणि विषयाधीन बनलेल्या राजाला प्रजा धरून रहात नाहींत ५. अरे, (तुझ्या मुलखांत रहाणाऱ्या प्रजेपैकीच जे पांडव त्यांनीं) तुझा सत्कार केला असतांना ह्मणजे अर्थातच शोक करण्यासारिखी ही गोष्ट मुळींच नसतांना अगदीं उलट प्रकाराबद्दल तुला शोक करण्याचें कारण काय ? कुंतीपुत्रांनीं जें चांगलें कृत्य केलें आहे तें तूं शोकाचें अवलंबन करून नाहींसें करूं नको ६. हे राजाधिराजा दुर्योधना, ज्याबद्दल तू आनंद मानणें योग्य आहे आणि ज्याबद्दल पांडवांचा तुला सत्कार करणेंच वाजवी आहे त्याबद्दल तूं शोक करीत आहेस हें मात्र तुझें कृत्य

स्मर । प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ क्रियामेतां समाज्ञाय कृतज्ञस्त्वं भविष्यसि ८ सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् । पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्स्यसि ९ वैशम्पायन उवाच ॥ शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च । पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् १० बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिन्दमम् । उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ११ कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ । निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा १२ व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् । तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव समन्युरिदमब्रवीत् १३ न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया । नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत १४ निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने । गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम १५ त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् १६ या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत । कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्वि-

---

विपरीत आहे ७. तस्मात्, तूं आता शांत हो; देहत्याग करूं नको; संतुष्ट होऊन त्यांनीं केलेला उपकार कांहीं तरी स्मर आणि कुंतीपुत्रांना राज्य देऊन तू यश व धर्म संपादन करून घे हें कृत्य करण्याची तूं आज्ञा केलीस ह्मणजे कृतज्ञ होशील ८. पांडवांशीं चांगल्या बंधुप्रेमानें वागूं लागून स्थिरस्थावर करून तू त्यांना वाडवडिलांपासून चालत आलेलें राज्य अर्पण कर; ह्मणजे तुला सुख प्राप्त होईल ९. वैशंपायन सांगतात:—शकुनीचें भाषण श्रवण करून दुर्योधनानें आपल्या चरणीं दीनवदन होऊन लीन झालेल्या शत्रुदमन दुःशासनाला अवलोकन केलें आणि भ्रातृप्रेमामुळें आपल्या उत्कृष्ट हातानीं त्याला उठवून व कवटाळून धरून मोठ्या आनंदानें त्याचें मस्तकही त्यानें हुंगिलें १०, ११. कर्ण व सुबलपुत्र शकुनि ह्यांचीं भाषणें श्रवण करून राजा दुर्योधनाला फारच खेद वाटूं लागला १२; लज्जेनें अगदीं व्याप्त होऊन तो जीविताविषयीं पराकाष्ठेचा निराश झाला व तें भाषण ऐकून घेऊन तो क्रुद्ध झालेला दुर्योधन आपल्या मित्रांना ह्मणाला १३ " धर्म, धन, सौख्य, ऐश्वर्य, आज्ञा आणि भोग्य वस्तु ह्यांच्याशीं मला आतां काहींएक कर्तव्य नाही. ह्यास्तव, तुह्मी माझ्या इच्छेचा विघात करूं नका, येथून चालते व्हा १४. प्रायोपवेशनासंबंधानें असलेला माझा विचार अगदीं निश्चित झाला आहे. तस्मात्, सर्व जण नगराला परत जा आणि माझ्या गुरुजनांचा आदरसत्कार करा " १५. ह्याप्रमाणें दुर्योधनानें त्यांना सांगितलें असतां ते त्या शत्रुदमन करणाऱ्या राजाला ह्मणाले १६ " हे राजाधिराज, जी तुह्मी वाट तीच आमचीही होईल. हे भरतकुलोत्पन्ना, तुझ्यावांचून आह्मी नगरामध्यें तरी

हीनाः पुरं वयम् १७ वैशम्पायन उवाच ॥ स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च । बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचाल्यते १८ दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः । संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः १९ कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः । वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिः क्रियाः २० अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः । पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः २१ ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै । आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् २२ बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः २३ अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः । मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् २४ जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः । ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः २५ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता । कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् २६ आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना । प्रायोपविष्टं राजानं

प्रवेश कसा करावा ? ” १७. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें मित्र, अमात्य, भ्रात आणि खासगी मंडळी ह्यांनीं त्याला नानाप्रकारांनीं सांगितलें असतांही तो आपल्या निश्चयापासून ढळला नाहीं १८. भूतलावर त्यानें दर्भासन पसरलें आणि स्नान करून व शुचि होऊन तो धृतराष्ट्रपुत्र निश्चयानें त्यावर बसला १९. सारांश, दर्भ व वल्कलें धारण करून मोठ्या नियमाचें अवलंबन केलेला तो नृपश्रेष्ठ स्वर्गाला जाण्याच्या इच्छेनें मौन धारण करून बसला आणि मरणाविषयीं मनाचा निश्चय करून व स्नानपानादि सर्व बाह्य विधींचा त्याग करून तो आपला निश्चय शेवटास नेण्याच्या मार्गाला लागला २०. तदनंतर देवांनीं पूर्वी पराजित केलेल्या पातालवासी क्रूर दैत्यांना व दानवांना त्याचा तो निश्चय समजून आला असतां २१ आपल्या पक्षाचा नाश होत आहे असें लक्ष्यांत आणून दुर्योधनाला आह्वान करण्याकरिता त्यांनीं अग्नीच्या योगानें साध्य असें कांहीं मांत्रिक कर्मानुष्ठान केलें २२. सारांश, बृहस्पति आणि उशनस् ह्यांनीं कथन केलेल्या मंत्राच्या योगानें व त्याचप्रमाणें अथर्ववेदोक्त मंत्रांच्या योगानें त्या मंत्रवेत्त्या दैत्यदानवांनीं आरण्यकामध्यें सांगितलेलीं मंत्रयुक्त कर्मानुष्ठानें करविलीं २३, २४ आणि अतिशय लक्ष्य ठेवून अनुष्ठान करीत असलेले वेदवेदांगपारंगत व महाव्रतस्थ ब्राह्मण अग्नीमध्यें समंत्रक क्षीररूप हवीचें हवन करूं लागले २५. ह्याप्रमाणें चाललेलें तें अनुष्ठान समाप्त झाल्यावर, हे जनमेजय राजा, तेथून एक अति अद्भुत कृत्या जांभया

धार्तराष्ट्रमिहानय २७ तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा। निमि-
षादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः॥ समादाय च राजानं प्रविवेश रसा-
तलम् २८ दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत्। तमानीतं नृपं दृष्ट्वा
रात्रौ संगत्य दानवाः २९ प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः।
साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ३० [१६७७] इति श्रीमहा-
भारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रा-
पर्वणि दुर्योधनप्रायोपवेशे एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

दानवा ऊचुः॥ भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह। शूरैः परिवृतो
नित्यं तथैव च महात्मभिः १ अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम्।
आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम् २ न हि कार्यविरुद्धेषु
बहुपापेषु कर्मसु। मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ३ नियच्छैनां
मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम्। यशःप्रतापवीर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ४

देत देत निघाली आणि "मी काय करूं ?" ह्मणून विचारूं लागली २६. तेव्हां "धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजा प्रायोपवेशनाचा निश्चय करून बसला आहे त्याला इकडे घेऊन ये" असें दैत्यांनी अति प्रसन्न अंतःकरणानें तिला सांगितलें असतां २७ "ठीक आहे" असे त्यांना वचन देऊन ती कृत्या तेथून निघाली ती एका निमिषमात्रामध्यें जिकडे राजा सुयोधन होता तिकडे गेली ; राजाला घेऊन ती पाताळामध्यें प्रविष्ट झाली २८ आणि त्याला आणिल्याबद्दल एका क्षणामध्यें तिनें त्या दानवांना निवेदनही केलें. असो. तो राजा तिनें आणिलेला पाहिल्याबरोबर सर्व राक्षसांचीं नेत्रकमलें किंचित् प्रफुल्लित होऊन मनें सुप्रसन्न झालीं आणि रात्रीं दुर्योधनाला भेटून ते त्याच्याशीं अभिमानयुक्त भाषण करूं लागले २९, ३०. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वांपैकीं दुर्योधनप्रायोपवेशनासंबंधीं दोनशें एकावन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५१ ॥

दानव ह्मणतातः--हे भरतवंशधर राजाधिराज सुयोधना, तुला नेहमीं शूरांचा व महात्म्यांचा समागम असताना १ तूं हें प्रायोपवेशनरूप साहस कशाकरिता करून बसला आहेस ? अरे, आत्मघाती पुरुषाची नांवाला कलंक लावणारी अपकीर्ति होते व त्याला अधःपात प्राप्त होतो २. अरे, कर्तव्याशीं विरुद्ध आणि ह्मणूनच समूळ घातास कारण होणारीं जीं अनेक पातकांनीं भरलेलीं आत्मघातासारिखीं कृत्यें त्याचे ठिकाणीं तुझ्यासारिखे विचारी लोक आसक्त होत नाहींत ३. तस्मात्, हे राजा, कीर्ति, प्रताप आणि वीर्य ह्यांना घातक आणि धर्म, अर्थ व सुख ह्यांच्या नाशाला

श्रूयतां तु प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप । निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ५ पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात् । पूर्वकायश्च पूर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ६ अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेनघ । कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ७ एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम । देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ८ क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः । दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ९ तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते । सहायार्थं च ते वीराः संभूता भुवि दानवाः १० भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेसुराः । यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ११ नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् । नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च १२ युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम १३ निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेन्तरात्मनि । प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्नेहमुत्सृज्य

व शत्रूंचा हर्ष वृद्धिंगत होण्याला कारण होणारा हा विचार तूं आतां सोडून दे ४. हे राजा, हे प्रभो तुझें शरीर कसें निर्माण झालें आहे आणि तूं अमानुष कसा आहेस हें खरें खरें ऐकून घेऊन तूं धैर्याचें अवलंबन कर ५. हे राजा, पूर्वी महेश्वरापासून तुला तपश्चर्येच्या योगानें आह्मीं प्राप्त करून घेतलें आहे आणि तुझ्या देहाचा वरला भाग वज्रसमुदायानीं निर्माण केलेला आहे ६. त्याचप्रमाणें, हे निष्पापा दुर्योधना, तुझ्या देहाचा खालचा भाग शस्त्रास्त्रांना अभेद्य केला असून तुझा एकंदर देह देवी पार्वतीनें पुष्पमय आणि स्त्रियांचीं मनें हरण करण्यासारिखा बनविला आहे ७. सारांश, हे नृपोत्तमा, ह्याप्रमाणें तुझा देह ईश्वरानें व पार्वतीनें निर्माण केला आहे आणि ह्मणूनच, हे नृपश्रेष्ठा, तूं मानुष नसून दिव्य आहेस ८. शिवाय, भगदत्तप्रभृति महावीर्यवान्, दिव्यास्त्रवेत्ते आणि शूर क्षत्रिय तुझ्या शत्रूंचा नाश करितील ९. तस्मात्, आतां तुझा खेद पुरे झाला; तुला भय नाहीं. तुझ्या साह्यार्थ पृथ्वीवर वीर दानव उत्पन्न झाले आहेत १०. भीष्म, द्रोण, कृप इत्यादि तुझ्या बाजूला असलेल्या योद्ध्यांच्या शरीरांमध्यें दुसरे असुर प्रवेश करितील आणि त्यांनीं प्रवेश केला असतां ते भीष्मप्रभृति योद्धे मनामध्यें दया न आणितां तुझ्या वैऱ्यांशीं युद्ध करितील ११. हे कुरुवंशजश्रेष्ठा दुर्योधना, युद्धामध्यें ते भीष्मप्रभृति योद्धे प्रहार करूं लागले असतां पुत्र, भ्राते, पितर, बांधव, शिष्य, ज्ञाति, बाल आणि वृद्ध ह्यांपैकीं कोणालाही सोडणार नाहींत १२, १३. सारांश, मन दानवांनीं व्यापून टाकिलें असतां आणि शरीरामध्येंही त्यांनीं प्रवेश केला असतां ते तुझे योद्धे स्नेह-

दूरतः १४ हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः । अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् १५ व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे। सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषं समवस्थिताः ॥ श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् १६ तेपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः । वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः १७ दैत्यरक्षोगणाश्चैव संभूताः क्षत्रयोनिषु । योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव १८ गदाभिर्मुसलैः शूलैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा १९ यच्च तेन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् । तत्रापि विहितोस्माभिर्वधोपायोर्जुनस्य वै २० हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः । तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ २१ स ते विक्रमशौटीरो रणे पार्थं विजेष्यति । कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः २२ ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः । कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति २३ तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः । नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति २४ प्रख्याता-

---

वांच्या अधीन होऊन व स्नेह दूर ठेवून तुझ्या शत्रूंवर प्रहार करितील १४. एकमेकांविषयीं मन कलुषित होऊन पूर्वकर्मकृत दैवामुळे ते पुरुषश्रेष्ठ विवेकमूढ होऊन युद्धाविषयीं आनंदित होतील; " माझ्या हातून तूं जिवंत सुटणार नाहींस " अशा प्रकारें एकमेकाला बोलूं लागतील; पराक्रमाचें अवलंबन करून असलेले ते सर्वही आत्मप्रशंसा करूं लागतील आणि, हे कुरुवंशजश्रेष्ठा, शस्त्रें व अस्त्रें सोडून ते जनसंहार करितील १५,१६. दैवानें युक्त असलेले ते महाबलाढ्य महात्मे पांच पांडवही प्रतिपक्षी ह्मणून त्यांच्याशीं युद्ध करितील व त्यांचा वध करितील १७. हे राजा, दैत्यगण आणि राक्षसगण क्षत्रिय जातीमध्यें उत्पन्न झालेले आहेत ते संग्रामामध्यें पराक्रम करून गदा, मुसलें, शूल आणि दुसरींही लहान मोठीं शस्त्रें ह्यांच्या योगानें तुझ्या शत्रूंशीं युद्ध करितील १८ १९. हे वीरा, अर्जुनसंबंधीं जें तुझ्या मनामध्यें भय उत्पन्न होऊन राहिलें आहे तें नाहींसें होण्याकरितां अर्जुनाच्या वधाचा उपायही आह्मीं योजिला आहे २०. हे वीरा, वध पावलेल्या नरकासुराचा आत्मा कर्णाच्या देहामध्यें प्रविष्ट झाला आहे. तस्मात्, तें पूर्वीचें वैर आठवून तो कृष्णार्जुनांशीं युद्ध करील २१. सारांश, प्रहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ आणि शत्रूंचा पराभव करण्याविषयीं समर्थ असा जो महारथी कर्ण तुझ्या बाजूला आहे तो संग्रामामध्यें अर्जुनाचा पराभव करील २२ आणि हें जाणून अर्जुनाच्या रक्षणाकरितां वज्रपाणि इंद्र कर्णाचीं कवचकुंडलें कपटानें हरण करील २३. तस्मात्, अर्जुनाच्या वधाकरितां आह्मी लक्षावधि

स्तेर्जुनं वीरं हनिष्यन्ति च मा शुचः । असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या
वसुधा नृप २५ मा विषादं गमस्तस्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते । विनष्टे त्वयि
चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव २६ गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या
कथंचन । त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः २७ वैशम्पायन
उवाच ॥ एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् । समाश्वास्य च
दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः २८ स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च
भारत । गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ २९ तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या
सैवानयत्पुनः । तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ३० प्रतिनिक्षिप्य
तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च । अनुज्ञाता च राज्ञा सा तथैवान्तरधीयत ३१
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा । स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत
भारत ३२ विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति चास्याभवन्मतिः । कर्णं संशप्तकां-
श्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ३३ अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ।

दैत्य व राक्षस नेमिलेले आहेत आणि ते संशप्तक ह्मणून प्रसिद्ध आहेत. ते अर्जुन वीराचा वध करितील. तूं दुःख करीत बसूं नको. हे राजा, शत्रुरहित अशा ह्या पृथ्वीचा उपभोग तुला घ्यावयाचा आहे २४, २५. तस्मात्, तूं खिन्न होऊं नको; तुला हें योग्य नाहीं. हे कौरवा, तूं नाहींसा झालास ह्मणजे आमचा पक्षच नाहींसा होणार आहे २६. ह्याकरितां, हे वीरा, तू जा आणि कसलाही प्रसंग आला तरी असला भलतासलता विचार तूं मनामध्यें आणूं नकोस. कारण, देव नेहमीं पांडवांवर अवलंबून असून आह्मी तुझ्यावर अवलंबून आहों २७. वैशंपायन सांगतातः— ह्याप्रमाणें उपदेश करून दैत्यांनीं व दानवश्रेष्ठांनीं त्या अजिंक्य दुर्योधनाला धीर दिला आणि पुत्राप्रमाणें त्या नृपश्रेष्ठाला आलिंगन देऊन २८ व प्रिय भाषणांच्या योगानें त्याची बुद्धि स्थिर करून, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, "तूं विजयी हो" असें त्याला सांगितलें आणि " आतां जा " अशी त्याला अनुज्ञा देऊन त्यांनीं त्याला परत पाठविलें २९. ह्याप्रमाणें त्यांनीं सोडिलेल्या त्या महापराक्रमी दुर्योधनाला त्याच कृत्येनें, पुनरपि ज्या प्रदेशावर हा प्रायोपवेशन करीत बसला होता त्या प्रदेशावर, पोंचविलें ३० आणि त्या वीराला परत तेथें ठेवून व त्याचा सत्कार करून त्या राजाची अनुज्ञा झाल्यानंतर ती कृत्या जशी उत्पन्न झाली तशीच गुप्त झाली ३१. ती कृत्या गेल्यानंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, दुर्योधन राजाला हें सर्व स्वप्नवत् भासूं लागलें ३२; रणामध्यें मी पांडवांना जिंकीन असें त्याला वाटूं लागलें; कर्ण व संशप्तक शत्रुनाशक कुंतीपुत्र अर्जुनाच्या वधाविषयीं तत्पर व योग्य आहेत असें तो

स्वमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ३४ विनिर्जये पाण्डवाना-
मभवद्भरतर्षभ । कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ३५ अर्जु-
नस्य वधे क्रूरां करोति स्म तदा मतिम् । संशप्तकाश्च ते वीरा राक्ष-
साविष्टचेतसः ३६ रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ।
भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ३७ न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेह-
वन्तो विशाम्पते । न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ३८ दुर्यो-
धनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् । स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं
हेतुमद्वचः ३९ न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति । मृतस्य भद्राणि
कुतः कौरवेय कुतो जयः ४० न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ।
परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ४१ उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्मा-
च्छोचसि शत्रुहन् । शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मृत्युमिच्छसि ४२ अथवा
ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् । सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जु-

---

सुयोधन समजूं लागला आणि ह्याप्रमाणें, हे भरतवंशजश्रेष्ठा जनमेजया, पांडवांना जिंकण्याविषयीं त्या धृतराष्ट्रपुत्र दुर्बुद्धि दुर्योधनाचे ठिकाणीं पुनरपि दृढ आशा उत्पन्न झाली. नरकासुराच्या अंतरात्म्यानें कर्णाच्या अंतरात्म्यामध्यें प्रवेश केला असल्या-मुळें ३३, ३४, ३५ अर्जुनाच्या वधाविषयीं त्यानेंही क्रूर विचार मनामध्यें आणिला. राक्षसांनीं झपाटलेले ते वीर संशप्तकही ३६ रजोगुण व तमोगुण ह्यांनीं व्याप्त होऊन अर्जुनाच्या वधाची इच्छा करूं लागले होते आणि, हे प्रजाधिपते जनमेजया, भीष्म, द्रोण, कृप वगैरेंचींही अंतःकरणें दानवांनीं व्याप्त करून टाकिलीं असल्यामुळें त्यांचें प्रेम (जसें कौरवांवर होतें) तसें पांडवांवर नव्हतें; परंतु, (पातालामध्यें घडलेला)हा प्रकार सुयोधन राजानें कोणालाही सांगितला नाहीं ३७, ३८. असो. शेवटीं रात्र संपण्याचे समयास सूर्यपुत्र कर्ण हात जोडून हंसत हंसत दुर्योधन राजाशीं सयुक्तिक भाषण करूं लागला ३९. (तो ह्मणाला) "हे कौरवकुलोत्पन्ना, मेल्यावर शत्रूंचा पराभव करितां येत नाहीं; पुरुष जिवंत राहील तर मनोरथ सफल झालेले त्याला पहावयास सांपडतील.अरे, मेल्यावर सफल झालेले मनोरथ तरी कोठून पहावयास सांपडणार आणि जय तरी कोठून मिळणार? ४० सारांश, खेद करण्याचा, भीति बाळगण्याचा अथवा आत्मघात कर-ण्याचा हा समय नव्हे." असें सांगितल्यानंतर पुनरपि तो आजानुबाहु कर्ण त्या दुर्यो-धनाला हातांनीं कवटाळून ह्मणाला ४१. " हे राजा, ऊठ; तूं कशाकरितां पडला आहेस? आणि कां ह्मणून शोक करीत आहेस? हे शत्रुनाशका, वीर्यानें शत्रूंना ताप देऊनही तू सांप्रत मृत्यूची कशी इच्छा करीत आहेस? ४२. आतां

नम् ४३ गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे । आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ४४ एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा । प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ४५ दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् । ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ४६ रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् । गङ्गौघप्रतिमा राजन्सा प्रयाता महाचमूः ४७ श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः । रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेतीव संकुला ४८ व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी । जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानोधिराजवत् ४९ गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः । सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ५० कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना । दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ५१ भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः । रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ५२ प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः । कालेनाल्पेन

अर्जुनाचा पराक्रम अवलोकन करून जर तुझे ठिकाणीं भय उत्पन्न झालें असेल तर मी रणामध्यें अर्जुनाचा वध करीन असें तुला प्रतिज्ञेवर खरें सांगून ठेवितों ४३; हे प्रजाधिपते, (अज्ञातवासाचें) तेरावें वर्ष संपल्यानंतर मी ह्या धनुष्याशपथ कुंतीपुत्रांना तुझ्या अधीन करून टाकीन " ४४. ह्याप्रमाणें कर्णानें सांगितलें असतां दैत्यांच्या वचनावरून आणि प्रणिपातपूर्वक त्यांनीं प्रार्थना केल्यावरून दुर्योधन तेथून उठला ४५,४६. असो. दैत्यांचें भाषण श्रवण केल्यावर दुर्योधनानें मनामध्यें पक्का विचार केला आणि नंतर रथ, गज व अश्व ह्यांनीं गजबजलेली व पायदळानें भरलेली आपली सेना त्यानें व्यवस्थित लाविली. हे जनमेजय राजा, तेथून निघालेली ती प्रचंड सेना गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें दिसूं लागली ४७,४८ आणि श्वेतछत्रें, पताका, अत्यंत शुभ्रवर्ण चौऱ्या, रथ, गज, व पायदळ ह्यांच्या योगानें गजबजून गेल्यामुळें, ज्यामध्यें मेघपटलें नाहींशीं झालीं आहेत असा काल प्राप्त झाला असतां शरदृतूंतील थोडक्याशा शोभेनें युक्त झालेल्या आकाशमंडलाप्रमाणें ती फारच शोभूं लागली. सार्वभौमराजाप्रमाणें जयसूचक आशीर्वादांनीं द्विजश्रेष्ठ त्या दुर्योधनाची स्तुति करूं लागले ४९; आणि पराकाष्ठेच्या वैभवानें झळकत असलेला तो धृतराष्ट्रपुत्र प्रजाधिपति सुयोधन लोकांचे नमस्कार घेत घेत पुढें चालला ५०; तेव्हां, हे सम्राधिराज जनमेजया, कर्ण आणि द्यूतनिपुण शकुनि ह्यांच्याबरोबर त्याचे दुःशासनप्रभृति सर्वही भ्राते निघाले ५१; भूरिश्रवा, सोमदत्त आणि महाराज बाल्हिक हेही त्यांच्याबरोबर चालले; नानाप्रकारचे रथ, अश्व व श्रेष्ठ गज ह्यांवर आरूढ होऊन ५२. मुख्य मुख्य कुरुवंशज वीर

राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ५३ [९७३०] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनपुरप्रवेशे द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

जनमेजय उवाच ॥ वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु । धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः १ कर्णो वैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः । भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि २ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने । आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ३ भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः । उक्तं तात यथापूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ४ गमनं मे न रुचितं तव तच्च कृतं च ते । ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ५ मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे । प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशाम्पते ६ सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् । क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ७ दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।

जाऊं लागलेल्या नृपश्रेष्ठ दुर्योधनाच्या मागोमाग चालले आणि, हे राजाधिराज जनमेजया, थोडक्याच काळांत ते आपल्या नगरामध्यें प्रविष्ट झाले ५३ ह्याप्रमाणें महर्षि-व्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं दुर्योधनाच्या नगरप्रवेशाविषयीं दोनशें बावन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५२ ॥

जनमेजय प्रश्न करितो:—त्या द्वैतवनामध्यें महात्मे कुंतीपुत्र वास्तव्य करीत असतांना महाधनुर्धारी आणि अत्यंत संपन्न धृतराष्ट्रपुत्रांनीं काय केलें ? १ आणि त्याचप्रमाणें सूर्यपुत्र कर्ण, महाबलाढ्य शकुनि व भीष्म, द्रोण आणि कृप ह्यांनींही पुढें काय केलें तें आपण मला कथन करा २. वैशंपायन सांगतात:—ह्याप्रमाणें गंधर्वांना जिंकून कुंतीपुत्र परत गेल्यानंतर आणि त्या पांडवांनीं मुक्तता करून परत पाठविलेला सुयोधन हास्तिनपुराला आल्यानंतर ३, हे जनमेजय महाराजा, भीष्म धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला ह्मणाला " बा सुयोधना, तपोवनामध्यें तूं पूर्वी निघाला असतां ४ तें तुझें जाणें मला रुचलें नाहीं; परंतु, तूं माझें सांगणें ऐकिलें नाहींस. ह्यामुळें, हे वीरा, बलात्कारानें तुला शत्रूंच्या कचाट्यांत सांपडण्याची पाळी आली ५ आणि धर्मज्ञ पांडवांनीं तुला त्यांच्यापासून सोडविलें; तथापि, तुला लाज वाटत नाहीं. हे प्रजाधिपते गांधारिपुत्रा ! सैन्यासहवर्तमान तुझ्यासमक्ष ६ सूतपुत्र कर्ण गंधर्वांना भिऊन रणांतून पळून गेला आणि, हे राजाधिराज ! राजपुत्रा ! सैन्यासहवर्तमान तूं आक्रोश करीत असतांनाही त्यानें पळून जातांना तुझी पर्वा केली नाहीं ७. हे महापराक्रमी !

कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ८ न चापि पादभाक्कर्णः
पाण्डवानां नृपोत्तम । धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ९ तस्मा-
दहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः । संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य
विवृद्धये १० एवमुक्तश्च भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । प्रहस्य सहसा
राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ११ तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् १२ तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः
कुरुपितामहः । लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् १३ गते भीष्मे
महाराज धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः । पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः १४
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते । कथं च सुकृतं तत्स्यान्म-
न्त्रयामोद्य यद्धितम् १५ कर्ण उवाच ॥ दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि
कौरव । भीष्मोस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति १६ त्वद्द्वेषाच्च महा-
बाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति । विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर १७

दुर्योधना, महात्म्या पांडवांचा पराक्रम किती तोही समजून आला आणि दुर्मति सूतपुत्र
कर्णाचा पराक्रम किती तोही दृष्टोत्पत्तीस आला ८. हे नृपश्रेष्ठा ! हे धर्मवत्सला !
धनुर्वेदामध्यें, शौर्यामध्यें आणि धर्मामध्यें कर्ण पांडवांची चतुर्थांशानेंही बरोबरी करणारा
नाहीं ९. तस्मात्, हे संधिवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ दुर्योधना! ह्या कुलाचें रक्षण व्हावें एतदर्थ त्या
महात्म्या पांडवांशीं समेट करणेंच योग्य आहे असें मला वाटतें" १०. ह्याप्रमाणें भीष्मांनीं
सांगितलें असतां धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजा अविचारानें हंसला आणि, हे जनमेजयराजा,
शकुनीसहवर्तमान तेथून चालता झाला ११. तो निघाल्याचें कळतांक्षणीं महाधनुर्धारी
कर्णदुःशासनादिकही त्या महाबलाढ्य धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाच्या मागोमाग गेले १२ आणि
(आपला अवमान करून) ते निघून गेले असें दृष्टीं पडल्यावर, हे जनमेजय राजा,
कुरुपितामह भीष्मही लज्जेनें मान खालीं घालून आपल्या निवासस्थानाकडे चालते
झाले १३; परंतु, हे महाराजा जनमेजया, भीष्म निघून गेल्यानंतर धृतराष्ट्रपुत्र प्रजाधि-
पति दुर्योधन पुनरपि त्या ठिकाणीं आला आणि "कोणती गोष्ट आह्मांला हितकारक
होईल; सांप्रत आह्मांला काय करणें अवश्य आहे आणि जें कृत्य हितावह ह्मणून आज
आपण ठरविण्याच्या बेतांत आहोंत तें उत्तम रीतीनें शेवटास कसें जाईल ?" ह्यावि-
षयीं मंत्र्यांसहवर्तमान विचार करूं लागला १४, १५. कर्ण ह्मणतोः—हे कुरुकुलो-
त्पन्ना दुर्योधना, मी जें तुला सांगतों तें ऐक. भीष्म आमची निंदा करीत असून पांड-
वांची सर्वदा प्रशंसा करीत असतो १६. इतकेंच नव्हे परंतु, हे महापराक्रमी प्रजा-
धिपते, तुझ्याशीं त्याचा द्वेष असल्यामुळें तो माझाही द्वेष करीत असतो, आणि

सोहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत । त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मे-
णामित्रकर्षण १८ पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् १९ जेष्यामि पृथिवीं राजन्स-
शैलवनकाननाम् । जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः २० तामहं
ते विजेष्यामि एक एव न संशयः।संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः २१
अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति । स पश्यतु बलं मेद्य आत्मानं
तु विगर्हतु २२ अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव । प्रतिजानामि
ते सत्यं राजन्नायुधमालभे २३ तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरत-
र्षभ । प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः २४ धन्योस्म्यनुगृही-
तोस्मि यस्य मे त्वं महाबलः । हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य
मे २५ यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् । तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनु-
शाधि च मामिति २६ एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता । सर्व-

---

तुझ्याजवळ माझी नेहमीं निंदा करीत असतो १७. तस्मात्, हे भरतकुलोत्पन्ना शत्रुनाशका दुर्योधन राजा, पांडवांची प्रशंसा आणि तुझी निंदा करण्याच्या उद्देशानें ह्या भीष्मानें जें तुझ्या समक्ष येथें भाषण केलें तें मी सहन करणार नाहीं. ह्यास्तव, हे भरतकुलोत्पन्ना दुर्योधनराजा, तूं मला सेवक, सैन्य आणि वाहनें ह्यांसहवर्तमान जाण्याची अनुज्ञा दे १८,१९. ह्मणजे, हे राजा, पर्वत, वनें आणि अरण्यें ह्यांसहवर्तमान मी सर्व पृथ्वी जिंकीन. बलशाली चौघा पांडुपुत्रांनी मिळून जी पृथ्वी जिंकिली २०, ती मी एकटाच तुझ्याकरितां जिंकीन ह्यांत संशय नाहीं. ह्या कुरुकुलाधम अत्यंत दुर्बुद्धि भीष्माला एकदां पाहूं देच २१. निंदेस पात्र नसलेल्याची जो निंदा करीत असतो आणि प्रशंसेला योग्य नसलेल्याची जो प्रशंसा करीत सुटतो त्या भीष्माला आज एकदां माझा पराक्रम पाहून (अयोग्य वर्तन केल्याबद्दल) स्वतःचा धिक्कार करण्याची पाळी येऊं देच २२. हे राजा, तूं मला जाण्याची अनुज्ञा दे; तुझा विजय निःसंशय ठरलेला आहे ह्याविषयीं मी हें धनुष्य हातांत घेऊन तुझ्याशीं खरी खरी प्रतिज्ञा करीत आहें २३. हे भरतवंशजश्रेष्ठा जनमेजय राजा, तें कर्णाचें भाषण श्रवण केल्यावर दुर्योधन राजाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला आणि तो कर्णाला ह्मणाला २४ " आज मी धन्य आहें आणि खरोखर परमेश्वराचा माझ्यावर अनुग्रहच झाला आहे. आज माझ्या जन्माचें सार्थक झालें असें मी समजत आहें. कारण, तूं महाबलाढ्य कर्ण नेहमीं माझ्या हिताविषयींच तत्पर असतोस २५. ह्यास्तव, हे वीरा, सर्व शत्रूंचा नाश करण्याचें जेव्हां तुझ्या मनामध्यें येईल तेव्हां, तुझें देव बरें करो, तूं आतां चालता हो आणि मला काय ती आज्ञा

माज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिन्दम २७ प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभ-
दैवते । शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः २८ मङ्गलैश्च शुभैः
स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः । नादयन्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् २९
[१७५९] इति श्रीमहाभारते० संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि
घोषयात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२५३॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः । द्रुप-
दस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ १ युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानु-
गम् । सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च २ करं च दापयामास
द्रुपदं नृपसत्तम । तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ३ तान्स-
र्वान्विशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् । अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे
नराधिपान् ४ भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् । हिमवन्तं महा-
शैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ५ प्रययौ च दिशः सर्वान्नृपतीन्वशमानयत् ।
स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ६ नेपालविषये ये च राजानस्तान-

---

कर " २६. ह्याप्रमाणें धृतराष्ट्रपुत्र बुद्धिमान् दुर्योधनानें सांगितलें असतां, हे शत्रुद-
मना जनमेजया, कर्णानें स्वारीची सर्व तयारी करण्याविषयीं आज्ञा केली २७ आणि
शुभ देवतेनें युक्त असें नक्षत्र, शुभ तिथि व शुभ मुहूर्त ह्यांवर मंगलकारक शुभ द्रव्यांनीं
स्नान करून व आशीर्वाद घेऊन द्विजप्रशंसा करीत असतांना रथाच्या घोषानें चरा-
चर प्राण्यांनीं भरलेलें त्रैलोक्य नादित करीत करीत तो महाधनुर्धारी कर्ण
(दिग्विजयाकरितां) निघाला २८, २९. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक
श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं कर्णाच्या दिग्विजयासंबंधानें
दोनशें त्रेपन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५३ ॥

वैशंपायन सांगतात—हे भरतवंशजश्रेष्ठा जनमेजया, तदनंतर प्रचंड सैन्य बरोबर
घेऊन त्या महाधनुर्धारी कर्णानें द्रुपदाच्या रम्य नगराला वेढा दिला १; मोठें युद्ध
करून त्या वीराला त्यानें स्वाधीन करून सोडिलें आणि, हे नृपश्रेष्ठा, सुवर्ण, रौप्य
आणि नानाप्रकारचीं रत्नेंही करादाखल देणें त्याला भाग पाडिलें. हे राजाधिराज
जनमेजया, त्याला जिंकिल्यानंतर त्याच्या अनुमतानें वागणारे जे राजे होते २,३,
त्या सर्वांनाही हातांत आणून त्यानें त्यांच्याकडून कर देवविला. तदनंतर उत्तर दिशेस
जाऊन त्यानें तिकडील राजे जिंकिले ४; भगदत्ताला जिंकून तो राधापुत्र
कर्ण शत्रूंशीं युद्ध करण्याकरितां हिमालय महापर्वतावर आरूढ झाला ५ व पुढें
सर्व दिशेस जाऊन त्यानें त्या पर्वतावरील राजे जिंकिले. ह्याप्रमाणें हिमालयपर्वतावरील

वाजयत् । अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ७ अङ्गान्वङ्गान्कलि-
ङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ । मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये-
त्मनः ८ आवशीरांश्च योध्यांश्च आहिच्छत्रांश्च सांजयत् । पूर्वां दिशं
विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ९ वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां
मृत्तिकावतीम् । मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा १० एता-
न्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः । दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो
जित्वा महारथान् ११ रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् १२ प्रीतोस्मि तव राजेन्द्र
विक्रमेण बलेन च । न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् १३
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि । समेत्य रुक्मिणा कर्णः
पाण्ड्यं शैलं च सोगमत् १४ स केरलं रणे चैव नीलं चापि मही-
पतिम् । वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः १५ दक्षिणस्यां दिशि
नृपान्करान्सर्वानदापयत् १६ शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः।

सर्व राजे जिंकून त्यानें त्यांच्यापासून खंडणी घेतली ६ आणि नंतर नेपाल देशामध्यें जे राजे होते तेही त्यानें जिंकिले. तदनंतर त्या पर्वतावरून उतरून तो पूर्वदिशेकडे सत्वर चालता झाला ७. तिकडे गेल्यानंतर अंग, वंग, कलिंग, शुंडिक, मिथिल, मागध आणि कर्कखंड हे देश आपल्या ताब्यांत घेऊन ८ आवशीर, योध्य आणि अहिच्छत्र हेही प्रदेश त्यानें जिंकिले व ह्याप्रमाणें पूर्वदिशा जिंकिल्यावर त्यानें आपला मोर्चा वत्सभूमीकडे फिरविला ९. तदनंतर जिच्यामध्यें केवल मृत्तिका आहे अशी वत्सभूमि जिंकून मोहन नगर, त्रिपुरी व कोसला १० यथीलही सर्व राजांना त्यानें जिंकिलें आणि त्या सर्वांपासून कर घेऊन तो निघाला. दक्षिण दिशेला गेल्यानंतर कर्णानें मोठे मोठे रथी जिंकिले ११ आणि दाक्षिणात्यां-मध्यें त्या सूतपुत्र कर्णानें रुक्मीशींही युद्ध केलें. सूतपुत्र कर्णाशीं तुमुल युद्ध झाल्या-वर तो रुक्मी त्याला ह्मणाला १२ "हे राजाधिराज, तुझा पराक्रम व सामर्थ्य पाहून मी प्रसन्न झालों आहें. ह्यास्तव, तुझ्या दिग्विजयाला मी विघ्न करणार नाहीं. आतांपर्यंत जें मीं तुझ्याशीं युद्ध केलें तें केवळ क्षत्रधर्म परिपालनाच्या बुद्धीनेंच केलें आहे १३. आतां तुला इच्छा असेल तितकें सुवर्ण मी तुला आनंदानें देतों." असो. रुक्मीशीं मैत्री जोडिल्यानंतर तो कर्ण पांड्य देशाकडे व श्रीशैलाकडे निघाला १४. नंतर केरल भूपति, नील, वेणुदारिसुत आणि इतरही दक्षिण दिशेला जे श्रेष्ठ श्रेष्ठ राजे होते तेही संग्रामामध्यें जिंकून त्या सर्व राजांकडून त्यानें खंडणी घेतली १५, १६.

पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः १७ आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ । वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् १८ वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा । नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् १९ विजित्य पृथिवीं सर्वां सपूर्वापरदक्षिणाम् । मम्लेच्छाटविकान्वीरः मपर्वतनिवासिनः २० भद्रान्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि । गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव २१ शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः । नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् २२ एवं म पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः । विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् २३ तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः । प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः २४ अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् । आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः २५ यन्न भीष्माच्च च द्रोणाच्च कृपाच्च च बाह्लिकात् । प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् २६ बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम । सना-

---

तदनंतर सूतपुत्र कर्णानें शिशुपालपुत्राकडे जाऊन त्याचा पराभव केला आणि त्याच्या आजूबाजूला जे राजे होते तेही त्या महाबलाढ्य कर्णानें आपल्या ताब्यांत आणिले १७. हे भरतवंशजश्रेष्ठा जनमेजया, आवंत्यदेश सामोपचारानेंच त्यानें जिंकिला व वृष्णींना भेट दऊन पश्चिमदिशाही त्यानें जिंकिली १८. पश्चिमदिशेला गेल्यानंतर यावन, बर्बरवगैरे पश्चिमेकडील राजांकडून त्यानें खडणी घेतली १९. पूर्व, पश्चिम व दक्षिण ह्या तीन दिशेकडील सर्व पृथ्वी ह्याप्रमाणें जिंकून म्लेच्छ, अरण्यवासी आणि पर्वतनिवासी लोकही त्यानें जिंकिले २० व राजनीतीला अनुसरून वागणाऱ्या त्या सूतपुत्र कर्णानें भद्र, रोहितक, आग्नेय आणि मालव ह्या सर्व गणांना जिंकून जसें कांहीं लीलेनेंच शशक व यवनही त्यानें जिंकिले व नग्नजित् प्रभृति महारथी गण जिंकून तो परत फिरला २१, २२. ह्याप्रमाणें सर्व पृथ्वी जिंकून पादाक्रांत केल्यावर तो महारथी पुरुषश्रेष्ठ कर्ण हास्तिनपुराला परत आला २३. धृतराष्ट्रपुत्र प्रजाधिपति दुर्योधन भ्राते, पिता आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान त्या दिग्विजयाहून परत आलेल्या महाधनुर्धारी कर्णाला सामोरा गेला २४. संग्रामामध्यें शोभणाऱ्या कर्णाचा त्यानें रीतीप्रमाणें आदरसत्कार केला आणि संतुष्ट होऊन त्या दुर्योधनराजानें त्याच्या पराक्रमाची प्रशंसाही केली २५. (तो ह्मणाला) "भीष्म, द्रोण, कृप आणि बाल्हिक ह्यांच्यामुळें जें मला प्राप्त झालें नाहीं तें मला तुझ्यामुळें प्राप्त झालें. तस्मात्, तुझें कल्याण असो २६. हे कर्णा, फार बोलून काय उपयोग आहे ? माझें

श्वोस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम २७ न हि ते पाण्डवाः सर्वे कला-
मर्हन्ति षोडशीम् । अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोभ्युदितोदिताः २८ स
भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् । पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं
वज्रभृद्यथा २९ ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते । हाहाकाराश्च
बहवो नगरे नागसाह्वये ३० केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ३१ एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः
शस्त्रभृतां वरः । सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ३२ देशैरुच्चा-
वचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि । द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ३३
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् । अक्षयं धनमादाय सूतजो
नृपमभ्ययात् ३४ प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिन्दम । गान्धारीस-
हितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ३५ पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ
जग्राह धर्मवित् । धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ३६
तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः । जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन

हें ह्मणणें ऐकून ठेव (ह्मणजे झालें). हे सज्जनश्रेष्ठा महापराक्रमी कर्णा, तूच नाथ असल्यामुळें मी सनाथ झालों आहें २७. ते सर्व पांडव मिळून आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा, इतरही विख्यात विख्यात राजे षोडशांनेंही तुझी बरोबरी करणारे नाहींत २८. आतां, हे महाधनुर्धारी कर्णा, अदितीचें दर्शन घेणाऱ्या वज्रपाणि इंद्राप्रमाणें तूं त्या धृतराष्ट्राचें आणि यशस्विनी गांधारीचें दर्शन घे " २९. ह्याप्रमाणें दुर्योधनानें सांगितल्यानतर, हे प्रजाधिपते जनमेजया, हास्तिनपुरामध्यें जिकडे तिकडे हाहाकार उडून राहिला आणि " हुर्यो ! हुर्यो ! " असाही शब्द (पांडवाची बाजू घेणाऱ्या लोकांमध्यें) होऊं लागला ३०. कोणी ह्या कर्णाची प्रशसा करूं लागले; कांहीं निंदा करूं लागले आणि, हे प्रजाधिपते जनमेजया, कांहीं राजे तसेच स्वस्थ बसले ३१. हे राजाधिराज जनमेजय भूपते, शस्त्रधरांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या कर्णानें पर्वत, वनें, समुद्र व गृहासंनिध असलेलीं आरामस्थानें ह्यासहवर्तमान सर्व पृथ्वी—लहान मोठे देश, पत्तनें, नगरें व जलप्रदेशानें भरलेलीं द्वीपें ह्यानीं परिपूर्ण असलेली—जिंकिली ३२,३३ आणि विशेष वेळ न लावितां सर्व राजे पादाक्रांत करून व त्याच्यापासून अक्षय धन घेऊन सूतपुत्र कर्ण धृतराष्ट्रराजाकडे गेला ३४ आणि, हे शत्रुदमना जनमेजय राजा, गृहाच्या मध्यमार्गी प्रविष्ट झाल्यानंतर त्या वीर कर्णानें गांधारीसहवर्तमान धृतराष्ट्राला अवलोकन केलें ३५. हे पुरुषश्रेष्ठा जनमेजया, पुत्राप्रमाणें त्यानें त्या उभयतांचे पाय धरिले आणि धृतराष्ट्रानेंही प्रेमपूर्वक आलिंगन देऊन त्याला जाण्याची अनुज्ञा

युधि भारत ३७ [९७९६] इति श्रीमहाभारते० आरण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि कर्णदिग्विजये चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप । अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः १ कर्ण उवाच ॥ दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव । श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिन्दम २ तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम । तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ३ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः । न किंचिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ४ सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ५ राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् । मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ६ एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् । तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ७ आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि।

दिली ३६. असो. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, तेव्हांपासून दुर्योधनराजा (इतरही दुःशासनप्रभृति त्याचे भ्राते) आणि सुबलपुत्र शकुनि हे कर्णानें युद्धामध्यें पांडवांना जिंकूनच टाकिलें आहे असें समजूं लागले ३७. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं कर्णदिग्विजयसंबंधीं दोनशें चोपन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५४ ॥

वैशंपायन ह्मणतातः— हे प्रजाधिपते जनमेजयराजा, शत्रुपक्षीयवीरनाशक सूतपुत्र कर्ण पृथ्वी जिंकिल्यानंतर दुर्योधनाला ह्मणाला १ "हे कुरुकुलोत्पन्ना दुर्योधना, मी तुला काय ह्मणत आहें तें एकून घ आणि ऐकून घेतल्यावर, हे शत्रुदमना, त्याप्रमाणें सर्व कांहीं कर २. हे वीरा, ही शत्रुरहित पृथ्वी आज तुझी आहे. तस्मात्, तूं शत्रु नाहींसे केलेल्या उदार इंद्राप्रमाणें हिचें परिपालन कर ३. वैशंपायन सांगतातः— ह्याप्रमाणें कर्णानें सांगितल्यावर दुर्योधनराजा पुनः त्याला ह्मणाला "हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्याला तू (प्राप्त झाला) आहेस त्याला काय प्राप्त होणें कठीण आहे? ४. तूं माझ्यावर अनुरक्त आहेस; माझा साहाय्यकर्ता आहेस आणि माझें कार्य करण्याकरितां (नेहमीं) तत्पर आहेस. ह्यास्तव, माझ्या मनांत एक उद्देश आहे तो तूं पूर्णपणें श्रवण कर ५. पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें राजसूयसंज्ञक श्रेष्ठ व महाक्रतु केल्याचें पाहिल्यापासून मलाही इच्छा उत्पन्न झाली आहे; ती, हे सूतपुत्रा कर्णा, तूं शेवटास ने." ६. ह्याप्रमाणें दुर्योधनानें सांगितल्यावर कर्ण त्या राजाला ह्मणाला "हे नृपश्रेष्ठा, आज सर्व राजे तुला पादाक्रांत आहेत ७. तस्मात्, द्विजश्रेष्ठांना बोलावून अनुष्ठान सामग्री व इतरही

संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ८ ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्ता वेदपारगाः। क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिन्दम ९ बह्वन्नपान-संयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः। प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ १० एव-मुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशाम्पते। पुरोहितं समानाय्य वचनं चेदम-ब्रवीत् ११ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम्। आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् १२ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः। न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे १३ आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम। दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप १४ अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम। अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो १५ तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम। य इमे पृथिवीपालाः कर-दास्तव पार्थिव १६ ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम्। तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम १७ यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत। तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः १८ प्रवर्ततां यथा-

---

यज्ञसाधनें ह्याची रीतीप्रमाणें जुळणी होऊं दे ८ आणि, हे शत्रुदमना राजा, वेद-पारगत ऋत्विजांना निमंत्रणें होऊन त्याच्या हातून तुझें यज्ञानुष्ठान यथाशास्त्र होऊं दे ९. साराश, हे भरतवशजश्रेष्ठा, विपुल अन्नपानानें युक्त आणि सर्व प्रकारची चागली समृद्धि असलेला तुझाही महाक्रतु सुरू होऊ द" १०. हे प्रजाधिपते जनमेजया, ह्याप्रमाणें कर्णानें सागितले असतां पुरोहिताला बोलावून आणवून धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन त्याला ह्मणाला ११ "आपण माझ्याकरितां राजसूयसंज्ञक श्रेष्ठ क्रतु करा. त्याचें अनुष्ठान यथाविधि व क्रमवार झालें पाहिजे आणि मान्य व श्रेष्ठ अशी दक्षिणा त्यांत दिली गेली पाहिजे" १२. ह्याप्रमाणे पुरोहिताला सागितल्यावर तो द्विजश्रेष्ठ ह्मणाला "हे कुरुवंशजश्रेष्ठा नृपोत्तमा, युधिष्ठिर जिवत असतांना तुझ्या हातून त्या श्रेष्ठ क्रतूचें अनुष्ठान होणे शक्य नाही. शिवाय, हे राजा, तुझ्या कुलात तुझा दीर्घायु पिता धृतराष्ट्र अजून जिवंत आहे १३, १४; ह्मणूनही, हे नृपश्रेष्ठा, हा क्रतु तुला विरुद्ध आहे. हे प्रभो, राजसूयासारखेंच दुसरे एक महा-सत्र आहे १५ ते तू कर आणि, हे राजाधिराज, हे माझें ह्मणणें ऐक. हे राजा, जे राजे तुला कर देणारे आहेत १६ त्यांनीं तुला आपआपला कर आणि साधें व अल-कार घडलेलें सुवर्ण द्यावें आणि, हे नृपश्रेष्ठा, त्या तुझ्या सुवर्णाच्या योगानें आज एक नांगर तयार होऊं दे १७. हे भरतकुलोत्पन्ना नृपश्रेष्ठा, त्या नागराने तुझ्या यज्ञशालेची भूमि नांगरून तयार झाल्यावर ह्या ठिकाणी विपुल अन्न व उत्कृष्ट अनुष्ठान

न्यार्यं सर्वतो ह्यनिवारितः । एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः १९ एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् । राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः २० अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत । निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्स्पृहा तव २१ एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः । कर्णं च सौबलं चैव भ्रातृंश्चैवेदमब्रवीत् २२ रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः । रोचते यदि युष्माकं तस्मात्प्रब्रूत मा चिरम् २३ एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् । संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् २४ हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्व शिल्पिनः । यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् २५ [९८२१] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञसमारम्भे पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ये । विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् १ सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं

ह्यांनीं युक्त असा यज्ञ १८ कसल्याही प्रकारची अडचण न येतां यथाविधि सुरू होईल. हा तुझा वैष्णवनामक यज्ञ होय. हा यज्ञ सत्पुरुषांनीं करण्यास योग्य आहे १९. पुराणपुरुष विष्णूशिवाय ह्या क्रतूचें अनुष्ठान कोणीं केलेलें नाहीं. हा महाक्रतु श्रेष्ठ राजसूयक्रतूची बरोबरी करणारा आहे २०. हा आह्मांला रुचत आहे व, हे भरतकुलोत्पन्ना दुर्योधना, ह्यामुळें तुझें कल्याणही होणारें आहे. हा निर्विघ्नपणें पार पडेल व तुझीही इच्छा सफल होईल " २१. ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांनीं सांगितलें असतां तें त्यांचें ह्मणणें धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजानें कर्णाला, शकुनीला व आपल्या भ्रात्यांना निवेदन केलें आणि तो ह्मणाला २२ " ब्राह्मणांचें सर्व ह्मणणे मला निःसंशय संमत आहे; तुह्मांला अभिमत असेल तर तसें सांगा, आतां विलंब लावू नका" २३. ह्याप्रमाणें दुर्योधनानें त्यांना सांगितलें असतां " ठीक आहे " ह्मणून तें सर्व त्या राजाला ह्मणाले. तदनंतर कामावर असलेल्या लोकांस क्रमाला अनुसरून राजानें काय ती आज्ञा केली २४; नांगर तयार करण्याविषयींही सर्व शिल्पी लोकांना आज्ञा झाली व, हे नृपश्रेष्ठा जनमेजया, आज्ञेप्रमाणें सर्व कांहीं क्रमाक्रमानें त्यांनीं केलें २५. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं दुर्योधनाच्या यज्ञाचे समारंभाविषयीं दोनशें पंचावनावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५५ ॥

वैशंपायन सांगतात:—तदनंतर महाविचारी विदुर, सर्व शिल्पी व सर्व श्रेष्ठ अमात्य धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला ह्मणाले १ " हे भरतकुलोत्पन्ना राजा, प्रसंगोपात्त

च भारत । सौवर्णं च कृतं सर्वं लाङ्गलं च महाधनम् २ एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशाम्पते । आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ३ ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः । दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ४ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशाः । भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ५ निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् । पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ६ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः । तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ७ गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् । निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ८ स गत्वा पाण्डवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च । दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ९ स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुसत्तमः । तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः १० अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना । आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ११ मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ । ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् १२ अब्रवीन्नृपशार्दूलो

उद्भवलेल्या श्रेष्ठ क्रतूची तयारी झाली असून नांगरही सर्व सुवर्णाचा बहुमोल तयार झाला आहे " २. हे प्रजाधिपते जनमेजयराजा, हें ऐकून घेतल्यावर धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजानें त्या श्रेष्ठ क्रतूला आरंभ करण्याविषयीं आज्ञा केली ३. तदनंतर विपुल द्रव्य व उत्कृष्ट व्यवस्था ह्यांनीं युक्त असा तो यज्ञ सुरू झाला; गांधारीपुत्र दुर्योधनानें यथाशास्त्र व यथाविधि दीक्षाही घेतली ४ आणि त्यामुळें धृतराष्ट्र, महायशस्वी विदुर, भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण व यशस्विनी गांधारी ह्यांना आनंद झाला ५. तदनंतर, हे राजाधिराज जनमेजया, राजांना व ब्राह्मणांना निमंत्रण करण्याकरितां शीघ्र गमन करणारे दूत दुर्योधनानें पाठविले ६ आणि सत्वर चालणाऱ्या वहानांच्या योगानें ते दूत आज्ञेप्रमाणें चालतेही झाले. त्यापैकीं निमंत्रणाला निघालेल्या एका दूताला दुःशासन ह्मणाला ७ " सत्वर द्वैतवनामध्यें जा आणि पापी पांडवांना व त्यावेळीं त्या वनांत असणाऱ्या ब्राह्मणांना रीतीप्रमाणें निमंत्रण कर " ८. ह्या (दुःशासनाच्या सांगण्या) प्रमाणें तो दूत पांडवांकडे गेला आणि त्या सर्वांना प्रणाम करून ह्मणाला " महाराज, कौरवश्रेष्ठ व नृपश्रेष्ठ दुर्योधन स्वपराक्रमानें अर्थसंचय करून यज्ञ करीत आहे आणि यज्ञाला राजे व ब्राह्मण ठिकठिकाणांहून जात आहेत ९, १०. हे राजा, महात्म्या कौरवानें मला पाठविलें आहे. सारांश, धृतराष्ट्रपुत्र प्रजाधिपति दुर्योधनराजानें तुह्मांला निमंत्रण केलें आहे ११. तस्मात्, त्या राजाच्या मनोदयानुरूप आपण

दिष्ट्या राजा सुयोधनः । यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः १३ वय-
मप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन । समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं
त्रयोदशम् १४ श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् । तदा तु नृप-
तिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः १५ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः १६ यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्त-
राष्ट्रेषु पाण्डवः । आगन्ताहं तदास्मीति वाच्यस्ते स सुयोधनः १७ शेषास्तु
पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् । दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेद-
यत् १८ अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः । ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्त-
राष्ट्रपुरं प्रति १९ ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् । मुदा
परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः २० धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः
सर्वकौरवैः । हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत २१ यथा सुखी
जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः । तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीय-

---

तो यज्ञ अवलोकन करावा. " हें दूताचें भाषण श्रवण केल्यावर राजा युधिष्ठिर १२ ह्मणाला " पूर्वजांची कीर्ति वृद्धिंगत करणारा नृपश्रेष्ठ सुयोधनराजा श्रेष्ठ क्रतु करीत आहे ही फार आनंदाची गोष्ट आहे १३. आह्मीही तिकडे आलों असतों; परंतु, सांप्रत आमचा अगदींच नाइलाज झाला आहे. कारण, तेराव्या वर्षापर्यंत आह्मांला आपली प्रतिज्ञा शेवटास नेली पाहिजे " १४. हें धर्मराजाचें भाषण श्रवण केल्यावर भीमसेन ह्मणाला " शस्त्रास्त्रांच्या योगानें प्रदीप्त झालेल्या अग्नीमध्यें त्या दुर्योधनाची आहुति टाकण्याचा जेव्हां प्रजाधिपति धर्मराज युधिष्ठिर निश्चय करील तेव्हां तो यज्ञाला जाईल. त्याचप्रमाणें तेराव्या वर्षानंतर रणसत्रामध्यें धृतराष्ट्रपुत्रांचे ठिकाणीं पांडुपुत्र धर्मराज क्रोधरूप हवि ओतण्यास तयार झाला ह्मणजे मीही त्या यज्ञाला येईन, असें तूं त्या सुयोधनाला जाऊन कळीव " १५, १६, १७. असो. हे जनमेजय-राजा, बाकीच्या पांडुपुत्रांनीं दूताशीं कांहींच अप्रिय भाषण केलें नाहीं. (धर्मराज व भीमसेन ह्या उभयतांनीं त्याला असा निरोप सांगितला व) त्या दूतानेंही तो धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाला कळविला १८. हे महाभाग्यवान् जनमेजय राजा, तदनंतर नाना देशांतील पुरुषश्रेष्ठ राजे व ब्राह्मण त्या धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाच्या नगरामध्यें आले असतां १९. शास्त्र, विधि आणि वहिवाट ह्यांना अनुसरून त्यांचा सत्कार झाला व ते राजेही पराकाष्ठेचे आनंदित होऊन संतुष्ट झाले २०. तेव्हां सर्व कौरवांनीं परिवेष्टित असलेल्या धृतराष्ट्रालाही मोठा हर्ष झाला व तो विदुराला ह्मणाला २१ " हे विदुरा, भोजनाची व्यवस्था लागून सर्व लोक सुखी व संतुष्ट होतील अशी तुह्मी यज्ञभूमीमध्यें [illegible]

ताम् २२ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णान्नरिन्दम । यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् २३ भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः । वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् २४ कृत्वा ह्यावसथान्वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् । सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ॥ विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः २५ विसृज्य च नृपान्सर्वान्भ्रातृभिः परिवारितः । विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः २६ [९८५७] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि दुर्योधनयज्ञे षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् । जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तम १ लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः । ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोयं क्रतुस्तव २ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् । युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ३ नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् । एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं

तजवीज ठेवा " २२. हे शत्रुदमना, ही धृतराष्ट्राची आज्ञा ऐकिल्यावर धर्मवेत्त्या विद्वान् विदुरानें ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुरूप सर्व वर्णांचा सत्कार केला २३ आणि मोठ्या आनंदानें त्यानें भक्ष्य व पेय असें अन्न व पान, सुगंधी पुष्पें आणि नानाप्रकारचीं वस्त्रेंही त्यांना अर्पण केलीं २४. असो. शास्त्र व रूढि ह्यांना अनुसरून राजाधिराज दुर्योधनानें ऋत्विजादिकांकरितां निवासस्थलें तयार केलीं होतीं; यज्ञ आटोपल्यानंतर मृदुभाषणपूर्वक नानाप्रकारचें द्रव्य देऊन त्यानें हजारों ब्राह्मणांना व राजांना जाण्याची अनुज्ञा दिली २५ व सर्व राजांना जाण्याची अनुज्ञा दिल्यानंतर भ्रात्यांनीं परिवेष्टित असलेला तो दुर्योधन कर्ण व शकुनि ह्यांसहवर्तमान हास्तिनपुरामध्यें प्रविष्ट झाला २६. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं दुर्योधनयज्ञसंबंधीं दोनशें छप्पन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५६ ॥

वैशंपायन सांगतातः—हे नृपश्रेष्ठा जनमेजय महाराजा, महाधनुर्धारी व वैभवापासून च्युत न झालेला दुर्योधन नगरामध्यें प्रविष्ट होऊं लागला असतां सूत व इतर लोकही त्याची स्तुति करूं लागले १. लाह्या व चंदनचूर्णें उधळून तेथील लोक त्याला ह्मणाले " हे राजा, हा तुझा क्रतु निर्विघ्नपणें समाप्त झाला ही गोष्ट फारच उत्तम झाली " २. दुसरे कांहीं लहरी लोक त्या राजाला ह्मणाले " ह्या तुझ्या यज्ञाची युधिष्ठिराच्या यज्ञाशीं बरोबरी होणार नाहीं ३. त्याच्या यज्ञाच्या षोडशांशाशींही ह्या क्रतूची तुलना करणें योग्य नाहीं. " ह्याप्रमाणें कांहीं लहरी लोक त्या

जनेश्वरम् ४ सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अतिसर्वावयं क्रतुः । ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ५ क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः । एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ६ प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः । अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशाम्पते ७ भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः । अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ८ निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः । तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ९ दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोयं महाक्रतुः । हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया १० आहृतेहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः । तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ११ सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु । निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ १२ राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्धयिष्यसि । एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारत १३ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः । सोऽब्रवीत्कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः १४ कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् । निहत्य पाण्डवा-

---

राजाला तेथें ह्मणाले ४. परंतु, सुहृद ह्मणाले " ह्या क्रतूनें सर्वांनाच मागें टाकिलें आहे. ययाति, नहुष, मांधाता व भरत ५ हे सर्व हाच क्रतु केल्यानें शुद्ध होऊन स्वर्गाला गेले. " असो. हे भरतवंशजश्रेष्ठा जनमेजया, सुहृदांचीं हीं शुभ भाषणें श्रवण करीत करीत ६ तो आनंदित झालेला दुर्योधन राजा नगरांत प्रविष्ट झाल्यानंतर आपल्या घरीं गेला आणि नंतर, हे प्रजाधिपते, माता पितर त्याचप्रमाणें भीष्म, द्रोण, कृप वगैरे आणि विवेकी विदुर ह्यांचें त्यानें पादाभिवंदन केलें. नंतर कनिष्ठ भ्रात्यांनीं त्याला अभिवंदन केल्यावर तो भ्रातृवत्सल दुर्योधन राजा, ७, ८ भ्रात्यांनीं परिवेष्टित होऊन एका श्रेष्ठ आसनावर बसला असतां सूतपुत्र कर्ण त्याला उठून ह्मणाला ९, " हे भरतवंशजश्रेष्ठा, हा तुझा महाक्रतु शेवटास गेला ही तर फार आनंदाची गोष्ट आहेच; परंतु, युद्धामध्यें कुंतीपुत्रांचा वध करून राजसूय १० यज्ञ तूं केलास ह्मणजे तुझें पुनरपि पूजन करावें अशी माझी इच्छा आहे. " ह्यावर तो महायशस्वी धृतराष्ट्रपुत्र महाराज दुर्योधन त्याला ह्मणाला ११ " तूं बोललास हें खरें आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, दुरात्म्या पांडवांचा वध होऊन राजसूय महाक्रतु शेवटास गेला ह्मणजे, हे वीरा, तुला अशा रीतीनें माझा सत्कार करण्याचा पुनरपि प्रसंग येईल ". हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजय महाराजा, ह्याप्रमाणें बोलून व कर्णाला आलिंगन देऊन १२, १३ कुरुकुलोत्पन्न दुर्योधन मनामध्यें राजसूयसंज्ञक श्रेष्ठ क्रतूचा विचार करूं लागला; इतकेंच नव्हे परंतु, तो नृपश्रेष्ठ शेजारीं

सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः १५ तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर। पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोर्जुनः १६ कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम्। नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् १७ अथो-त्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः। प्रतिज्ञाते फाल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे १८ विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः। दुर्योधनोपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुङ्गवान् १९ प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः। तेपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत २० पाण्डवाश्च महेष्वासा दूत-वाक्यप्रचोदिताः। चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् २१ भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता। प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति २२ एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप। अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् २३ अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः। तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः २४ बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैत-

---

असलेल्या कौरवांना ह्मणाला १४ "हे कौरवहो, सर्व पांडवांचा वध करून विपुल धनानें साध्य असलेला तो राजसूयसंज्ञक श्रेष्ठ क्रतु माझ्या हातून केव्हां बरें होईल?" १५. ह्यावर कर्ण त्याला ह्मणाला " हे नृपश्रेष्ठा, मी काय ह्मणतों तें ऐक. अर्जुनाचा माझ्या हातून वध होईपर्यंत मी दुसऱ्याच्या हातून आपले पाय धुवून घेणार नाहीं १६; मांस भक्षण करणार नाहीं; मद्यही वर्ज्य करून नियमानें वागेन आणि कोणीही कांहीं याचना केली असतां " नाहीं " असें मी त्याला ह्मणणारच नाहीं " १७. ह्याप्रमाणें कर्णानें अर्जुनाचा वध रणामध्यें करण्याची प्रतिज्ञा केली असतां महाधनुर्धारी व महारथी धृतराष्ट्रपुत्रांनीं आनंदाची गर्जना केली १८; ते धृतराष्ट्रपुत्र पांडवांना पराजितच समजूं लागले व, हे राजाधिराज जनमेजया, त्या पुरुषश्रेष्ठांना जाण्याची अनुज्ञा देऊन चैत्ररथ उपवनामध्यें प्रविष्ट होणाऱ्या प्रभु कुबेराप्रमाणें तो श्रीमान् दुर्योधन आपल्या घरामध्यें प्रविष्ट झाला व, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ते सर्व महाधनुर्धारी कौरवही आपआपल्या घरीं गेले १९, २०. इकडे दूतानें येऊन निरोप कळविल्या-कारणानें क्षुब्ध झालेल्या महाधनुर्धारी पांडवांच्या मनांत तीच गोष्ट एकसारखी घोळूं लागल्यामुळें त्यांना कोठेंही चैन पडेनासें झालें २१ आणि शिवाय, हे राजाधिराज जनमेजया, सूतपुत्र कर्णानें अर्जुनाच्या वधासंबंधानें केलेल्या प्रतिज्ञेचीही बातमी हेरांनीं त्यांना येऊन सांगितली २२. ती ऐकून, हे प्रजाधिपते जनमेजया, धर्मपुत्र युधिष्ठिर उद्विग्न झाला; कर्णाला अभेद्य कवच असून त्याचा पराक्रम अद्भुत आहे ही गोष्ट त्याच्या मनामध्यें येऊं लागली २३; क्लेशांची आठवण होऊं लागल्यामुळें त्याला

वनं वनम् । धार्तराष्ट्रोपि नृपतिः प्रशशास वसुन्धराम् २५ भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा । संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना २६ दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीभृताम् । पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः २७ भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः । निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् २८ [९८७५] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि घोषयात्रापर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५७॥ समाप्तं च घोषयात्रापर्व ॥

अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः । किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि १ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः । स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् २ तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् । ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ३ एवमुक्ताः

स्वस्थता वाटेनाशी झाली आणि ह्याप्रमाणें तो महात्मा चिंताग्रस्त झाला असतां असंख्य श्वापदांनीं व मृगांनीं गजबजून गेलेलें तें द्वैतवननामक वन सोडून जावें असेंही त्याला वाटूं लागलें. असो. वीर भ्राते आणि भीष्म, द्रोण व कृप ह्यांसहवर्तमान असलेला धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनराजा रणामध्यें झळकणाऱ्या सूतपुत्र कर्णाच्या संमतीनें पृथ्वीचें परिपालन करूं लागला २४,२५,२६; राजांना नेहमीं संतुष्ट ठेवणारा तो दुर्योधन विपुल दक्षिणांनीं युक्त अशा ऋतूंच्या योगानें विप्रश्रेष्ठांचा सत्कार करूं लागला २७ आणि, हे राजा " दान देणें व उपभोग घेणें ह्यांतच द्रव्याचें सार्थक आहे " असा मनामध्यें निश्चय करून तो शत्रुतापन वीर दुर्योधन भ्रात्यांचेही मनोरथ परिपूर्ण करूं लागला २८. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील घोषयात्रापर्वापैकीं युधिष्ठिराच्या चिंतेविषयीं दोनशें सत्तावन्नावा अध्याय समाप्त झाला॥२५७॥ ह्या ठिकाणीं घोषयात्रापर्वही संपूर्ण झालें ॥

येथून पुढें मृगस्वप्नोद्भवपर्वाला आरंभ झाला. जनमेजय प्रश्न करितोः—दुर्योधनाला सोडविल्यानंतर महाबलाढ्य पांडुपुत्रांनीं त्या वनामध्यें काय केलें हें आपण मला कथन करा १. वैशंपायन सांगतातः— तदनंतर रात्रीं द्वैतवनामध्यें कुंतीपुत्र युधिष्ठिर शयन करीत असतांना अश्रूंनीं कंठ दाटून आलेले मृग स्वप्नामध्यें त्याच्या दृष्टीं पडले २. तेव्हां हात जोडून लटलट कांपत असलेल्या त्या मृगांना तो राजाधिराज युधिष्ठिर म्हणाला " तुम्ही कोण? तुम्हांला काय हवें आहे ? आणि तुम्हांला काय बोलावयाचें आहे ? तें बोला " ३. ह्याप्रमाणें यशस्वी पांडुकुंतीपुत्र युधिष्ठिर त्यांना

पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना । प्रत्यभुषन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ४ वयं
मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत । नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः । कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो
वनौकसाम् ६ बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते । विवर्धेमहि राजेन्द्र
प्रसादात्ते युधिष्ठिर ७ तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् । मृगान्दृष्ट्वा
सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ८ तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते
रतः । यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ९ इत्येवं प्रतिबुद्धः
स रात्र्यन्ते राजसत्तमः । अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः । तन्तुभूताः स्म भद्रं ते दया
नः क्रियतामिति ११ ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे १२ पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं
काननोत्तमम् । मरुभूमेः शिरःस्थानं तृणबिन्दुसरः प्रति १३ तत्रेमां

बोलला असतां वध पावून तेथें अवशिष्ट राहिलेले ते मृग युधिष्ठिराला ह्मणाले ४ " हे
भरतकुलोत्पन्ना महाराजा, द्वैतवनामध्यें प्रायः सर्व मृगांचा वध झाला असून आह्मी
थोडेच अवशिष्ट राहिलों आहों. तस्मात्, आमचा सर्वस्वीं उच्छेद न व्हावा एतदर्थ
आपण वसतिस्थान बदला ५. तुह्मी सर्वच भ्राते शूर व अस्त्रनिपुण आहांत आणि
वनचर मृगांचीं कुलें तुह्मीं अगदींच थोडीं शिल्लक ठेविलीं आहेत ६. हे महाविचारी
युधिष्ठिरा, आह्मी कांहीं बीजभूतच अवशिष्ट राहिलों आहों. तस्मात्, हे राजाधिराज
युधिष्ठिरा, आतां आपण कृपा करून आमचें कुल कायम ठेवा अशी आमची प्रार्थना
आहे " ७. ह्याप्रमाणें भयभीत होऊन कांपत असलेल्या व बीजाप्रमाणें अगदींच थोडे
अवशिष्ट राहिलेल्या त्या मृगांना अवलोकन करून धर्मराज युधिष्ठिर अत्यंत दुःखाकुल
झाला ८ आणि सर्वभूतांच्या हिताविषयीं तत्पर असलेला तो राजा त्यांना ह्मणाला,
" ठीक आहे; तह्मी जसें ह्मणत आहां तसें मी करीन " ९. इतकें रात्र संपल्यावर
पाहून तो नृपश्रेष्ठ जागा झाला आणि मृगाविषयीं सदय होऊन तो एकत्र
जुळलेल्या भ्रात्यांना ह्मणाला १० " इतरांचा वध होऊन अवशिष्ट
राहिलेल्या मृगांनीं रात्रीं स्वप्नामध्यें येऊन मला सांगितलें— आह्मी आतां अगदीं
बीजाप्रमाणेंच थोडे अवशिष्ट राहिलों आहों. तस्मात्, आतां आमच्यावर दया व्हावी ११.
हें त्यांनीं अगदीं खरें सांगितलें आहे व त्या वनचरांवर दया करणें आपलें कर्तव्य
आहे. कारण, एक वर्ष आठ महिनेपर्यंत आपण ह्यांना भक्षण करीत आहों १२.
तस्मात्, मरुप्रदेशाचें शिरस्थान आणि विपुल मृगांनीं युक्त असें एक तृणबिंदु

वसतिं शिष्टां विहरन्तौ रमेमहि । ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः १४ ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः । इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा १५ ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः । ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तपसा युतम् १६ विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा । तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा १७ [९८९२] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि मृगस्वप्नोद्भवपर्वणि काम्यकप्रवेशे अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥ समाप्तं च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥

अथ व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् । वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ १ फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् । प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः २ युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् । चिन्तयन्स महा-

---

सरोवरासमीप काम्यकनामक रम्य व उत्कृष्ट वन आहे १३ तेथें राहून आतां आपण हा अवशिष्ट राहिलेला वनवास विहार करीत करीत आनंदानें काढूं." हे राजा, ह्याप्रमाणें धर्मराजानें सांगितल्यानंतर ते धर्मवेत्ते पांडव तेथें त्यांच्याबरोबर राहिलेल्या ब्राह्मणांसहवर्तमान तेथून सत्वर निघाले व इंद्रसेनप्रभृति सेवकही त्यांच्या मागोमाग गेले १४,१५. असो. उत्कृष्ट अन्न व पवित्र उदक ह्यांनीं युक्त असलेल्या रहदारीच्या मार्गांनीं गेल्यानंतर तपश्चर्या ज्यांत चालल्या आहेत असा काम्यनामक पुण्य आश्रम त्यांनीं अवलोकन केला १६ आणि पुण्यवान् लोक ज्याप्रमाणें स्वर्गामध्यें प्रविष्ट होतात त्याप्रमाणें श्रेष्ठ श्रेष्ठ ब्राह्मणांनीं परिवेष्टित असलेले ते कुरुकुलोत्पन्न भरतवंशजश्रेष्ठ पांडव त्या वनामध्यें प्रविष्ट झाले १७. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांर्गत वनपर्वांतील मृगस्वप्नोद्भवपर्वापैकीं पांडवांच्या काम्यकवनप्रवेशाविषयीं दोनशें अठावन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५८ ॥ या ठिकाणीं मृगस्वप्नोद्भव पर्वही समाप्त झालें.

येथून पुढें व्रीहिद्रौणिक पर्वाला आरंभ झाला. वैशंपायन सांगतातः—हे भरतवंशजश्रेष्ठा जनमेजया, ते महात्मे पांडव वनामध्यें वास्तव्य करीत असतांना अकरा वर्षें मोठ्या संकटानें निघून गेलीं १. सुखाचाच उपभोग घेण्यास पात्र असलेले ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव (मुख्यतः) फलमूलांवर उपजीविका करीत होते. प्रसंगोपात्तप्राप्त झालेलें पराकाष्ठेचें दुःख मनांतल्या मनांत ठेवून ते सहन करीत होते. २. आपल्या हातून घडलेल्या अपराधामुळें आपल्या भ्रात्यांना पराकाष्ठेचें दुःख सोसावें लागत आहे असें

पाहुर्भ्रातॄणां दुःखमनुत्तमम् ३ न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।
दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ४ संस्मरन्परुषा वाचः सूतपु-
त्रस्य पाण्डवः । निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ५ अर्जुनो
यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी । स च भीमो महातेजाः सर्वेषामु-
त्तमो बली ६ युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् । अवशिष्टमल्पकालं
मन्वानाः पुरुषर्षभाः ७ वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः । कस्य-
चित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ८ आजगाम महायोगी पाण्ड-
वानवलोककः । तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ९ प्रत्युद्गम्य
महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः १०
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः । तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन
जीवितः ११ महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् । युधिष्ठिर महाबाहो
शृणु धर्मभृतां वर १२ नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महासुखम् ।

त्या राजर्षि युधिष्ठिराच्या मनामध्यें येत असे ३ आणि ह्यास्तव अंतःकरणामध्यें बाणच रुतून राहिले आहेत कीं काय अशा रीतीनें तळमळत असलेल्या त्या राजाला सुखानें निद्राही येत नसे. द्यूताला हेतुभूत असलेल्या शकुनिप्रभृतींचा तो दुष्टपणा वेळोवेळीं त्याच्या मनामध्यें येत असे ४; सूतपुत्र कर्णाच्या कठोर शब्दांचें त्याला एकसारिखें स्मरण होत असे आणि ह्यामुळें एकसारिखे सुस्कारे टाकीत असलेला तो दीन पांडुपुत्र धर्मराज तें प्रचंड कोपविष मनांतल्या मनांतच धारण करून रहात असे ५. अर्जुन, उभयतां नकुलसहदेव, यशस्विनी द्रौपदी आणि सर्वांमध्यें अत्यंत बलाढ्य असलेला तो महातेजस्वी भीमसेन ६ हे युधिष्ठिराकडे पाहून तें पराकाष्ठेचें दुःख सहन करीत होते. असें होतां होतां आतां आपल्या दुःखाचा काल थोडकाच अवशिष्ट राहिला आहे असें समजून ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव उत्साहानें व ईर्षेनें खटपटी करूं लागले आणि त्यामुळें त्यांनीं दुसरेंच शरीर धारण केलें आहे कीं काय असें भासूं लागलें. ह्याप्रमाणें कांहीं दिवस लोटल्यानंतर पांडवांना अवलोकन करण्याच्या इच्छेनें सत्यवतीपुत्र महायोगी व्यास तेथें आले असतां ते आलेले पाहून कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें ७,८,९ सामोरे जाऊन त्या महात्म्याचें यथाविधि स्वागत केलें आणि ते बसले असतां त्यांच्या सेवेची इच्छा करणारा, जितेंद्रिय व पांडवांना आनंद देणारा धर्मराज त्यांच्यासमीप बसून प्रणिपातानें त्यांना संतुष्ट करूं लागला. असो. वनामध्यें वन्य आहारावर उपजीविका करीत असून कृश झालेल्या त्या नातवंडांकडे पाहून १०, ११ त्या व्यासमहर्षींचा कंठ अश्रूंनीं दाटून आला आणि दयेनें भरलेलें भाषण ते करूं लागले. (ते ह्मणाले) " हे धर्मनिष्ठांमध्यें

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते १३ न त्वनन्तं सुखं कश्चित्प्राप्नोति
पुरुषर्षभ । प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परयाधिया १४ उद्यास्तमनज्ञो
हि न हृष्यति न शोचति । सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं वहेत् १५
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः । तपसा हि परं नास्ति तपसा
विन्दते महत् १६ नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ।
सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः १७ अनसूयाविहिंसा च
शौचमिन्द्रियसंयमः । पावनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् १८
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः । कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते
जनाः १९ इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपयुज्यते । तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा
नियमेन च २० यथाशक्ति प्रयच्छेत संपूज्याभिप्रणम्य च । काले प्राप्ते च
हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः २१ सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् ।

श्रेष्ठ महापराक्रमी युधिष्ठिरा, मी काय सांगत आहें इकडे लक्ष्य दे १२. हातून तपश्चर्या झाल्याशिवाय ह्या जगतामध्यें लोकांना मोठें सुख प्राप्त होत नाहीं. पुरुषाला सुख व दुःख हीं पाळीपाळीनें प्राप्त होत असतात १३. हे पुरुषश्रेष्ठा, अक्षय्य सुख यःकश्चित् मनुष्याला कधींही प्राप्त होत नाहीं. ब्रह्मज्ञानानें युक्त असलेल्या ज्ञानी पुरुषालाच तें प्राप्त होत असतें १४. जगताच्या उत्पत्तीला व लयाला कारणीभूत असलेलें ब्रह्म जो जाणितो त्याला कधीं हर्षही होत नाहीं व कधीं शोक करण्याचीही पाळी येत नाहीं. प्राप्त झालेल्या सुखाचाही तो उपभोग घेतो आणि दुःखही सहन करितो १५. तस्मात्, धान्यांची पेरणी करणाऱ्या शेतकऱ्याप्रमाणें जें वेळेस प्राप्त होईल त्याचें अवलंबन करून असावें. तपापेक्षां कांहींही अधिक नाहीं. ब्रह्मप्राप्ति तपानेंच होत असते १६ आणि तपाला असाध्य असें कांहींएक नाहीं. हें, हे भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, तूं समजून ठेव. सत्य, सरळपणा, क्रोधराहित्य, आपणाला जें मिळेल तें इतरांनाही विभागून देणें, दम, शम १८, अनसूया, अहिंसा, शौच आणि इंद्रियनिग्रह हीं, हे महाराजा, सत्कर्मी पुरुषांना पावन करणारीं आहेत १८. अधर्माचे ठिकाणींच ज्यांची रुचि आहे असे मूढ लोक तिर्यग्योनि प्राप्त करून घेण्याविषयीं तत्पर झालेले असतात आणि ती दुःखप्रद योनि प्राप्त झाली असतां त्यांना सुख होत नाहीं १९. इहलोकीं जें कर्म केलें जातें त्याचा उपभोग परलोकीं घडत असतो. तस्मात्, आपलें शरीर पुरुषानें तपाकडे व नियमांकडे लावावें २०. आपणाला जें अनुकूल होईल तें इतरांना आदरपूर्वक आणि प्रणामपूर्वक अर्पण करावें आणि, हे राजा, मत्सरबुद्धि न धरितां कसाही [illegible]

अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् २२ दान्तः शमपरः शश्व-त्परिक्लेशं न विन्दति । न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् २३ संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः । भवत्यहिंसकश्चैव परमारो-ग्यमश्नुते २४ मान्यमानयिता जन्म कुले महति विन्दति । व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः २५ शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालध-र्मणा । प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः २६ युधिष्ठिर उवाच ॥ भग-वन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने । किंस्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमु-च्यते २७ व्यास उवाच ॥ दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किंचन । अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते २८ परित्यज्य प्रियान्प्राणान्ध-नार्थं हि महामते । प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा २९ कृषिगोर-क्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः । पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धना-र्थिनः ३० तस्माद्दुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः । न दुष्करतरं

आला तरी मन आनंदित ठेवावें २१. सत्यवचनी पुरुषाला आयुष्य व आर्जव प्राप्त होत असून त्याच्या क्लेशाचा परिहार होतो आणि क्रोधरहित व निर्मत्सर पुरुषाला उत्कृष्ट सुख प्राप्त होतें २२. जितेंद्रिय आणि शमाविषयीं तत्पर असलेल्या पुरुषाला श्रम होत नाहींत आणि मनोनिग्रह केलेल्या पुरुषाला दुसऱ्याचें वैभव पाहून हुरहुर लागत नाहीं २३. जो पुरुष आपणाला मिळालेलें अन्न वगैरे इतरांनाही वांटून देतो ; जो दान करितो आणि जो हिंसा करीत नाहीं तो भोक्ता व सुखी होतो आणि उत्कृष्ट आरोग्य त्याला प्राप्त होतें २४. मान्यांचा मान राखणाऱ्याला मोठ्या कुलामध्यें जन्म प्राप्त होतो आणि जितेंद्रिय पुरुष तर संकटामध्यें सांपडतच नाहीं २५. शुभ गोष्टीकडेच ज्याच्या बुद्धीचा कल असतो तो पुरुष मृत झाला असतां त्यामुळें तो पुनरपिही शुभमतिच जन्मास येतो २६. युधिष्ठिर प्रश्न करितोः—हे महामुने, हे भगवन्, दानधर्म आणि तपश्चर्या ह्यांमध्यें दुष्कर कोणतें आणि मरणानंतर परलोकीं महाफल कशामुळें प्राप्त होतें ? २७. व्यास सांगतातः—बा युधिष्ठिरा, दानापेक्षां दुष्कर असें ह्या पृथ्वीमध्यें कांहीं एक नाहीं. कारण, द्रव्याविषयीं पुरुषाची मोठीच आशा असते आणि तें द्रव्य दुःखानेंच प्राप्त होत असतें २८. हे महाविचारी युधिष्ठिरा, धनाकरितां प्रिय प्राणांचा त्याग करून वीर पुरुष समुद्रामध्यें उडी घालितात आणि अरण्यामध्येंही निघून जातात २९. कांहीं द्रव्येच्छु पुरुष शेतकी व गोरक्षण करूं लागतात आणि त्याच-प्रमाणें द्रव्याच्या इच्छेनें कांहीं लोक दुसऱ्याचे सेवकही बनतात ३०. तस्मात्, दुःखानें संपादन केलेल्याचा त्याग करणें अत्यंत कठीण आहे; म्हणूनच दानापेक्षां कोणतेंही

दानात्तस्माद्दानं मतं मम ३१ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम्। पात्रे काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ३२ अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः। क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ३३ पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर। मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ३४ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ३५ [९९२७] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि व्रीहिद्रौणिकपर्वणि दानदुष्करत्वकथने ऊनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२५९॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना। कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे १ प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः। सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः २ व्यास उवाच ॥ शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः। आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ३ अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः। सत्र-

---

कृत्य अधिक कठीण नाहीं आणि ह्यामुळेंच दान श्रेष्ठ म्हणून मला अभिमत आहे ३१. न्यायानें संपादन केलेलें द्रव्य देश, काल व सत्पात्र पाहून सज्जनांना अर्पण करावें; ही विशेष गोष्ट दानासंबंधानें लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे ३२. अन्यायानें संपादन केलेल्या द्रव्यानें जो दानधर्म केला जातो तो कर्त्याला मोठ्या संकटापासून तारीत नाहीं ३३. हे युधिष्ठिरा, योग्य काळीं व सत्पात्रीं अल्प जरी शुद्ध मनानें दान केलें तरी तें इहलोक सोडिल्यानंतर दात्याला अक्षय्य फल प्राप्त होण्यास कारण होतें ३४; आणि द्रोणपरिमित व्रीहीचें दान केल्यामुळें मुद्गल मुनीला मोठें फल प्राप्त झालें असा एक पुरातन इतिहासही ह्या दानधर्मासंबंधानें लोक कथन करीत असतात ३५. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील व्रीहिद्रौणिकपर्वापैकीं दानाचें दुष्करत्व कथन करण्याविषयीं दोनशें एकुणसाठावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५९ ॥

युधिष्ठिर प्रश्न करितो:—हे भगवन्, त्या महात्म्या ब्राह्मणानें अदमण साळी कशा दिल्या, कोणाला दिल्या व कोणत्या विधीनें दिल्या हें मला आपण कथन करा १. मनुष्यांचा धर्म प्रत्यक्ष जाणणारा भगवान् ईश्वर ज्याच्यावर कर्मांच्या योगानें संतुष्ट होतो त्या सद्धर्मचारी पुरुषाच्या जन्माचें सार्थक झालें असें मी समजतों २. व्यास सांगतात:—हे धर्मराजा, कुरुक्षेत्रामध्यें मुद्गलनांवाचा एक जितेंद्रिय, धर्मात्मा, सत्यवचनी व निर्मत्सर राहून शिलोंछवृत्तीवर उपजीविका करीत असे ३. तो महातपस्वी

---

१ शेतांत राहून गेलेली कणसें व शेतांत पडलेले धान्यकण वेंचून त्यांवर उपजीविका करणें ह्याला शिलोंछवृत्ति असे ह्मणतात.

मिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ४ सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह । कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ५ दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः । देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ६ तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः । प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ७ स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः । अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ८ व्रीहिद्रोणस्य तद्धयस्य ददतोऽन्नं महात्मनः । शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ९ तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् । मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमच्छति १० तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् । दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ११ बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव । विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः १२ अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।

कर्मनिष्ठ ब्राह्मण अतिथीला अन्नदान द्यावयाचें असें व्रत स्वीकारून राहिलेला होता; (धान्यकण वेंचून निर्वाह करणें ह्या) कपोतवृत्तीचें त्यानें अवलंबन केलें होतें आणि इष्टींनींच होणारें असें सत्र तो करीत असे ४. पुत्र व स्त्री ह्यांसहवर्तमान तो मुनि पंधरवड्यानें एकदा आहार करीत असे; कपोतवृत्तीनें पंधरवड्यांत मिळून तो अर्धामण साळी मिळवीत असे ५ व त्या धान्याच्या यागानें दर्श व पौर्णमास इष्टि करून आणि देवता व अतिथि ह्यांचें संतर्पण करून जें अवशिष्ट राहील त्यावर तो आपला देह कायम ठेवीत असे ६. हे महाराज युधिष्ठिरा, देवांसहवर्तमान भगवान् त्रैलोक्याधिपति इंद्र प्रत्येक पर्वदिवशीं त्याचा हविर्भाग ग्रहण करीत असे ७. मुनिवृत्तीचें अवलंबन करून असलेला तो मुद्गल ब्राह्मण पर्वदिवशीं प्राप्त झालेला याग करून प्रसन्न अंतःकरणानें अतिथींना अन्न देत असे ८. निर्मत्सर राहून अन्नदान करणाऱ्या ह्या महात्म्या मुद्गल ब्राह्मणाचें अर्धमणापैकीं जें धान्य अवशिष्ट रहात असे तें अतिथि आले असतां वृद्धिंगत होत असे ९. सारांश, शुद्ध अंतःकरणानें तो मुनि अन्नदान करीत असल्यामुळें त्याचें तें अन्न वृद्धिंगत होत असे आणि कधीं कधीं शेंकडों विद्वान् ब्राह्मणही त्यांत भोजन करून जात असत १०. असें होतां होतां तो धर्मनिष्ठ मुद्गल ब्राह्मण अतिथिभोजनरूप निर्मल व्रताचें अवलंबन करून राहिला आहे असें दुर्वासमुनींच्या कानावर आलें आणि, हे राजा, एके दिवशीं ते दिगंबर दुर्वासमुनि त्या ब्राह्मणाकडे आले ११. हे पांडुपुत्र युधिष्ठिरा, उन्मत्त पुरुषाप्रमाणें त्यांनीं अव्यवस्थित वेष धारण केला होता; मस्तकाचें मुंडण केलें होतें आणि अनेक प्रकारचे कठोर शब्द ते मुनि उच्चारीत होते १२. असो. त्या मुद्गल ब्राह्मणाकडे जाऊन ते मुनिश्रेष्ठ

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम १३ स्वागतं तेस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत । पाद्यमाचमनीयं च प्रतिपाद्यार्घ्यमुत्तमम् १४ प्रादात्स तापसायान्नं क्षुधितायातिथिव्रती । उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः १५ ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः । बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः १६ भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः । अथाङ्गं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाच्च सः १७ एवं द्वितीये संप्राप्ते यथाकाले मनीषिणः । आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः १८ निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः । न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा १९ न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः । सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् २० तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् । उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः २१ न चास्य मानसं कंचिद्विकारं ददृशे मुनिः । शुद्धसत्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः २२

दुर्वास "हे द्विजश्रेष्ठ, मी अन्नाकरितां येथें आलों आहें असें आपण समजा" असें त्याला ह्मणाले १३. दुर्वासमुनींनीं असें मागितल्यानंतर "आपलें स्वागत असो" असें तो मुद्गल त्या मुनींना ह्मणाला आणि अतिथिसबधीं व्रत स्वीकारिलेल्या व तें व्रत एकसारिखें चालविलेल्या त्या मुद्गलानें अत्यत श्रद्धापूर्वक त्या उन्मत्त व क्षुधित तपस्व्याला पाद्य, आचमनीय व उत्कृष्ट अर्घ्य अर्पण केल्यानंतर अन्न समर्पण केलें १४, १५. तें अन्नही सरस होतें आणि दुर्वास मुनींनाही क्षुधा लागलेली होती. ह्यामुळें त्या उन्मत्त मुनींनीं तें सर्वही अन्न भक्षण केलें व मुद्गलानेंही त्यांना तें समर्पण केलें १६. मुद्गलानें अर्पण केल्यानतर तें सर्वही अन्न त्या दुर्वासमुनींनीं भक्षण केलें आणि जें कांहीं अवशिष्ट राहिलें होतें तं आपल्या शरीराला चोपडून ते आल्या मार्गानें चालते झाले १७. ह्याचप्रमाणें दुसरा पधरवडा आला असतांनाही दुर्वासमुनि वेळेवर तेथें आले आणि कण वेंचून निर्वाह करणाऱ्या त्या विवेकी ब्राह्मणाचें तें सर्वही अन्न त्यांनीं भक्षण केलें १८. ह्यामुळें निराहार राहिलेला तो मुद्गलमुनि पुनरपि धान्यकण जमवूं लागे (आणि ते दुर्वासमुनि पुनरपि त्याच तें सर्व अन्न भक्षण करीत); परतु क्षुधेमुळें मुद्गलाच्या मुद्रेंत फेरबदल करण्यास ते दुर्वासमुनि समर्थ झाले नाहींत १९. क्रोध, मात्सर्य, अवमानबुद्धि आणि भ्रम ह्यांपैकीं एकाचाही पुत्र व स्त्री ह्यांसहवर्तमान उञ्छवृत्तीनें चालणाऱ्या त्या द्विजश्रेष्ठाला संपर्क झाला नाहीं २०. ह्याप्रमाणें उंछवृत्तीनें वागणाऱ्या त्या मुनिश्रेष्ठ मुद्गलाकडे अमर्दी वेळेवर दुर्वासमुनि (त्याला राग आणण्याचा) निश्चय करून सहा वेळां आले २१; परंतु, त्या दुर्वासमुनींना ह्या मुद्गलाचे ठिकाणीं कांहींच फ

तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं ततः। त्वत्समो नास्ति लोकेस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः २३ क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च। रसानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति २४ आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम्। मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः २५ श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा। तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् २६ प्रीताः स्मोनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह। इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः २७ दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोसि परमां गतिम् २८ अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः। सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत २९ इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः। देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ३० हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना।

मनोविकार दृष्टोत्पत्तीस आला नाही. शुद्ध सत्त्वगुणाने युक्त असलेल्या त्या मुद्गलाचें मन तसेंच शुद्ध व निर्मल राहिलेलें त्याना आढळून आलें २२. तदनंतर ते दुर्वासमुनि प्रसन्न होऊन त्या मुद्गलाला ह्मणाले " ह्या जगतामध्ये तुझ्यासारिखा निर्मत्सर दाता कोणीही नाहीं २३. अरे, क्षुधेच्या योगानें धर्मबुद्धि, भान व धैर्य हीं नाहींशीं होत असून मधुरादि रसांचा आस्वाद घेण्यास सवकलली जिह्वा रसाकडे पुरुषाचें मन ओढून नेत असते २४. प्राण हे आहारमूलक आहेत आणि मन चंचल असल्यामुळें त्याचें संयमन होणें दुर्घट आहे. मन आणि इंद्रियें ह्यांचें निश्चित स्थैर्य संपादन करणें हेंच तप होय २५ हे सज्जना, श्रमानें संपादन केलेलें शुद्ध मनानें देऊन टाकणें दुर्घट आहे, परंतु, हें सर्वही तूं अगदीं यथायोग्य रीतीनें शेवटास नेलें आहेस २६ असो तुझ्या समागमामुळें आह्मी प्रसन्न झालों आहों व तुझा आह्मावर मोठा उपकार झाला आहे. इंद्रियसंयमन, धैर्य, स्वतः संपादन केलेलें अन्न वगैरे दुसऱ्यांनाही विभागून देणें, दम, शम २७, दया, सत्य आणि धर्म हे सर्व तुझ्या ठिकाणी आहेत आणि कर्मांच्या योगानें तूं उत्तम लोक जिंकिले असून तुला उत्तम गति प्राप्त झाली आहे २८. अरे, तुझ्या दानाची स्वर्गवासी जनांनींही फारच प्रशंसा केलेली आहे. तस्मात्, ज्याअर्थी तूं आपलें हें व्रत उत्तम रीतीनें सिद्धीस नेलें आहेस त्याअर्थी तूं शरीरासहवर्तमान स्वर्गास जाशील" २९. ह्याप्रमाणें ते दुर्वासमुनि सांगत आहेत तोंच एक देवदूत विमान घेऊन तेथें प्राप्त झाला ३०. त्या विमानाला हंस व सारसपक्षी जोडिलेले होते; लहान लहान घंटांचीं जाळीं त्याला बांधिलेलीं होतीं; दिव्य गंधांनीं तें युक्त होतें आणि तें अद्भुत विमान

कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ३१ उवाच चैनं विप्रर्षि विमानं कर्मभिर्जितम् । समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोसि परमां मुने ३२ तमेवंवा-दिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह । इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासि-नाम् ३३ के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः । स्वर्गे तत्र सुखं किं च दोषो वा देवदूतक ३४ सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः । मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ३५ यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् । श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ३६ [९९६३] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि व्रीहिद्रौणिकपर्वणि मुद्गलोपाख्याने षष्ट्यधिकद्विशततमोध्यायः ॥ २६० ॥

देवदूत उवाच ॥ महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् । संप्राप्तं बहुमन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा १ उपरिष्टाच्च स्वर्लोको योयं स्वरिति

वसणाऱ्याच्या इच्छेप्रमाणें गमन करणारें होतें ३१. असो. विमान घेऊन आल्यावर तो देवदूत त्या मुद्गल ब्रह्मर्षीला ह्मणाला " हे मुने, कर्मांनीं संपादिलेल्या ह्या विमानावर आपण आरोहण करा. कारण, आपणांला (सत्कर्मांची) उत्कृष्ट सिद्धि प्राप्त झाली आहे " ३२. ह्याप्रमाणें तो देवदूत सांगूं लागला असतां मुद्गलऋषि त्याला ह्मणाले " स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणाऱ्यांचे गुण तुझ्या तोंडून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे ३३. हे देवदूता, सात पावलें बरोबर चाललेला पुरुष सज्जनांचा मित्र होतो असें ज्याअर्थी कुलीन संत ह्मणत असतात त्याअर्थी मित्रत्वाच्या नात्यानें, हे प्रभो, स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणाऱ्यांचे ठिकाणीं कोणते गुण असतात, त्यांचें तप काय असतें, त्यांचा व्यवसाय काय असतो आणि त्याचप्रमाणें त्यांना सुख अथवा दुःख काय प्राप्त होत असतें हें मी तुला विचारीत आहें ३४,३५. तस्मात्, सत्य आणि हितावह असें जें कांहीं ह्यासंबंधानें सांगण्यासारिखें असेल तें मनामध्यें कांहीं-एक शंका न आणितां तूं कथन कर; ह्मणजे तुझ्या तोंडून श्रवण केल्या-नंतर मी काय तो निश्चय करीन " ३६. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील व्रीहिद्रौणिकपर्वापैकीं मुद्गलोपाख्यानसं-बंधीं दोनशें साठावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६० ॥

देवदूत ह्मणतोः—हे महर्षे, तुझी बुद्धि चांगली असतांना एखाद्या अज्ञानी पुरु-षाप्रमाणें उत्कृष्ट स्वर्गसुख प्राप्त झालें असूनही त्यांत बरेंच विचार करण्यासारिखें आहे असें समजून तूं तें बरें आहे किंवा वाईट आहे असा विचार करण्यास उद्युक्त झाला

संज्ञितः। ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने २ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः। नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ३ धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः। दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहवलक्षणाः ४ तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिराचरितान्नृभिः ५ देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ६ एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ७ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः। मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ८ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम्। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा ९ बीभत्समशुभं वापि तत्र किंचिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः १० शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने। न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ११ ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र

आहेस १. स्वः अशी ज्याला संज्ञा आहे तो हा स्वर्लोक वर आहे. आकाशापासून तो उंच आहे; क्रममुक्तीचें तें अक्षय्य स्थान आहे आणि, हे मुने, देवयानानें (ह्मणजे अर्चिरादि मार्गानें) गमन करणारे लोक ह्या ठिकाणीं संचार करीत असतात २. हे मुद्गल मुने, तपश्चर्या न केलेले, मोठे मोठे क्रतु हातून न झालेले, असत्यवादी आणि नास्तिक ह्या पुरुषांची तेथें गति नाहीं ३. धर्मात्मे, मनोनिग्रही, शमावलंबी, जितेंद्रिय, निर्मत्सर, दानधर्माविषयीं तत्पर आणि रणामध्यें पराङ्मुख न होता देहत्याग केलेले शूर ४ तेथें जात असतात. त्याचप्रमाणें, हे ब्रह्मनिष्ठ, सत्पुरुषांनीं संपादिलेले जे पुण्यवानांचे लोक ते शमदमात्मक योगरूप श्रेष्ठ धर्माचें अवलंबन केलेल्या पुरुषांना प्राप्त होत असतात ५. हे मौद्गल्यमुने, साध्यदेव, विश्वेदेव, महर्षि, याम, धाम, गंधर्व व अप्सरा ६ ह्या देवगणांचीं वेगळीं वेगळीं अनेक निवासस्थानें—तेजस्वी, शुभ, उज्ज्वल आणि सर्व भोग्य पदार्थांनीं भरलेलीं अशीं—आहेत ७. हे मुद्गलमुने, स्वर्गामध्यें तेहेतीस हजार योजनें व्यास असलेला सुवर्णमय पर्वतराज मेरु असून देवाचीं नंदनप्रभृति पुण्य उपवनें आहेत. त्याचप्रमाणें पुण्यवान् लोकाचीं विहारस्थानेंही तेथें आहेत. क्षुधा, तृषा, ग्लानि, थंडी, उष्णता, भय ८,९, विकार आणि अशुभ ह्यांपैकीं कांहींएक तेथें नाहीं. सर्व बाजूंनीं मनोहर सुगंध येत असतात; ज्यांचा स्पर्श सुखावह आहे असे वायु चोहोंकडे वहात असतात १०; हे मुने, कानाला मधुर व मनोवेधक असे शब्द सर्व बाजूंनीं तेथें ऐकूं येत असतात आणि शोक, जरा, आयास व दुःख ह्यांपैकीं तेथें कांहींएक नसतें ११.

पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः १२ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् । कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत १३ न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने १४ न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः । संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते १५ ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महामुने १६ तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुङ्गव । उपर्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः १७ पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः १८ ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकात्परतरे यान्यजन्तीह देवताः १९ स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः २० न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रह-

हे मुने, अशा प्रकारचा तो स्वर्गलोक असून स्वकर्माचें फल देणारा आहे. स्वतःच्या हातून घडलेल्या सत्कर्मांच्या योगानें तेथें पुरुषांची गति होत असते १२. हे मौद्गल्य मुने, ह्या ठिकाणीं गमन करणाऱ्या लोकांना मातापितरांपासून उत्पन्न झालेलीं शरीरें प्राप्त होत नसून कर्मजन्य तेजोमय शरीरेंच प्राप्त होत असतात १३. हे मुने, तेथें वास्तव्य करणाऱ्यांना घाम, दुर्गंधि, मूत्र व पुरीष ह्यांपैकीं कांहींएक नसून त्यांचीं वस्त्रेंही मलिन होत नाहींत १४. दिव्य सुगंधानीं युक्त असलेल्या त्यांच्या मनोहर पुष्पमाला कधीं कोमेजत नाहींत आणि, हे ब्रह्मनिष्ठ, अशा प्रकारचीं विमानें त्यांना प्राप्त होत असतात १५. हे महामुने, ज्यांना स्वर्गलोक प्राप्त झाला आहे त्या लोकांना त्या ठिकाणीं ईर्षा, शोक, श्रम, मोह आणि मत्सर ह्यांचा संबंध नसतो व ते सुखानें वास्तव्य करीत असतात १६. हे मुनिश्रेष्ठ, त्या तशा प्रकारच्या लोकांना प्राप्त होणारा जो स्वर्गलोक त्याच्याही ऊर्ध्वभागीं सर्वगुणसंपन्न असे दिव्यलोक आहेत १७. प्रथमतः तेजोमय आणि शुभ असे ब्रह्मलोक आहेत व त्या ठिकाणीं, हे ब्रह्मनिष्ठ, स्वतःच्या शुभ कर्मांनीं शुद्ध झालेले ऋषि गमन करीत असतात १८. त्या ऋषींच्या स्थानांहूनही उर्ध्वभागीं देवांचेही दुसरे ऋभुनामक देव वास्तव्य करीत असतात आणि इहलोकीं असलेल्या देवताच त्यांचें पूजन करीत असतात १९. त्यांच्याही उर्ध्वभागीं सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणारे स्वयंप्रकाश उज्ज्वल लोक आहेत. तेथें वास्तव्य करणाऱ्यांना स्त्रीसंबंधीं ताप आणि लोकांच्या ऐश्वर्यासंबंधानें मत्सर हीं नसतात २०. ते देव आहुतींवरही उपजीविका करीत नाहींत

मूर्तयः २१ न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः। न कल्पपरिव- र्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा २२ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च। न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने २३ देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा। दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या काम- गोचरैः २४ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः। गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः २५ सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया। तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः २६ एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा। गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे २७ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि। न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते २८ सोत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत्। सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल २९ असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः। यद्भवत्यमरे

आणि अमृतप्राशनही करीत नाहीत. त्यांना दिव्य शरीरें असून दृश्य शरीरें नसतात २१. ते सनातन देवाधिदेव सुखाविषयीं उत्सुक नसतात आणि कल्पांच्या उलाढाली झाल्या असतांही त्यांची उलथापालथ होत नाहीं २२. तस्मात्, हे मुने, जरा व मृत्यु त्यांना कोठून असणार ? हर्ष, आनंद व सुख व हींही त्यांना नाहींत आणि त्याचप्रमाणें सुख व दुःख हीही त्याना नाहींत. तस्मात्, राग आणि द्वेष हीं त्यांना कोठून असणार ? २३. हे मौद्गल्यमुने, तें उत्कृष्ट स्थान प्राप्त होण्याची देवही इच्छा करीत असतात; परंतु, ती सर्वोत्कृष्ट सिद्धि प्राप्त होणें दुर्घट आहे आणि कामी पुरुषांना तर तें स्थान अगम्यच आहे २४. ज्यांचे लोक विधिपूर्वक दानामुळें अथवा श्रेष्ठ नियमामुळें विवेकी जनांना प्राप्त होत असतात ते हे तहेतीस देव आहेत २५. व तो हा दानकृत अभ्युदय तुला प्राप्त झाला आहे. तस्मात्, तपश्चर्येमुळें उज्ज्वल तेजानें युक्त झालेला तू सत्कर्मामुळें प्राप्त झालेल्या ह्या अभ्युदयाचा सुखानें उपभोग घे २६. हे विप्रा, हें स्वर्गसुख होय. स्वर्गांतील नानाप्रकारचीं स्थानें आणि गुण मीं तुला कथन केले. आतां तूं दोषही माझ्यापासून श्रवण कर २७. इहलोकीं जें कर्म केलेलें असेल त्याच्या फलाचा उपभोग स्वर्गामध्यें घ्यावयास सांपडतो. दुसरें कर्म तेथें घडत नाहीं. येथें जें केलेलें असतें तेंच समूळ नाहींसें होईपर्यंत तेथें भोगावयास सांपडतें २८. उपभोगानें कर्म नाहींसें झाल्यावर पतन होणें आणि त्याचप्रमाणें सुखानेंच ज्यांचें मन व्याप्त होऊन राहिलेलें आहे अशा लोकांचें पतन होणें हा एक ह्या स्वर्गाचे ठिकाणीं, हे मुद्गलमुने, मला दोष वाटत आहे २९. आपल्यापेक्षां अधिक उज्ज्वल ऐश्वर्य

स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करम् ३० संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्ष-
णम् । प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ३१ आब्रह्मभवनादेते
दोषा मौद्गल्य दारुणाः । नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने । शुभानुशययोगेन मनुष्ये-
षूपजायते ३३ तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते । न चेत्संबुध्यते
तत्र गच्छत्यधमतां ततः ३४ इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते । कर्म-
भूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ३५ मुद्गल उवाच ॥ महान्तस्तु अमी
दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः । निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व
मे ३६ देवदूत उवाच ॥ ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं
सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ३७ न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा
विषयात्मकाः । दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ३८ निर्ममा निर-
हंकारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः । ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति

अवलोकन करून असंतोष व संताप उत्पन्न होणें ह्याचा परिणाम स्वर्गामध्यें रहाणाऱ्यांना फारच वाईट होतो ३०. स्वर्गभ्रंश ज्यांचा जवळ आला आहे त्यांना मलाचा संपर्क होत असून मूर्च्छा येत असते. त्याचप्रमाणें जो स्वर्गभ्रष्ट व्हावयाचा असतो त्याचीं पुष्पें कोमेजलीं असतांही त्याला तें भय लवकरच प्राप्त होणारें असतें ३१. हे मौद्गल्यमुने, अगदीं ब्रह्मलोकापर्यंत स्वर्गामध्यें हे भयंकर दोष आहेतच; परंतु, पुण्यवान् लोकांसंबंधानें चांगल्या गोष्टीही तेथें हजारों आहेत ३२. हे मुने, स्वर्गभ्रष्ट झालेल्या पुरुषाची जर शुभ वासना असेल तर मनुष्या-मध्यें त्यांना जन्म प्राप्त होतो, हाही एक स्वर्गभ्रष्ट पुरुषांसंबधानें दुसरा श्रेष्ठ गुणच आहे ३३. त्या मनुष्ययोनीमध्येंही तो महाभाग्यवान् पुरुष सुखी निपजतो आणि तेथें जर न उमजला तर मात्र त्याला अधोगति प्राप्त होते ३४. इहलोकीं जें कर्म हातून घडतें त्याचें फल परलोकीं प्राप्त होत असतें. हे ब्रह्मनिष्ठ, भूलोक ही कर्मभूमि असून स्वर्गलोक ही फलभूमि आहे ३५. मुद्गल प्रश्न करितोः—स्वर्गाचे तू हे मोठेच दोष कथन केले आहेस; परंतु, अगदीं दोषरहित असा जो दुसरा लोक असेल तो तूं मला कथन कर ३६. देवदूत सांगतोः— ब्रह्मलोकाच्याही ऊर्ध्वभागीं विष्णूचें तें शुद्ध, सनातन व स्वयंप्रकाश उत्कृष्ट स्थान तसें आहे आणि त्यालाच परब्रह्म असें ह्मणत असतात ३७. हे विप्र, दंभ, लोभ, भयंकर क्रोध, मोह आणि द्रोह ह्यांनीं व्याप्त झालेले विषयी पुरुष तेथें जात नाहींत ३८. हें माझें आणि हा मी असा प्रकार ज्यांच्यापाशीं मुळींच राहिलेला नाहीं; शीतोष्णादि द्वंद्वांपासून

मानवाः ३९ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल । तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम मा चिरम् ४० व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया । विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ४१ देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् । महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ४२ पतनान्ते महादुःखं परितापः सुदारुणः । स्वर्गभाजश्चरन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ४३ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा । तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ४४ इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् । शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा शममातिष्ठदुत्तमम् ४५ तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः । ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ४६ ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् । जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ४७ तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि । राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा

ज्यांना पीडा होत नाहीं; जे जितेंद्रिय आहेत आणि ध्यानयोगाविषयीं जे तत्पर असतात तेच मानव तेथें जातात ३९. हे मुद्गला, तूं जें मला विचारीत आहेस तें हें सर्व तुझी दया येऊन मीं तुला कथन केलें आहे. आतां, हे साधो, आपण खुशाल स्वर्गाला जाऊं; आतां विलंब लावूं नको ४०. व्यास सांगतात:—हें देवदूताचें भाषण श्रवण करून मौद्गल्यमुनीनें आपल्या बुद्धीनें त्याचा विचार केला आणि विचार केल्यानंतर तो मुनिश्रेष्ठ देवदूताला ह्मणाला ४१ " हे देवदूता, तुला नमस्कार असो. बाबारे, तूं आपला खुशाल चालता हो कसा. महादोषांनीं भरलेल्या ह्या तुझ्या स्वर्गाशीं अथवा सुखांशी मला कांहीएक कर्तव्य नाहीं ४२. पतन पावल्यानंतर महादुःख आणि अतिभयंकर संताप हीं जर ठेविलेलींच आहेत आणि स्वर्गनिवासी पुरुषच जर पतन पावल्यानंतर येथें भटकत आहेत तर मला स्वर्गाची इच्छा नाहीं ४३. जेथें गेलें असतां पुरुषांना शोक करण्याचा प्रसंग येत नाहीं; कसलीही पीडा होत नाहीं आणि जेथून पुनरपि कधींही उच्चाटन होत नाहीं असें जें केवल अक्षय्य स्थान त्याच्याच मी आतां मार्गे लागेन" ४४. ह्याप्रमाणें देवदूताशीं भाषण करून त्याला निरोप दिल्यावर शिलोंछवृत्तीनें उपजीविका करणारा तो धर्मात्मा मुद्गलमुनि उत्कृष्ट प्रकारें शमाचें अवलंबन करून राहिला ४५. सारांश, निंदा आणि स्तुति हीं दोन्हींही तो सारखींच समजूं लागला; मृत्तिकेचा पिंड, पाषाण आणि सुवर्ण ह्यांमध्येंही तो भेद मानीनासा झाला आणि शुद्ध ज्ञानयोगाचें अवलंबन करून तो सतत ब्रह्मचिंतनच करूं लागला ४६ आणि त्या ध्यानयोगामुळें पराकाष्ठेचें वैराग्य प्राप्त होऊन उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर मोक्षरूप अक्षय्य व उत्कृष्ट

तदवाप्स्यसि ४८ सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । पर्यायेणो-पसर्पन्ते रथनेमिमरा इव ४९ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम । वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ५० वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्त्वा भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् । जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ५१ [१००१४] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि व्रीहिद्रौणिकपर्वणि मुद्गलदेवदूतसंवादे एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ समाप्तं च व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥ जनमेजय उवाच ॥ वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु । रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह १ सूर्यदत्ताक्षय्यान्नेन कृष्णाया भोजनावधि । ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः २ आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि । धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ३ कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने । दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ४ एतदाचक्ष्व भगवन्वैशम्पायन

सिद्धि त्याला प्राप्त झाली ४७. तस्मात्, हे कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, समृद्ध राज्यापासून जरी तूं भ्रष्ट झाला आहेस तरी तपश्चर्येच्या योगानें तुला तें प्राप्त होणार आहे. तस्मात्, त्याबद्दल शोक करणें तुलाही योग्य नाहीं ४८. अरे, रथचक्राच्या धावेमध्यें ज्याप्रमाणें एकामागून एक अरे येत असतात त्याचप्रमाणें सुखानंतर दुःख आणि दुःखानंतर सुख आळीपाळीनें पुरुषांना प्राप्त होत असतें ४९. सारांश, हे अतुलपराक्रमी युधिष्ठिरा, तेराव्या वर्षानंतर वाडवडिलांपासून चालत आलेलें राज्य तुला प्राप्त होईल; तूं मनामध्यें काळजी करूं नकोस ५०. वैशंपायन सांगतातः— ह्याप्रमाणें पांडवनंदन युधिष्ठिराला सांगून भगवान् विवेकी व्यासमुनि तपश्चर्या करण्याकरितां पुनरपि आपल्या आश्रमाकडे गेले ५१. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील व्रीहिद्रौणिकपर्वापैकीं मुद्गल आणि देवदूत ह्यांच्या संवादाविषयीं दोनशें एकसष्टावा अध्याय समाप्त झाला॥२६१॥ ह्या ठिकाणीं व्रीहिद्रौणिकपर्वही संपूर्ण झालें.

येथून पुढें द्रौपदीहरणपर्वाला आरंभ झाला. जनमेजय ह्मणतोः— ह्याप्रमाणें ते महात्मे पांडव मुनिंसहवर्तमान अद्भुत कथांच्या योगानें चित्तरंजन करीत करीत वनामध्यें वास्तव्य करीत असतांना १, द्रौपदीचें भोजन होईपर्यंत सूर्यानें दिलेल्या अक्षय अन्नाच्या योगानें अन्नाकरितां आलेल्या ब्राह्मणांचें संतर्पण करीत असतांना २ आणि वनांतील मृगांच्या नानाप्रकारच्या मांसांवर उपजीविका करीत असतांना दुःशासन, कर्ण आणि शकुनि ह्यांच्या मताप्रमाणें वागणारे ते सर्व दुरात्मे व पापी दुर्योधन-

पृच्छतः ५ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव । दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ६ तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः । नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ७ अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः । शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ८ तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् । दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ९ सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् । विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः १० अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः । तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ११ दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः । क्षुधितोस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप १२ इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् । न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् १३ अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः । कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः १४ पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म सः । वर्तमाने तथा

प्रभृति धृतराष्ट्रपुत्र, हे भगवन् वैशंपायन महामुने, त्यांच्याशीं कसे वागले हें मी आपणांला विचारीत आहें. ह्यास्तव, आपण कथन करा ३,४,५. वैशंपायन सांगतात:— हे महाराजा, नगरांत रहाणाऱ्यांप्रमाणेंच त्या पांडवांची व्यवस्था अरण्यामध्यें वास्तव्य करीत असतांना चालूं आहे असें ऐकून दुर्योधनाच्या मनांत त्यांच्याविषयीं पाप आलें ६. ह्याप्रमाणें कर्णदुःशासनप्रभृति कपटबुद्धि लोकांसहवर्तमान ते दुरात्मे धृतराष्ट्रपुत्र नानाप्रकारच्या उपायांनीं पांडवांना दुःखें देण्याविषयीं विचार करीत होते तोंच ७ ते महाकीर्तिमान् व धर्मनिष्ठ दुर्वासनामक तपस्वी मुनि दहा हजार शिष्य बरोबर घेऊन तेथें आले ८. ते महाक्रोधी मुनि आलेले अवलोकन करून विनयसंपन्न श्रीमान् दुर्योधनराजानें नम्रपणा स्वीकारून मनोनिग्रह केला आणि भ्रात्यांसहवर्तमान असलेल्या त्या दुर्योधनानें आपल्या घरीं त्यांना निमंत्रण केलें. तदनंतर त्यांचें यथाविधि पूजन केल्यावर तो स्वतः सेवकाप्रमाणें त्यांच्या समीप उभा राहिला ९,१०. कांहीं दिवसपर्यंत ते मुनिश्रेष्ठ तेथें राहिले व रात्रंदिवस दक्ष राहून दुर्योधनराजानेंही त्यांची सेवा केली ११. कारण, हे जनमेजय महाराजा, दुर्योधन त्या मुनींच्या शापाला भिऊन गेला होता. "हे राजा, मी क्षुधित आहें; मला सत्वर अन्न दे" १२ असें सांगून ते मुनि स्नानाकरितां बाहेर जात आणि परत येण्यास फारच उशीर करीत; इतकेंच नव्हे, परंतु, "मी आज भोजन करणार नाहीं. कारण, मला आतां क्षुधाच नाहीं" असें सांगून दृष्टीआड होत १३ आणि अकस्मात् परत येऊन "आम्हांला सत्वर भोजन घाल" असें

तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः १५ विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोभवन्मुनिः। आह चैनं दुराधर्षो वरदोस्मीति भारत १६ दुर्वासा उवाच ॥ वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते । मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव १७ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः १८ प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः । याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः १९ अतिहर्षान्वितो राजन्वरमेनमयाचत । शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोतिथिर्भवान् २० अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः। वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः २१ गुणवाञ्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव । यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी २२ भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी । विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा २३ तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि । तथा

त्याला ह्मणत. कधीं कधीं मध्यरात्रीचे सुमारास उठून त्या छलक दुर्वासमुनींनीं १४ पूर्वीप्रमाणें अन्न तयार करवावें आणि भोजन न करितां नुसत्या शिव्या देतच सुटावें. ह्याप्रमाणें ते मुनि वागूं लागले असतां दुर्योधन राजाला जेव्हां क्रोध येईना आणि त्याच्या मुखचर्येवर कांहीं विकारही दृष्टीं पडेना तेव्हां ते मुनि त्याच्यावर संतुष्ट झाले आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ज्यांच्यासमोर एकाद्यानें जाणेंही दुर्घट आहे असे ते दुर्वासमुनि "मी तुला वर देण्यास उद्युक्त झालों आहें" असेंही त्याला ह्मणाले १५,१६. दुर्वास ह्मणतातः—तुझें कल्याण असो. तुझ्या मनांत असेल तो वर तू मागून घे. मी प्रसन्न झाल्यावर धर्माला अनुसरून असलेलें कांहींएक तुला अलभ्य नाहीं १७. वैशंपायन सांगतातः—हें त्या जितेंद्रिय महर्षीचें भाषण श्रवण केल्यावर आपला पुनर्जन्मच झाला असें त्या सुयोधनानें मानिलें १८. दुर्वासमुनि जर संतुष्ट झाले तर त्यांच्यापाशीं मागावयाचें काय हें त्या दुर्बुद्धि सुयोधनानें कर्ण, दुःशासन वगैरेंचा विचार घेऊन पूर्वींच ठरवून टाकिलें असल्यामुळें, हे जनमेजयराजा, त्याला अति हर्ष झाला आणि त्यानें त्यांच्यापाशीं असा वर मागितला १९. (तो ह्मणाला) "हे ब्रह्मनिष्ठ मुने, ज्याअर्थीं शिष्यांसहवर्तमान आपण माझे अतिथि झाला आहां २० त्याअर्थीं युधिष्ठिराचे आपण अतिथि व्हा. तो महाराज आमच्या कुलामध्यें श्रेष्ठ असून माझ्यापेक्षां ज्येष्ठ आहे; आणि गुणी व सुशील असून भ्रात्यांसहवर्तमान तो धर्मात्मा वनामध्यें वास्तव्य करीत आहे. सारांश, मजवर जर आपणांला अनुग्रह कर्तव्य असेल तर जेव्हां ती यशस्विनी सुकुमार व सुंदरी राजकन्या द्रौपदी सर्व द्विजांना व

करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् २४ दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः। कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः २५ करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम्। कर्णोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा २६ कर्ण उवाच॥ दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे। दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे २७ दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः। स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः २८ वैशम्पायन उवाच॥ इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः। हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् २९ [१००४३] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वासउपाख्याने द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोध्यायः॥ २६२॥

वैशम्पायन उवाच॥ ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान्। भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः १ अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः। दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः २

पतींना वाढून व स्वतः भोजन करून विश्रांति घेत खुशाल बसली असेल तेव्हां आपण तेथें जावें." ह्याप्रमाणें दुर्योधनानें प्रार्थना केली असतां "तुझ्या मर्जीकरितां मीं तसें करीन" असें सुयोधनाला कळवून २१, २२, २३, २४ विप्रश्रेष्ठ दुर्वासही आल्या मार्गानें चालते झाले व सुयोधनही आपण कृतार्थ झालों असें मानूं लागला २५. आपल्या हातानें कर्णाचा हात धरून दुर्योधन अतिशयच आनंदित झाला असतां कर्णही भ्रात्यांसहवर्तमान असलेल्या दुर्योधनराजाला आनंदानें ह्मणाला २६ "हे कुरुकुलोत्पन्ना, आपला मनोरथ चांगल्याच रीतीनें सिद्धीस गेला हें फार उत्तम झालें. खरोखरच तुझा चढता काळ आहे. तुझे शत्रु दुस्तर दुःखसागरामध्यें मग्न झाले हीही मोठी सुदैवाचीच गोष्ट आहे २७. दुर्वासमुनींच्या क्रोधापासून उत्पन्न झालेल्या अग्निमध्यें पांडुपुत्र पडले ह्यांत (आपला कांहींएक दोष नसून) स्वतःच्याच महापापामुळें ते दुस्तर नरकांत जाऊन पडले आहेत" २८. वैशंपायन सांगतातः—हे जनमेजयराजा, मनामध्यें प्रसन्न झालेले ते दुर्योधनप्रभृति कपटबुद्धि ह्याप्रमाणें बोलून हंसत हंसत आपआपल्या निवासस्थानीं गेले २९. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वापैकीं दुर्वासमुनींच्या उपाख्यानाविषयीं दोनशें बासष्टावा अध्याय समाप्त झाला॥ २६२॥

वैशंपायन सांगतातः—तदनंतर पांडव खुशाल बसले असून द्रौपदीही भोजन करून बसली आहे असें जाणून एकदां दुर्वासमुनि त्या वनामध्यें १ दहा हजार शिष्य

जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः । तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुप-
वेश्य वरासने ३ विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् । आह्निकं
भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ४ जगाम च मुनिः सोपि स्नातुं
शिष्यैः सहानघः । भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ५ न्यम-
ज्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घः समाहितः । एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी
योषितां वरा ६ चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता । सा चिन्त-
यन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ७ मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंस-
निषूदनम् । कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ८ वासुदेव जग-
न्नाथ प्रणतार्तिविनाशन विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ९
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर । आकृतीनां च चित्तीनां
प्रवर्तक नतास्मि ते १० वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ११ सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं
शरणं गता । पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल १२ नीलोत्पलदल-

बरोबर घेऊन आले. ह्याप्रमाणें ते अतिथि आल्याचें अवलोकन करितांक्षणीं नीतीपासून कधींही च्युत न झालेला तो उदार युधिष्ठिरराजा भ्रात्यांसहवर्तमान त्यांना हात जोडून सामोरा गेला; श्रेष्ठ आसनावर त्यांना मानमान्यतापूर्वक बसवून २,३ व त्यांचें यथाविधि पूजन करून नैवेद्य करण्याविषयींही त्यानें त्यांना निमंत्रण दिलें व, " हे भगवन्, आह्निक आटोपून सत्वर या " असेंही त्यानें त्यांना सांगितलें ४. तेव्हां शिष्यांसहवर्तमान मला भोजन घालण्यास हा कसा समर्थ होईल ह्याचा विचार मुळींच न करितां ते निष्पाप दुर्वासमुनिही शिष्यांसहवर्तमान स्नानाला गेले ५ आणि स्वस्थांतःकरणपूर्वक उदकामध्यें जाऊन त्या मुनिगणानें बुचकळ्याही मारिल्या. इतक्यांत, हे जनमेजयराजा, स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ असलेली पतिव्रता द्रौपदी अन्नाकरितां इकडे पराकाष्ठेची काळजी करूं लागली. विचार करितां करितां जेव्हां अन्नाचे कांहींच संधान तिला दिसेना ६, ७ तेव्हां कंसघातक श्रीकृष्णाचें ती मनामध्यें चिंतन करूं लागली. (ती ह्मणाली) " हे कृष्णा, हे महापराक्रमी कृष्णा, हे देवकीनंदना, हे अविनाशी ८, हे वासुदेवा, हे जगन्नाथा, हे शरणागतदुःखनाशका, हे जगदात्म्या, हे जगत्स्रष्ट्या, हे जगत्संहारका, हे प्रभो, हे अक्षय ९, हे शरणागतरक्षका, हे गोपाला, हे प्रजापालका, हे परात्परा, आकूति आणि चित्ति ह्या मनोवृत्तींचा प्रवर्तक तूं आहेस आणि मी तुला शरण आलें आहें १०. हे श्रेष्ठा, हे वरप्रदा, हे अनंता, तूं निराश्रितांचा आश्रय हो. हे पुराणपुरुषा, तूं प्राणवृत्ति, मनोवृत्ति वगैरेंना अगोचर आहेस ११.

श्याम पद्मगर्भारुणेक्षण । पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण १३ त्वमा-
दिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् । परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्व-
तोमुखः १४ त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् । त्वया नाथेन
देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि १५ दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता
यथा । तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि १६ वैशम्पायन उवाच ॥
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः । द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देव-
देवो जगत्पतिः १७ पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः १८ ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य
परया मुदा । अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् १९ ततस्तामब्रवी-
त्कृष्णः क्षुधितोस्मि भृशातुरः । शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करि-
ष्यसि २० निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् । स्थाल्यां

हे सर्वाध्यक्षा, हे पराध्यक्षा, मी तुला शरण आलें आहें. हे देवा, हे शरणागतवत्सला, कृपा करून तूं माझें रक्षण कर १२. नीलकमलाच्या पाकळ्यांप्रमाणें, हे कृष्णा, तुझा श्यामवर्ण आहे; तुझे नेत्र आरक्तवर्ण कमलांतील अंतर्भागाप्रमाणें अरुणवर्ण आहेत; तूं पीत वस्त्र परिधान केलें आहेस आणि कौस्तुभभूषण तुझ्या वक्षस्थलावर झळकत आहे १३. भूतांच्या उत्पत्तीचें व नाशाचें कारण तूंच असून त्यांचा मुख्य आधारही तूंच आहेस; ब्रह्मादिक श्रेष्ठांपेक्षांही तूं अत्यंत श्रेष्ठ आहेस; तू स्वयंप्रकाश आहेस आणि सर्व बाजूंनीं तुला मुखें आहेत १४. तुलाच मुख्य बीज असें ह्मणत असतात; सर्व संपत्तीचें भांडार तूंच आहेस आणि, हे देवाधिदेवा, तूंच नाथ असल्यामुळें तुझ्या भक्तांना कोणत्याही संकटापासून भय नसतें १५. पूर्वीं सभेमध्यें ज्याप्रमाणें तूं माझें दुःशासनापासून रक्षण केलेंस त्याचप्रमाणें ह्या संकटापासून तूं मला तार "१६. वैशंपायन सांगतातः— ह्याप्रमाणें द्रौपदीनें देवाची स्तुति केली असतां तिचें संकट जाणून तो भक्तवत्सल, देवाधिदेव, जगदीश, अचिंत्यगति आणि ईश्वर, प्रभु केशव शेजारी असलेल्या रुक्मिणीला शय्येवरच सोडून देऊन तेथें आला. १७, १८. तेव्हां त्याला अवलोकन करून द्रौपदीनें मोठ्या आनंदानें त्याला प्रणाम केला आणि दुर्वासमुनींचें आगमन वगैरे सर्व कांहीं तिनें त्या वासुदेवाला निवेदन केलें १९; परंतु, कृष्ण तिला ह्मणाला " मी क्षुधित आहें इतकेंच नव्हे परंतु, क्षुधेनें फारच व्याकुल झालों आहें. ह्यास्तव, हे द्रौपदि, तूं मला आधीं सत्वर भोजन घाल आणि मग सर्व कांहीं कर " २०. हें त्याचें भाषण श्रवण करून द्रौपदी लज्जित झाली आणि ह्मणाली " सूर्यानें दिलेल्या स्थालीमध्यें

भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि २१ भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते । ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः २२ कृष्णे न नर्मकालोयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि । शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय २३ इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः । स्थाल्याः कण्ठेथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः २४ उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः । विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् २५ आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् । सहदेवं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः २६ ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः । आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम २७ स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् । ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोघमर्षणम् २८ दृष्ट्वोद्गारान्सान्नरसांस्तृप्त्या परमया युताः । उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् २९ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोब्रुवन् । राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ३० आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किंस्विद्भुञ्जामहे वयम् । वृथा पाकः कृतोस्माभिस्तत्र किं करवामहे ३१ दुर्वासा उवाच ॥ वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।

माझें भोजन होईपर्यंतच अन्न असतें २१. आतां हे देवा, माझें भोजन झालें आहे. तस्मात् स्थालीमध्येंही अन्न नाहीं." ह्यानंतर कमलनयन भगवान् कृष्ण द्रौपदीला ह्मणाला २२ "हे द्रौपदि, ही थट्टेची वेळ नव्हे. क्षुधेच्या ग्लानीनें मी अगदीं व्याकुल झालों आहें. ह्याकरितां तूं सत्वर जा आणि मला स्थाली आणून दाखीव" २३. असें तिला सांगून त्या यदुवंशजश्रेष्ठ केशवानें तिच्याकडून आग्रहानें स्थाली आणविली आणि स्थालीच्या तोंडाशीं चिकटून राहिलेलें शाकान्न अवलोकन करून २४ व तें भक्षण करून तो श्रीहरि ईश्वर तिला ह्मणाला "ह्या शाकान्नानें जगदात्मा देव तृप्त होवो आणि यज्ञ भोक्ताही संतुष्ट होवो" २५. ह्यानंतर तो क्लेशनाशक महापराक्रमी श्रीकृष्ण "मुनींना भोजनाकरितां सत्वर हाक मार" असें सहदेवाला ह्मणाला असतां २६ महायशस्वी सहदेवही, हे नृपश्रेष्ठा जनमेजय राजा, देवनदीवर स्नानाकरितां गेलेल्या त्या दुर्वासप्रभृति सर्व मुनींना भोजनाला हाक मारण्यास सत्वर निघाला २७. इकडे ते मुनि उदकामध्यें उतरून अघमर्षण करीत आहेत तोंच २८ अन्नरसासहवर्तमान ढेकरा आलेल्या पाहून पराकाष्ठेचे तृप्त झाले आणि उदकांतून बाहेर आल्यावर एकमेकांकडे पाहूं लागले २९. दुर्वासमुनींकडे पाहून ते सर्व मुनि ह्मणाले "धर्मराजाकडून अन्न तयार करवून आह्मी स्नानाकरितां आलों ३०; परंतु, हे ब्रह्मर्षे, आह्मी आकंठ तृप्त झालों आहोंत. तस्मात्, आतां आह्मी तेथें काय करें

आस्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ३२ स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरी-
षस्य धीमतः । बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ३३ पाण्ड-
वाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः । शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि
स्थिताः ॥ सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ३४ क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै
तूलराशिमिवानलः । तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ३५ वैशम्पा-
यन उवाच ॥ इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा । पाण्डवेभ्यो
भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ३६ सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ३७ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा
तांश्चैव विद्रुतान् ।युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ३८ ततस्ते पाण्डवाः
सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः । प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोवतस्थिरे ३९
निशीथेभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स च्छलयिष्यति । कथं च निस्तरेमास्मा-
त्कृच्छ्राद्दैवोपपादितात् ४० इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।

खाणार! आह्मी तर्थे विनाकारण पाक करविला आहे! तेव्हां आतां करावें काय ?" ३१. दुर्वास ह्मणतातः—व्यर्थ पाक करविल्यामुळें आपण त्या राजर्षीचा मोठा अपराध केला आहे. आतां त्या पांडवानीं क्रूर दृष्टीनें पाहून आपणांला दग्ध केलें नाहीं ह्मणजे मिळविली ३२. कारण, हे विप्रहो, विचारी अंबरीष राजर्षीच्या सामर्थ्याचें स्मरण झालें ह्मणजे हरिचरणाचा आश्रय करून राहिलेल्या लोकांचें मला फारच भय वाटतें ३३. महात्मे पांडव तर सर्वच धर्माविषयीं तत्पर, शूर, विद्यापारंगत, व्रतस्थ, तपस्वी, सदाचरणसंपन्न आणि नेहमीं वासुदेवाचा आश्रय करून रहाणार आहेत ३४. ते जर क्रुद्ध झाले तर कार्पासराशीला दग्ध करून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणें आपणांला निःशेष दग्ध करून टाकितील. ह्यास्तव, हे शिष्यहो, ह्यांना न विचारितांच तुह्मी आतां येथून सत्वर पळ काढा ३५. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें गुरु दुर्वासमुनींनीं सांगितलें असतां पांडवांना अतिशय भिऊन गेलेले ते सर्वही द्विज वाट फुटेल तिकडे पळून गेले ३६. इकडे सहदेव देवनदीवर आला असतां जेव्हां मुनिश्रेष्ठ त्याच्या दृष्टीं पडेनात तेव्हां त्या नदीच्या तीर्थांवर त्यांचा शोध करण्याकरितां तो इकडे तिकडे हिंडूं लागला ३७ आणि तेथें असलेल्या तापसांपासून त्या मुनींनीं पळ काढिल्याचें ऐकिल्यावर युधिष्ठिराकडे येऊन त्यानें तो वृत्तांत त्याला निवेदन केला ३८. तथापि, मुनि परत येण्याची इच्छा करणारे ते सर्वही जितेंद्रिय पांडव बराच वेळपर्यंत त्यांची वाट पहात बसले ३९. "मध्यरात्रीं अकस्मात् येऊन दुर्वास जर आमचा छल करणार असेल तर दुर्दैवानें ओढवलेल्या ह्या संकटांतून आमचा कसा बरें निभाव लागेल?" ४०.

उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ४१ श्रीकृष्ण उवाच । भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् । द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ४२ न भयं विद्यते तस्माद्दषेर्दुर्वाससोल्पकम् । तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ४३ धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् । आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ४४ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः । द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ४५ त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो । तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ४६ स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् । पाण्डवाश्च महाभागा द्रौपद्या सहिताः प्रभो ४७ ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् । इति तेभिहितं राजन्यत्पृष्टोहमिह त्वया ४८ एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः । पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ४९ [१००९२] इति श्रीमहाभारते शतस-

---

ह्याप्रमाणें चिंताक्रांत होऊन वारंवार सुस्कारे टाकीत असलेल्या पांडवांना अवलोकन करून श्रीमान् कृष्ण त्यांच्या समोर आला आणि ह्मणाला ४१ " हे पार्थहो, महाक्रोधी दुर्वासमुनी (च्या आगमना) पासून तुह्मांला संकट प्राप्त झालें आहे असें जाणून द्रौपदीनें माझें ध्यान केल्यामुळें मी सत्वर येथें आलों ४२. आतां त्या दुर्वास-ऋषीपासून तुह्मांला अल्पस्वल्पही भय नाहीं. तुमच्या तेजाला भिऊन त्यानें पूर्वीच पळ काढिला आहे ४३. कारण, जे कोणी नेहमीं धर्माचें अवलंबन करून असतात ते कधींही नाश पावत नाहींत. आतां तुह्मांला विचारून मी जातों; तुमचें अक्षय्य कल्याण असो " ४४. वैशंपायन सांगतातः— केशवाचें भाषण श्रवण करितांक्षणीं पांडवांचा जीव खालीं पडला आणि द्रौपदीसहवर्तमान ते निर्घोर झाले व ह्मणाले ४५ " हे गोविंदा, हे प्रभो, आह्मी दुस्तर संकटांत सांपडलों असतांना महासागरामध्यें सांपडलेले लोक ज्याप्रमाणें नौका प्राप्त झाल्यामुळें तरून जातात त्याप्रमाणें तूं आमचा नाथ असल्यामुळें तूं पार पडलों ४६. आतां सुखरूप जा; तुझें कल्याण असो. " ह्याप्रमाणें पांडवांची अनुज्ञा घेऊन श्रीकृष्ण आपल्या नगरीप्रत परत गेला. हे प्रभो जनमेजया, इकडे द्रौपदीसहवर्तमान त्या महाभाग्यवान् पांडवांचींही मनें प्रफुल्लित झालीं आणि ह्या वनांतून त्या वनांत विहार करीत करीत त्यांनीं दिवस काढिले. हे राजा, तूं जें मला विचारिलेंस तें मीं तुला ह्याप्रमाणें कथन केलें ४७,४८. तात्पर्य, पांडव वनामध्यें असतांना दुरात्म्या धृतराष्ट्रपुत्रांनीं त्यांचा छळ करण्याकरितां जीं जीं कांहीं अशा प्रकारचीं कपटकृत्यें केलीं तीं व्यर्थ झालीं ४९. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत

इत्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि दुर्वासउपाख्याने त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः १ प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्दे-
शान्समन्ततः । यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः २ पाण्डवा
मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्वनम् । विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरि-
न्दम ३ ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् । मृगयां पुरुषव्याघ्रा
ब्राह्मणार्थे परन्तपाः ४ द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया । मह-
र्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ५ ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्ध-
क्षत्रिर्महायशाः । विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ६ महता
परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः । राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च
सः ७ तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् । तिष्ठन्ती-
माश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ८ विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूप-
मुत्तमम् । भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ९ अप्सरा देवकन्या

लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वांपैकीं दुर्वासमुनीच्या उपाख्यानाविषयीं दोनशें त्रेसष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६३ ॥

वैशंपायन सांगतातः— विपुल मृगांनीं युक्त असलेल्या त्या काम्यकवनामध्यें हिंडणारे ते भरतवंशजश्रेष्ठ महारथी पांडव देवांप्रमाणें विहार करूं लागले १. समोंवतीं असलेले नानाप्रकारचे वनप्रदेश आणि ऋतुकालाला अनुसरून रम्य व चांगल्या प्रफुल्लित झालेल्या वनपंक्ति अवलोकन करीत करीत २ ते मृगयाशील इंद्रतुल्य पांडव त्या महावनामध्यें संचार करितां करितां, हे शत्रुदमना जनमेजयराजा, कांहीं काल लोटेपर्यंत विहार करू लागले ३. तदनंतर ब्राह्मणांकरितां फारच ताप सोसणारे ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव सर्व एकदम चोहोंकडे मृगयेला गेले ४. जातांना उज्ज्वल तपस्वी महर्षि तृणबिंदु आणि पुरोहित धौम्य ह्यांच्या अनुज्ञेनें द्रौपदीला त्यांनीं आश्रमामध्यें ठेविली होती ५. तदनंतर सिंधुदेशाचा राजा महायशस्वी वार्धक्षत्रि विवाहाकरितां शाल्व देशाला निघाला होता ६. राजाला योग्य असा बराच सरंजाम त्याच्या बरोबर होता आणि जातां जातां अनेक राजांसहवर्तमान तो काम्यकवनामध्यें आला ७. तेथें आल्यावर पांडवांची प्रिय भार्या यशस्विनी द्रौपदी त्या निर्जन वनामध्यें आश्रमाच्या द्वारांत उभी असलेली त्यानें अवलोकन केली ८. उत्कृष्ट रूप धारण केलेली व देहकांतीनें झळकत असलेली ती द्रौपदी नील मेघाला

वा माया वा देवनिर्मिता । इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् १० ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः । विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ११ स कोटिकास्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः । कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी १२ विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां प्राप्यातिसुन्दरीम् । एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् १३ गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वात्र कुतोपि वा । किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् १४ अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी । भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा १५ अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् । गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक १६ स कोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली । उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव १७ [१०१०९] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथागमने चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

प्रकाशित करणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणेंच कीं काय तो वनप्रदेश प्रकाशित करीत होती ९, ती कोणी अप्सरा असावी, देवकन्या असावी, अथवा देवांनीं निर्माण केलेली कोणी माया असावी असें समजून सर्वही हात जोडून त्या निर्दोष द्रौपदीकडे पाहूं लागले १०. तदनंतर सिंधुदेशचा राजा वार्धक्षत्रि दुष्टमति जयद्रथ जिच्या अवयवांना कोठेंही नांव ठेवण्यास जागा नाहीं अशा त्या द्रौपदीला अवलोकन करून विस्मित झाला ११ आणि काममोहित होऊन तो कोटिकास्य राजाला ह्मणाला "ही सुंदरी कोणाची? हीं कांहीं मनुष्ययोनीतील दिसत नाहीं १२. ही अतिसुंदर स्त्री प्राप्त झाल्यावर मला विवाहाशीं कांहीं एक कर्तव्य नाहीं; मी हिलाच घेऊन स्वस्थानीं परत जाईन १३. हे विनयसंपन्न कोटिकास्या, ही कोण, कोठून आली आणि त्यांतूनही ही सुंदरी कांट्यांनीं भरलेल्या ह्या वनामध्यें कशाकरितां आली? ह्याचा तूं जवळ जाऊन शोध कर १४. उत्कृष्ट कटिप्रदेश, दीर्घ नेत्रप्रांत, मनोहर दंत आणि कृश उदर ह्यांनीं युक्त असलेली ही त्रैलोक्यसुंदरी आज माझा स्वीकार करील काय ? १५. ही श्रेष्ठ स्त्री प्राप्त झाली असतां माझेही मनोरथ परिपूर्ण होतील. तस्मात्, हे कोटिका, जा आणि हिचा नाथ कोण येवढाच शोध लाव " १६. हें जयद्रथाचें भाषण ऐकिल्यावर कुंडलें धारण केलेला तो कोटिकास्य रथावरून खालीं उतरला आणि वाघिणीकडे जाणारा कोल्हाच कीं काय अशा रीतीनें तिच्यासमीप जाऊन तो कोटिकास्य तिला विचारूं लागला १७. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभार-

कोटिक उवाच ॥ का त्वं कदम्बस्य विनाम्य शाखामेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना। देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रूः १ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु। देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा २ वपुष्मती वोरगराजकन्या वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री। यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ३ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना। न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम तवेह नाथम् ४ वयं हि मानं तव वर्धयन्तः पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च। आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ५ अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः ६ असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव। त्रिगर्तराजः कमलायताक्षः क्षेमङ्करो नाम स एष वीरः ७ अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मान्पुत्रः

तांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वापैकीं काम्यकवनामध्यें जयद्रथाच्या आगमनाविषयीं दोनशें चौसष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६४ ॥

कोटिक प्रश्न करितोः— हे सुंदरि, कदंब वृक्षाची शाखा वांकवून कांतीनें झळकत असलेली तूं एकटी आश्रमामध्यें कोण उभी आहेस? वायूनें हलत असलेली अग्नीची ज्वाला ज्याप्रमाणें रात्रीं झळकत असते त्याप्रमाणें तूं झळकत आहेस १. तूं अतिरूपवान् असून अरण्यामध्यें भय बाळगीत नाहींस हें काय? तूं कोणी देवता, यक्षस्त्री, दानवस्त्री, श्रेष्ठ अप्सरा अथवा दैत्याची उत्कृष्ट स्त्री आहेस कीं काय? २. किंवा मनुष्यरूप धारण करणारी शेषकन्या अथवा वनामध्यें संचार करणारी राक्षसस्त्री तूं आहेस कीं काय? तूं जरी वरुणराजाची, यमाची, सोमाची अथवा कुबेराची पत्नी असलीस ३ आणि त्याचप्रमाणें प्रजापतीची सरस्वती, विधात्या रुद्राची पार्वती अथवा सर्वव्यापी विष्णूची लक्ष्मी जरी तूं असलीस किंवा इंद्रलोकापासून जरी तूं येथें आली असलीस तरी आह्मी कोण हें तूं आह्मांला विचारीत सुद्धां नाहींस हें काय? येथें तुझा नाथ कोण आहे हें आह्मांलाही ठाऊक नाहीं ४. हे कल्याणि, मानमान्यतापूर्वक आह्मी तुला विचारीत आहोंत; ह्यास्तव, तुझा जन्मदाता प्रभु, बंधु, कुल व पति कोण आहे? आणि तूं येथें काय काम करीत असतेस? हें आह्मांला खरें खरें सांग ५. मी सुरथराजाचा पुत्र आहे व कोटिकास्य असें मला लोक ह्मणत असतात ६. चयनावरतीं हवन केलेल्या अग्नीप्रमाणें जो हा सुवर्णाच्या रथामध्यें बसला आहे आणि ज्याचे नेत्र कमलासारिखे विशाल आहेत तो हा क्षेमंकर-

कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः । निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वतवास-
नित्यः ८ असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुभवस्य पुत्रः स एव हन्ता द्विषतां सुगात्रि ९ यस्यानु-
चक्रं ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका द्वादश राजपुत्राः । शोणाश्वयु-
क्तेषु रथेषु सर्वे मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः १० अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ । भयङ्करोथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहनश्च
नाम ११ यं षट्सहस्रा रथिनोनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च । जयद्रथो
नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः १२ तस्यापरे भ्रातरोदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः । सौवीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते
बलिनोनुयान्ति १३ एतैः सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभि-
गुप्तः । अजानतां ख्यापय नः सुकेशि कस्यासि भार्या दुहिता च
कस्य १४ [१०१२३] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि कोटिकास्यप्रश्ने पञ्चषष्ट्य-
धिकद्विशततमोध्यायः ॥ २६५ ॥

नामक वीर त्रिगर्तराज होय ७. ह्याच्या पलीकडे महाधनुर्धारी, विशाल व दीर्घ नेत्रांनीं युक्त आणि पुष्पांनीं भरलेला जो तुझ्याकडे पहात आहे तो कुलिंददेशाधिपतीचा श्रेष्ठ पुत्र होय तो नेहमीं पर्वतावर वास्तव्य करीत असतो. ८ हे सुंदरि, पुष्करिणीजवळ जो श्यामवर्ण व मनोहर तरुण पुरुष उभा आहे तो सुभवनामक इक्ष्वाकुराजाचा पुत्र आहे आणि शत्रूंचा तर तो वधच करणारा आहे ९. ज्याचें सैन्य चाललें असतां यज्ञामध्यें प्रदीप्त केलेल्या अग्नीप्रमाणें आरक्तवर्ण अश्व जोडिलेल्या रथांमध्यें बसून अंगारक, कुंजर, गुप्तक, शत्रुंजय, संजय, सुप्रवृद्ध, भयंकर, भ्रमर, रवि, शूर, प्रताप आणि कुहन हे सर्व बाराही सौवीरकराजपुत्र ध्वज घेऊन बरोबर जात असतात १०,११ व ज्याच्या मागोमाग सहा हजार रथी, गज, अश्व आणि पदाति चालत असतात तो हा, हे महाभाग्यवती स्त्रिये, तुझ्या कधीं कानावर आला असला तर, सौवीरराज जयद्रथ होय १२. बलाहक, अनीक, विदारण इत्यादि त्याचे, मनानें उदार असलेले, दुसरे भ्राते आहेत; सौवीर देशांतील ते श्रेष्ठ वीर आहेत आणि हे तरुण व बलाढ्य भ्राते राजाच्या मागोमाग जात आहेत १३. सारांश, मरुद्गणांनीं रक्षित असलेला इंद्र ज्याप्रमाणें जातो त्याप्रमाणें ह्या साहाय्यकर्त्या भ्रात्यांनीं रक्षित असलेला हा राजा (शाल्व देशाला) चालला आहे. ह्यास्तव, हे सुकेशि, आम्हां गैरमाहितगारांना तूं कोणाची भार्या व कोणाची कन्या आहेस हें सांग १४.

वैशम्पायन उवाच ॥ अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिबीनां प्रव-
रेण तेन । अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् १
बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हति । न त्वेह
वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथवापि नारी २ एका ह्यहं संप्रति
तेन वाचं ददानि वै भद्र निबोध चेदम् । अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ३ जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटि-
कास्येति विदुर्मनुष्याः । तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्यमाख्यामि बन्धून्प्र-
थितं कुलं च ४ अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः कृष्णेति मां शैब्य विदुर्म-
नुष्याः । साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । ते मां निवे-
श्येह दिशश्चतस्रो विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ६ प्राचीं राजा दक्षिणां

ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरण-पर्वांपैकीं कोटिकास्याच्या प्रश्नांविषयीं दोनशें पासष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥२६५॥

वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें शिबिवंशांतील क्षत्रियांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या त्या कोटिकास्यानें प्रश्न केला असतां वृक्षाची शाखा सोडून देऊन व मर्यादेनें त्याच्याकडे पाहून अंगावरील शेला सावरीत सावरीत ती राजकन्या द्रौपदी त्याला ह्मणाली १ " हे राजपुत्रा, तुझ्याशीं भाषण करणें माझ्या सारखीला योग्य नाहीं असें माझ्या बुद्धीला वाटतें; परंतु, ह्या ठिकाणीं (ज्याच्याशीं मला भाषण करण्यास हरकत नाहीं असा) तुझ्या वतीनें बोलणारा दुसरा कोणी पुरुष अथवा स्त्री दिसत नाहीं २ आणि सांप्रत मीही येथें एकटीच आहे (ह्यामुळें मला जें कांहीं बोलावयाचें तें स्वतःच बोलणें भाग आहे. अशी अडचण सध्यां आली आहे) ह्मणून मी तुला उत्तर देत आहें तें, हे कल्याणा, तूं श्रवण कर. वास्तविक पाहूं गेलें असतां मी जर स्वधर्माविषयीं तत्पर आहें तर अरण्यामध्यें एकटी असतांना एकट्या तुझ्याशीं मीं भाषण तरी करावें कसें ? ३. तूं सुरथाचा पुत्र असून तुला लोक कोटिकास्य असें ह्मणतात हें मला समजलें आहे. तस्मात्, हे शिबिवंशजश्रेष्ठा, मीही तुला त्याप्रमाणेंच आपले बंधु व प्रख्यात कुल कथन करितें ४. हे शैब्या, मी द्रुपदराजाची कन्या असून लोक मला कृष्णा असें ह्मणतात. मी पति ह्मणून पांच पुरुषांचा स्वीकार केला आहे आणि ते माझे खांडवप्रस्थांत रहात असलेले पति तूं एकिलेही असशील ५. युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन आणि पुरुषश्रेष्ठ माद्रीपुत्र नकुलसहदेव हे माझे पति आहेत व ते कुंतीपुत्र वेगळ्या वेगळ्या चार टोळ्या करून मृगया करण्याकरितां चार दिशेला गेले आहेत ६.

भीमसेनो जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् । मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोभितः प्राप्त इहोपयातुम् ७ संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य
वाहानवरोहयध्वम् । प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य
युष्मान् ८ एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां संचिन्त्य तेषामतिथित्वमर्थे ९ [१०१३२]
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि
द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत । यदुक्तं
कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् १ कोटिकास्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवी-
रकोऽब्रवीत् । यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः २ सीमन्तिनीनां
मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् । एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृग-
स्त्रियः ३ प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । दर्शनादेव हि मनस्तया

युधिष्ठिरराजा पूर्वेकडे गेला आहे; भीमसेनानें दक्षिण दिशा धरिली आहे; अर्जुनानें पश्चिम दिशेचा स्वीकार केला आहे आणि नकुलसहदेवांनीं उत्तर दिशेचा अंगीकार केला आहे. आतां त्या श्रेष्ठ रथ्यांची इकडे येण्याची अगदीं वेळ झालीच आहे असें मला वाटतें ७. तस्मात्, तुह्मी अश्व सोडून येथें उतरा आणि त्यांनीं आदरसत्कार केल्यानंतर पुढें यथेष्ट चालते व्हा. कारण, अतिथि ज्याला प्रिय आहेत असा महात्मा धर्मपुत्र युधिष्ठिर तुह्मांला पाहून संतुष्ट होईल " ८. ह्याप्रमाणें त्या शैब्यपुत्राला सांगून चंद्रासारिख्या आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेली ती द्रुपदकन्या आनंदित झाली आणि त्यांच्या आदरातिथ्याची तजवीज करण्याचा विचार करून ती त्या प्रशस्त पर्णशालेमध्यें प्रविष्ट झाली ९. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वांपैकीं द्रौपदीच्या भाषणाविषयीं दोनशें सहासष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६६ ॥

वैशंपायन सांगतात:— हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, ते सर्व राजे त्याप्रमाणें आपआपल्या रथामध्यें बसले असतांना द्रौपदीशीं जें भाषण झालें होतें तें सर्व त्या कोटिकास्यानें त्यांना निवेदन केलें १. तें कोटिकास्याचें भाषण श्रवण केल्यावर जयद्रथ शैब्याला ह्मणाला " (नुसत्या दर्शनानेंच) जर माझें मन हिच्यावर लुब्ध होऊन गेलें आहे तर सौभाग्यवती स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ असलेली ही स्त्री भाषण करीत असतांना तूं परत कसा फिरलास? हिला अवलोकन केल्यापासून इतर स्त्रिया मला वानरस्त्रियांप्रमाणें २, ३ भासत आहेत; हें, हे महापराक्रमी शैब्या, मी तुला सत्य

मेफल्गं भृशम् ४ तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी । कोटिक उवाच ॥ एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ५ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् । सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ६ तया समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो व्रज । वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ७ पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः । स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ८ आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् । कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेप्यनामयाः ९ येषां कुशलकामासि तेपि कच्चिदनामयाः । द्रौपद्युवाच ॥ अपि ते कुशलं राजन्राष्ट्रे कोशे बले तथा १० कच्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः । अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ११ कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि १२ पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज । मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते १३ ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्श-

---

सांगतों. केवळ दर्शनानेंच हिनें माझें मन अगदीं हरण करून घेतलें आहे ४. तस्मात्, हे शैब्या, ती जर मानुषी असेल तर त्या सुंदरीची हकीकत तूं मला सांग. कोटिक ह्मणतो:— ही यशस्विनी राजपुत्री द्रुपदराजाची कन्या कृष्णा होय ५. पांच पांडवांची ही अतिशय संमत असलेली पट्टराणी आहे आणि ही साध्वी त्या सर्वच कुंतीपुत्रांना प्रिय व अतिशय मान्य आहे ६. तस्मात्, सौवीरा, हिला घेऊन तूं सौवीर देशाकडे चालता हो. वैशंपायन सांगतात:— ह्याप्रमाणें कोटिकास्यानें सांगितलें असतां ज्याचा हेतु दुष्ट आहे असा तो सिंधुसौवीरदेशाधिपति जयद्रथराजा द्रौपदी पाहिली पाहिजे असें त्याला ह्मणाला आणि इतर सहाजणांना बरोबर घेऊन सातवा आपण सिंहाच्या निवासस्थानामध्यें प्रवेश करणाऱ्या लांडग्याप्रमाणें त्या पवित्र आश्रमामध्यें प्रवेश करून द्रौपदीला ह्मणाला "हे सुंदरि, तुझें कुशल आहे नां ? तुझे भर्तेही बरे आहेत नां ? ७,८,९ आणि त्याचप्रमाणें ज्यांचें कुशल असावें अशी तुझी इच्छा आहे तेही बरे आहेत नां ?" द्रौपदी ह्मणते:—हे राजा, राष्ट्र, खजिना व सैन्य ह्या सर्वांची व्यवस्था ठीक आहे नां ? १० आणि त्याचप्रमाणें समृद्ध शिबी, सौवीर व सिंधु देश ह्या देशांचें व इतरही जे देश तुला मिळाले आहेत त्या देशांचें तूं एकटा धर्मानेंच परिपालन करीत असतोस नां ? ११. कुरुवंशजश्रेष्ठ कुंतीपुत्र युधिष्ठिरराजा, मी, त्याचे भ्राते आणि इतरही जे तूं विचारीत आहेस ते असे आह्मी सर्व कुशल आहों १२. हे राजपुत्रा, ह्या पाद्याचा व आसनाचा स्वीकार कर. मी न्याहारी-

रभाञ्शशान् । ऋक्षान्करूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् १४ वराहा-
न्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः । प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरः १५ जयद्रथ उवाच ॥ कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दिशितं
त्वया । एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् १६ गतश्रीकान्हृतरा-
ज्यान्कृपणान्गतचेतसः । अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि १७
नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते । युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये
वसेत् १८ श्रिया विहीना राष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः । अलं
ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् १९ भार्या मे भव सुश्रोणि
त्यजैनान्सुखमाप्नुहि । अखिलान्सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया सह २०
वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी २१ अवमत्यास्य तद्वाक्यमा-
क्षिप्य च सुमध्यमा । मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् २२

करितां पन्नास मृग देत आहे १३. ऐणेय, पृषत, न्यंकु, हरिण, शरभ, शश, ऋक्ष, रुरु, शंबर, गवय, विपुल मृग १४, वराह, महिष आणि इतरही ज्या कांहीं मृगजाति आहेत त्या कुंतीपुत्र युधिष्ठिर तुला स्वतःच अर्पण करील १५. जयद्रथ ह्मणतोः—तूं मनांत आणिल्याप्रमाणें माझ्या न्याहारीची सर्व कांहीं व्यवस्था यथास्थित झाली आहे. आतां इकडे ये; माझ्या रथावर आरोहण कर आणि केवल सुखाचाच उपभोग घे १६. वैभवहीन, राज्याचा अपहार झालेले, दरिद्री आणि मतिमंद अशा अरण्यवासी कुंतीपुत्रांना धरून रहाणें तुला योग्य नाहीं १७. शहाण्या स्त्रिया वैभवहीन पुरुषाशीं भर्ता ह्या नात्यानें संबंध ठेवीत नाहींत. आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या भर्त्याच्या अनुरोधानें वागावें; परंतु, वैभव नष्ट झालें असतां त्याच्यासंनिध वास्तव्य करूं नये १८. तुझे पति वैभवहीन व राज्यहीन बनले असून ते आतां कायमचेच धुळीला मिळाले आहेत. तस्मात्, पांडुपुत्रांच्या भक्तीनें क्लेश सहन करणें आतां तुला पुरें झालें १९. हे द्रौपदि, तुझा कटिप्रदेश उत्कृष्ट आहे. तस्मात्, तूं ह्यांचा त्याग करून माझी भार्या हो; सुखाचा उपभोग घे आणि माझ्यासहवर्तमान सर्व सिंधुदेशावर आणि सौवीरदेशावर तूं आपला अधिकार चालीव २०. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें हृदयाचा थरकांप करून टाकणारें तें सिंधुराजाचें भाषण श्रवण करितांक्षणीं आपल्या चेहऱ्यावरील भिंवया क्रोधानें चढवून ती द्रौपदी त्या स्थानापासून दूर निघून गेली २१ आणि जातांना त्याच्या भाषणाचा तिरस्कार व धिक्कार करून, " कांहीं तरी लाज धर " असेंही ती द्रौपदी त्या सिंधुराज जयद्रथाला ह्मणाली २२.

सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिन्दिता । विलोभयामास परं वाक्यै-र्वाक्यानि युञ्जती २३ [१०१५५] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथद्रौपदीसंवादे सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ सरोषरागोपहतेन वल्गुना सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा । मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः १ यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथानभिब्रुवन्मूढ न लज्जसे कथम् । महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् २ न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापा वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ३ अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे । यस्त्वद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ४ नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।

नांव ठेवण्यासारिखें जिच्या ठिकाणीं कांहींएक नाहीं अशी ती द्रौपदी भर्त्यांच्या आगमनाविषयीं उत्सुक झाली आणि उत्तरांस प्रत्युत्तरें देऊन (दुष्ट हेतु सोडून देण्याविषयीं) त्याचें मन वळविण्याचा अतिशयच प्रयत्न करूं लागली २३. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वापैकीं जयद्रथ आणि द्रौपदी ह्यांच्या संवादाविषयीं दोनशें सदुसष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥२६७॥

वैशंपायन सांगतातः—द्रौपदीचें सुंदर मुख क्रोधानें लाल होऊन खेदानें म्लान झालें; नेत्र आरक्तवर्ण झाले आणि भिंवयाही चढून गेल्या व अशा प्रकारची मुद्रा झाल्यावर ती द्रुपदकन्या क्रोधानें फुसफुसत त्या सुवीरदशाधिपति जयद्रथाला ह्मणाली १ "हे मूढा, यशस्वी, पराक्रमरूप तीक्ष्ण विषानें युक्त, महारथी, महेंद्रतुल्य, स्वकर्मनिष्ठ आणि यक्षराक्षसांच्या समूहांमध्यें सांपडले असतांही अचल रहाणाऱ्या पांडवांचे समीप येऊन असें भाषण करण्यास, हे मूढा, तुला लाज कशी वाटत नाहीं ? २. दुराचारी पुरुष स्तुत्य अशा गृहस्थाश्रम्याला, वानप्रस्थाश्रम्याला अथवा संपूर्ण विद्यांनीं युक्त असलेल्या तपस्व्याला उद्देशून आदरपूर्वक भाषण कधींही करीत नाहींत ; परंतु, हे सुवीरराजा, श्वानांचीच उपमा ज्यांना योग्य आहे असे ते दुर्जन ह्याप्रमाणेंच भोंकत असतात ३. मोठ्या खंदकामध्यें पडत असलेल्या तुला हातीं धरून वर काढील असा कोणीही पुरुष ह्या राजसमाजांत आज नाहीं असें मला वाटतें ४. शरीरानें पर्वतशिखराची जो बरोबरी करीत आहे आणि ज्याच्या गंडस्थळांतून मदस्राव चाललेला आहे असा गज हिमालयपर्वताच्या पायथ्याशीं

दण्डीव यूथादपसेधसि त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ५ बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि । पदा समाहत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ६ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु । प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ७ कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे । यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ८ यथा च वेणुः कदली नलो वा फलन्त्यभावाय न भूतयेत्मनः । तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ९ जयद्रथ उवाच ॥ जानामि कृष्णे विदितं ममैतद्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः । न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य १० वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेनवमेषु जाताः । षड्भ्यो गुणेभ्योभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ११ मा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न

संचार करीत असतांना फक्त काठी घेतलेल्या पुरुषानें ज्याप्रमाणें त्याला कळपांतून ओढून नेण्याचा प्रयत्न करावा त्याप्रमाणें धर्मराजाला जिंकण्याची तूं इच्छा करीत आहेस ५. घारत पडलेल्या महाबलाढ्य सिंहाच्या मिशा मूर्खपणामुळें तूं त्याच्या छातीवर पाय देऊन उपटीत आहेस ; परंतु, क्रुद्ध झालेला भीमसेन जेव्हां तूं अवलोकन करशील तेव्हां तुला पळतां पळतां भुई थोडी होईल ६. क्रुद्ध व उग्र अर्जुनाशीं तूं युद्धाचा प्रसंग आणीत आहेस; परंतु, ह्यामुळें महाबलाढ्य, अत्यंत घोर, अतिशय पोसलेल्या आणि गिरिकंदरांत घोरत पडलेल्या उग्र सिंहालाच तूं लाथ मारीत आहेस असें मला वाटतें ७. त्याचप्रमाणें पुरुषश्रेष्ठ कनिष्ठ पांडुपुत्रांशीं तूं युद्ध करण्याची इच्छा धरीत आहेस; परंतु, असें करण्यांत तूं दोन दोन जिह्वा आणि तीक्ष्ण मुखें ह्यांनीं युक्त असलेल्या कृष्ण सर्पाच्या पुच्छावरच मत्त होऊन पाय देत आहेस (हें खूप समजून ठेव) ८. ज्याप्रमाणें वेणु, केळी अथवा श्यामाकप्रभृति तृणजाति ह्यांनीं फलें धारण करण्याचा परिणाम त्यांना अभ्युदयकारक होत नसून घातकच होत असतो; अथवा ज्याप्रमाणें खेकडी स्वतःच्या नाशाकरितांच गर्भ धारण करीत असते त्याचप्रमाणें ते पांडव माझें संरक्षण करीत असतांना तूं मला नेण्याची इच्छा करीत आहेस " ९. जयद्रथ ह्मणतो:—हे कृष्णे, ते राजपुत्र कशा प्रकारचे आहेत हें मला माहित आहे; परंतु, ह्या बुजगावण्यानें आह्मांला भेवडविण्यास मात्र तूं आज समर्थ नाहींस १०. हे कृष्णे, स्वाभाविकच जीं नीच नाहींत आणि (आठ संधानकर्में व नऊ शक्ति ह्या) सतरा गुणांनीं जीं युक्त आहेत अशा कुलांमध्यें आह्मी सर्व जन्मास

वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः । आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवी-
रराजस्य पुनः प्रसादम् १२ द्रौपद्युवाच ॥ महाबला किं त्विह दुर्बलेव
सौवीरराजस्य मताहमस्मि । नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता सौवीरराजं
कृपणं वदेयम् १३ यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां समास्थितावेकरथे
समेतौ । इन्द्रोपि तां नापहरेत्कथंचिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोन्यः १४
यथा किरीटी परवीरघाती निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि । मदन्तरे
त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु १५ जनार्दनः सान्धकवृ-
ष्णिवीरो महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे । एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः १६ मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा गाण्डीवमु-
क्तास्त्वतिवेगवन्तः । हस्तं ममाहत्य धनञ्जयस्य भीमाः शब्दं घोरतरं

आलों असल्यामुळें व (शौर्य, तेज, धैर्य, दक्षता, दान आणि ऐश्वर्य ह्या) सहा गुणांनीं आह्मीं पांडवांपेक्षांही अधिक असल्यामुळें, हे द्रौपदि, त्या पांडुपुत्रांना आह्मी आपल्यापेक्षां कमी समजत आहोंत ११. सारांश, तुझ्या नुसत्या भाषणानें आह्मी येथून परत जाणें शक्य नाहीं. तूं आपली बऱ्या विचारानें गजावर अथवा रथावर लवकर आरूढ (होऊन आमच्या बरोबर जाण्यास तयार) हो. असें न करशील तर (पांडवांचा पराजय झाला ह्मणजे) दीन शब्द उच्चारीत उच्चारीत तुला पुनरपि ह्या सौवीरराज जयद्रथाची, प्रसन्न होण्याविषयीं, प्रार्थना करण्याची पाळी येईल १२. द्रौपदी ह्मणतेः—मी वास्तविक महाबलाढ्य असून सौवीरराजाच्या मतानें जरी दुर्बल असलें तरी बलात्कारानें मला हरण करून नेतील असें समजून मी जाण्याला तयारही होणार नाहीं आणि सौवीरराजाशीं दीन भाषणही करणार नाहीं १३. कृष्ण आणि अर्जुन एका रथावर एकत्र बसून जिचा शोध लाविल्यावांचून रहाणारच नाहींत तिला हरण करून नेण्याची, कांहीं झालें तरी, इंद्राचीही प्राज्ञा नाहीं; मग केवल दुसऱ्या एकाद्या भिकारड्या मानवाची तर गोष्ट कशाला पाहिजे ? १४. रथामध्यें आरूढ झाल्याबरोबर शत्रूंचें धैर्य खचून टाकणारा शत्रुपक्षीयवीरनाशक अर्जुन उन्हाळ्यामध्यें वाळलेलें गवत जाळून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणें माझ्याकरितां तुझे सैनिक दग्ध करीत करीत जेव्हां तुझ्या सैन्यामध्यें प्रवेश करील तेव्हां तुला काय तें समजेल १५. अंधक आणि वृष्णि ह्या दोन्ही कुलांतील वीरांसहवर्तमान जनार्दन आणि सर्व महाधनुर्धारी केकय हे सारे राजपुत्र आनंदानें माझा शोध करितील १६. धनंजयाच्या हातीं आल्यावर गांडीवधनुष्यापासून निघून प्रत्यंचेपासून सुटलेले, मेघाप्रमाणें गर्जना करणारे,

नदन्ति १७ गाण्डीवमुक्ताश्च महाशरौघाः पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ।
यदा द्रष्टास्यर्जुनं वीर्यशालिनं तदा स्वबुद्धिं प्रति निन्दितासि १८ सश-
ङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वहंश्च । यदा शरानर्पयिता
तवोरसि तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् १९ गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च । अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं ताप-
मुपैष्यसेधम २० यथा चाहं नातिचरे कथंचित्पतीन्महार्हान्मनसापि
जातु । तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् २१
न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा । समागताहं
हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं काम्यकमागतास्मि २२ वैशम्पायन उवाच ॥
सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती । प्रोवाच
मा मा स्पृशतेति भीता धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा २३
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा । तया समाक्षिप्त-

---

अतिशय वेगवान् व भयंकर असे बाण अति भयंकर शब्द करूं लागतील १७. वीर्यशाली अर्जुन आणि पतंगसमूहांप्रमाणें गांडीवापासून सुटलेले प्रचंड शरसमुदाय जेव्हां तूं अवलोकन करशील तेव्हां स्वतःच्या अविचाराबद्दल तुला वाईट वाटेल १८. शंखाचा ध्वनि आणि टाळ्यांचा घोष ह्यांसहवर्तमान वारंवार उचंबळत असलेला गांडीवधनुर्धारी अर्जुन जेव्हां तुझ्या वक्षस्थलाचे ठिकाणीं बाण मारील तेव्हां मात्र तुझ्या मनाची अवस्था कांहीं अनिर्वचनीयच होऊन जाईल १९. हे अधमा, हातामध्यें गदा घेऊन धांवत येत असलेल्या भीमसेनाला आणि माझा छल सहन न झाल्यामुळें उत्पन्न झालेलें क्रोधरूप विष ओकीत ओकीत चोहोंकडून हल्ला करणाऱ्या माद्रीपुत्र नकुलसहदेवांना अवलोकन करून तुला चिरकाल पश्चात्ताप होईल २०. आपल्या महायोग्य पतींचें अतिक्रमण कसाही प्रसंग आला तरी मी कधीं मनानें देखील करीत नाहीं हें जर खरें असेल तर कुंतीपुत्र तुला पादाक्रांत करून ओढून नेत असतांना मी अवलोकन करीन २१. तूं दुष्ट असल्यामुळें जरी मला ओढून नेलेंस तरी माझ्या हातून अविचार होणें शक्यच नाहीं. अरे, कुरुकुलोत्पन्न महावीर पांडव माझ्या संनिध असून मी पुनरपि काम्यकवनामध्येंच आलें आहे अशी खात्रीच मला वाटत आहे २२. वैशंपायन सांगतातः—इतकें झाल्यावरही ते आपल्याला धरण्याच्या बेतांत आहेत असें जेव्हां तिनें अवलोकन केलें तेव्हां विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेली ती द्रौपदी त्यांची निर्भर्त्सना करीत करीत "माझ्या अंगाला हात लावूं नका" असें जयद्रथाला म्हणाली आणि अतिशयच घाबरून जाऊन पुरोहित धौम्य मुनींना तिनें आरोळी ठोकली २३. तथापि,

तनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः २४ प्रगृह्यमाणो तु महा-जवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री । साकृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा २५ धौम्य उवाच ॥ नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् । धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ २६ क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः । आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् २७ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् । अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः २८ [१०१८३]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीहरणेऽष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा । धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः १ ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महावनं तद्विहगोपघुष्टम् । भ्रातॄंश्च तानभ्यवद-

---

जयद्रथानें शेल्याचा पदर धरून तिला नण्याचा प्रयत्न केला; परंतु, तिनें त्याला हिसडा मारिला आणि त्या हिसड्यासरसों जयद्रथाच्या शरीराला हिसका बसून तो पापी, मुळें तुटलेल्या वृक्षाप्रमाणें, भूमीवर उलथून पडला २४. तदनंतर महाबलाढ्य जयद्रथ पुनरपि तिचा पदर धरून ओढूं लागला असतां ती राजकन्या वारंवार सुस्कारे टाकूं लागली आणि जयद्रथानें जरी तिला ओढीत ओढीत रथावर नेली तरी तितक्यांत धौम्यमुनींच्या चरणांना अभिवंदन करून ती द्रौपदी रथावर गेली २५. धौम्य ह्मणतातः—हे जयद्रथा, महारथी पांडवांना जिंकिल्याशिवाय तुला हिचा अपहार करितां येणार नाहीं. अरे, पुरातन क्षत्रधर्माकडे कांहीं तरी पहा ! २६. अरे, हें तूं नीच कर्म करीत आहेस खरें; परंतु, धर्मराजप्रभृति वीर पांडवांची गांठ पडल्यावर तुला ह्या कर्माचें दुष्ट फलही प्राप्त झाल्यावांचून निःसशय रहाणार नाहीं २७. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणे पायदळामध्यें असलेल्या धौम्यमुनींनीं जयद्रथाला सांगितलें आणि जयद्रथ त्या यशस्विनी राजकन्येला ओढून नेत असतांना ते तिच्या मागोमाग चालले २८. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरण-पर्वापैकीं द्रौपदीहरणाविषयीं दोनशें अडुसष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६८ ॥

वैशंपायन सांगतातः—इकडे पृथ्वीवर चारी दिशस फुटून फुटून संचार करणारे ते अत्यंत श्रेष्ठ धनुर्धारी पांडव मृग, वराह व महिष मारून बरेच हिंडल्यानंतर एकत्र जुळले १. तेव्हां मृग व श्वापदें ह्यांच्या समुदायांनीं भरलेलें आणि पक्ष्यांनीं नादित केलेलें तें महावन अवलोकन करून व ओरडणाऱ्या मृगांचे शब्द श्रवण करून

युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् २ आदित्यदीप्तां दिश-
मभ्युपेत्य मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति । आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महावनं शत्रुभिर्बाध्यमानम् ३ क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे दूयति
दह्यते च । बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ४
सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि । एवंविधं मे
प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ५ ते सैन्धवैरत्यनिलो-
ग्रवेगैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः । युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमाया-
भिमुखा बभूवुः ६ तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्ततां वाममुपेत्य
पार्श्वम् । प्रव्याहरत्तत्प्रविमृश्य राजा प्रोवाच भीमं च धनञ्जयं च ७
यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् । सुव्यक्तम-
स्मानवमन्य पापैः कृतोभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ८ इत्येव ते तद्वनमावि-
शन्तो महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा । बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां

युधिष्ठिर त्या भ्रात्यांना ह्मणाला २ "सूर्याने उज्ज्वल केलेल्या (पूर्व) दिशेकडे जाऊन हे मृग व पक्षी घोर शब्द करीत आहेत आणि ह्या घोर शब्दानें आपणांला मोठें दुःख होणार असून आपलें महावन शत्रूंनी त्रस्त केल्याचेंही हे सुचवीत आहेत ३. ह्यास्तव, आतां सत्वर परत फिरा; आतां आपणांला मृग पुरे झाले. माझ्या मनाला फारच रुख-रुख लागली आहे आणि तें आंतल्या आत अगदीं जळूं लागलें आहे. इतकेंच नव्हे परंतु, मला कांहीएक सुचेनासें झालें असून क्रोधानें माझ्या जिवाचा जसा कांहीं तड-फडाट होत आहे ४. गरुडानें सर्प हरण करून नेलेल्या सरोवराप्रमाणें, अथवा संप-त्तीचें हरण होऊन अराजक बनलेल्या राष्ट्राप्रमाणें, किंवा मद्यपान करणाऱ्यांनीं सुरारस पिऊन शुष्क करून टाकिलेल्या कुंभाप्रमाणें हें काम्यक वन मला अगदीं ओकें दिसत आहे " ५. ह्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें सांगितलें असतां वायूलाही माग टाकण्यासारिखा ज्यांचा वेग कठिण आहे असे सिंधुदेशांतील महाबलाढ्य अश्व जोडिलेल्या मोठ्या मोठ्या उत्कृष्ट रथांत बसलेले ते वीरपुरुष पांडव आश्रमाकडे तोंड करून चालले ६. ते आश्रमाकडे वळले असतांना उच्च स्वरानें आक्रोश करणारा एक कोल्हा त्यांच्या डाव्या बाजूला येऊन ओरडला. तेव्हां त्याचा विचार करून युधिष्ठिरराजा भीमार्जु-नांना ह्मणाला ७ " ज्याअर्थी हा क्षुद्र प्राणी कोल्हा आपल्या डाव्या बाजूला येऊन असा शब्द करीत आहे त्याअर्थी दुष्ट कौरवांनीं आह्मांला न जुमानितां आश्रमामध्यें बलात्कारानें कांहीं तरी गोंधळ केला असावा हें अगदीं स्पष्ट होत आहे " ८. महा-वनामध्यें मृगया करून असें बोलत बोलत ते त्या काम्यकवनामध्यें शिरत आहेत तों

प्रेष्यवधूं प्रियायाः ९ तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत्। प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामन्तिकतरस्तदानीम् १० किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम्। कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ११ अचिन्त्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरुपुङ्गवानाम्। पतिव्रता सत्ययुक्ता तथैव क्व वा नीता केन वा शंस तथ्यम् १२ यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथवा समुद्रम्। तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था यथा हि संतप्यति धर्मपुत्रः १३ को हीदृशानामरिमर्दनानां क्लेशक्षमाणामपराजितानाम्। प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः १४ न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम्। कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः १५ मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति। निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रान्पार्थाः

आपल्या प्रियेची निरोपाच्या कामावर असलेली अल्पवयस्क दासी रडत असतांना त्यांनीं अवलोकन केली ९. हें पाहून इंद्रसेन सत्वर पुढें सरला; रथावरून उडी टाकून तो तिच्याकडे धांवत गेला आणि अगदीं जवळ जाऊन, हे जनमेजय राजा, लगेंच त्या दासीला ह्मणाला १० " तू भूमीवर लोळण घेऊन कशाकरितां रडत आहेस ? आणि काय कारणामुळें निस्तेज झालेल्या तुझ्या तोंडचें पाणी पळालें आहे? अत्यंत नीच कर्म करणाऱ्या त्या दुष्ट कौरवांनीं राजकन्या द्रौपदीवर तर गहजब केला नाहीं ना ? ११. अचिंत्य स्वरूप आणि चांगले विशाल नेत्र ह्यांनीं युक्त असलेली व कुरुवंशजश्रेष्ठ पांडवांचें प्रति शरीरच असलेली पतिव्रता व सत्यनिष्ठ द्रौपदी कोणी नेली ? व कोठें नेली ? हें तूं खरें सांग १२. ती देवी भूमीमध्यें प्रविष्ट झालेली असो; स्वर्गास चालती झालेली असो किंवा समुद्रांत गडप झालेली असो, तिचा शोध लावण्याकरितां पार्थ जातील. कारण, धर्मपुत्र युधिष्ठिराला तसा संतापच झाला आहे १३. अशा प्रकारच्या शत्रुनाशक व क्लेशसहिष्णु पांडवांना अत्यंत प्रिय आणि प्राणतुल्य असलेलें हें अनुपम रत्न हरण करण्याची कोण बरें मूढ इच्छा धरील ? १४. द्रौपदी सनाथ आहे इतकेंच नव्हे परंतु, ती पांडवांचें शरीराबाहेर संचार करणारें दुसरें हृदयच आहे ह्याचें आज कोणाला बरें भान राहिलें नाही ? आणि ह्मणूनच पांडवांचे तीक्ष्ण, उत्कृष्ट व घोर बाण आज कोणाच्या बरें शरीराला भेद करून पृथ्वीमध्यें प्रवेश करणार आहेत ? १५. हे भित्रे; तूं तिच्याकरितां शोक करूं नको. कारण, आजच्या आजच द्रौपदी परत येईल. सारांश, अगापिछाही राहूं न देतां सर्व शत्रूंचा

समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या १६ अथाब्रवीच्चारुमुखं विमृश्य धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् । जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा १७ तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः । आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं न दूरयातैव हि राजपुत्री १८ सन्नह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा महान्ति चारूणि च दंशनानि । गृह्णीत चापानि महाधनानि शरांश्च शीघ्रं पदवीं चरध्वम् १९ पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता प्रमोहचित्ता वदनेन शुष्यता । ददाति कस्मै चिदनर्हते तनुं वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् २० पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः पुरा श्मशाने स्रगिवापविद्ध्यते । पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते २१ महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते । श्रुतिं च सम्यक्प्रसृतां महाध्वरे ग्राम्यो जनो यद्वदमौ न नाशयेत् २२ मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् । स्पृश्या-

---

वध करून आजच द्रौपदी पांडवांना मिळेल " १६. तदनतर ती दासी विचार करून मनोहर मुद्रेनें युक्त असलेल्या सारथी इंद्रसेनाला ह्मणाली " इंद्रतुल्य पांच पांडवांना न जुमानितां जयद्रथानें दांडगाई करून द्रौपदीला नेलें १७. त्याच्या सैन्याची जातां जातां उमटलेली पावलें अजून जशीच्या तशी कोरींच आहेत; आणि त्याचप्रमाणें मोडलेले वृक्षही अद्याप सुकले नाहींत. तस्मात्, तुह्मी सत्वर मागोमाग जा आणि तिला परत फिरवा. ती राजकन्या अद्यापि दूर गेली नाहीं १८. हे इंद्रतुल्य पांडवहो, तुह्मी सर्वही तयार व्हां; मोठीं मोठीं मनोहर चिलखतें चढवा; मोठीं मोठीं मूल्यवान् धनुष्यें व बाण हातात घ्या; आणि सत्वर तिचा शोध करा १९. श्रेष्ठ घृतानें भरलेली स्रुची ज्याप्रमाणें एखादा राखेमध्येंच ओतून टाकितो त्याप्रमाणें निर्भर्त्सनेनें व दंडानें काहींएक सुचेनासें होऊन चित्ताला मोह पडलेल्या आणि मुख शुष्क होऊन गेलेल्या द्रौपदीला आपली तनु कोणत्या तरी अयोग्य पुरुषाला अर्पण करण्याची पाळी आली नाहीं तोंच तुह्मी सत्वर जा २०. कोंड्यानें प्रदीप्त केलेल्या अग्नीमध्यें हवन करणें, स्मशानामध्यें पुष्पमाला टाकणें, विप्रजन मोहित झाल्यामुळें यज्ञवेदींतील सोमरस श्वानानें चाटणें २१, महावनामध्यें मृगया करून कोल्ह्यानें कमलयुक्त सरोवरामध्यें स्नान करणें व महाक्रतूमध्यें उत्कृष्ट रीतीनें प्रचलित झालेल्या श्रुतीला एखाद्या ग्राम्य जनानें हाणून पाडणें २२, अशासारिखा अनिष्ट प्रकार होण्यापूर्वीं (ह्मणजे अर्थात द्रौपदीवर बलात्कार होण्यापूर्वीं) तुह्मी मागोमाग जाऊन तिला घेऊन या.. सारांश, यज्ञांतील पुरोडाशाला स्पर्श करणाऱ्या श्वानाप्रमाणें

च्छुभं कश्चिदकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् २३ एतानि
वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै । शीघ्रं प्रधावध्व-
मितो नरेन्द्रो यावन्न दूरं व्रजतीति पापः २४ युधिष्ठिर उवाच ॥ भद्रे
प्रतिक्राम नियच्छ वाचं माम्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः । राजानो वा
यदि वा राजपुत्रा बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति २५ वैशम्पायन उवाच॥
एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः । मुहुर्मुहुर्व्याल-
वदुच्छ्वसन्तो ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः २६ ततोपश्यंस्तस्य सैन्यस्य
रेणुमुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् । पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं विक्रोशन्तं
भीममभिद्रवेति २७ ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति
राजपुत्राः । श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् २८
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः । क्रोधः प्रज-
ज्वाल जयद्रथं च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च २९ प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ

कोणी अकार्य करणाऱ्यानें उत्कृष्ट नासिका व मनोहर नेत्र यांनीं युक्त असून चंद्र-
प्रभप्रमाणें निर्मळ असें जें तुमच्या प्रियेचें प्रसन्न व शुभ मुख त्याला स्पर्श करूं नये २३.
ह्यास्तव ह्या उमटलेल्या पावलांच्याच अनुरोधानें तुह्मी सत्वर चालते व्हा. झपाट्यानें
तुह्मी आतां आपला वेळ येथें जाऊं देऊं नका. तात्पर्य, तो पापी जयद्रथ राजा दूर
गेला नाहीं तोंच तुह्मी सत्वर धांवा " २४. युधिष्ठिर ह्मणाला, हे भद्रे, हो पलीकडे;
तोंड आटप; आमच्या समीप असले कठोर शब्द तूं उच्चारूं नकोस. कारण, राजे
असोत अथवा राजपुत्र असोत प्रबल मोहाच्या कचाट्यांत सांपडल्यावर तेही फस-
तात २५. वैशंपायन सांगतात:—ह्याप्रमाणें तिला सांगितल्यानंतर त्याच पावलांच्या
अनुरोधानें ते पांडव सत्वर चालते झाले. जातांना ते वारंवार सर्पाप्रमाणें सुस्कारे
टाकीत होते आणि आपल्या प्रचंड धनुष्यांच्या दोऱ्या ओढीत होते २६.
तदनंतर त्या जयद्रथप्रभृतींच्या सैन्यापैकीं अश्वांच्या खुरांनीं तुडवलेली आणि ह्मणू-
नच उडलेली धूळ आणि— पायदळ लोकांमध्यें 'धांव धांव' ह्मणून भीमसेनाला
आरोळ्या ठोकणारे— धौम्यमुनि त्या पांडवांनीं अवलोकन केले २७. तेव्हां अंतः-
करणामध्यें अतिशय खिन्न झालेले ते राजपुत्र पांडव " आपण निर्भयपणानें
इकडे यावें " ह्मणून धौम्यमुनीचें सांत्वन करून आमिषावर झडप घालणाऱ्या ससा-
ण्यांप्रमाणें वेगावेगानें त्या सैन्यावर धांवून गेले २८. द्रौपदीचा बलात्कारानें
अपहार झाल्यामुळें क्षुब्ध होऊन गेलेल्या त्या इंद्रतुल्य पराक्रमी पांडवांनीं जयद्रथाला
व त्याच्या रथावर स्थित असलेल्या आपल्या प्रियेला जेव्हां अवलोकन केलें तेव्हां

सिन्धुराजं वृकोदरश्चैव धनञ्जयश्च । यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-स्तदा दिशः संमुमुहुः परेषाम् ३० [१०२१३] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि पार्थागमन ऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा । भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् १ तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् । जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः २ आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते । सा जानती ख्यापय नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ३ द्रौपद्युवाच ॥ किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् । एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ४ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षोर्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः । न मे व्यथा

त्यांच्या क्रोधाचा तर अगदीं भडकाच झाला २९; भीमसेन, अर्जुन, नकुलसहदेव आणि युधिष्ठिर राजा हे सर्व महाधनुर्धारी पांडव सिंधुराज जयद्रथाला ओरडून हाका मारूं लागले व असें झालें असतां शत्रूंना दिशांचेंही भान नाहींसें झालें ३०. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वांपैकीं पांडवांच्या आगमनाविषयीं दोनशें एकुणहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६९ ॥

वैशंपायन सांगतातः—तदनंतर भीमसेन आणि अर्जुन दृष्टीं पडतांक्षणीं त्या क्रुद्ध क्षत्रियांची महाभयंकर गर्जना त्या वनामध्यें होऊं लागली १. त्या कुरुवंशजश्रेष्ठ पांडवांच्या ध्वजांचीं अग्रें अवलोकन करितांक्षणीं तो दुरात्मा जयद्रथराजा निस्तेज झाला आणि देदीप्यमान होऊं लागलेल्या व आपल्या रथावर असलेल्या द्रौपदीला स्वतः ह्मणाला २ " हे सुकेशि द्रौपदि, हे मोठे मोठे पांच रथ येत आहेत ह्यावरून हे तुझे पति असावेत असें मला वाटतें. तस्मात्, ह्यांच्याविषयीं ज्याअर्थीं तूं माहितगार आहेस त्याअर्थीं पांडवांपैकीं श्रेष्ठ श्रेष्ठ कोण आहेत हें तूं रथावर आरूढ झालेल्या मला कथन कर " ३. द्रौपदी ह्मणते:— आयुष्याचा नाश करणारें असें अतिघोर कर्म करून सवरून, हे मूढा, ते महाधनुर्धारी पांडव तुला विदित होऊन उपयोग काय ? हे माझे वीर पति एकत्र जुळून आले आहेत. तस्मात्, आतां ह्या होणाऱ्या युद्धामध्यें तुमच्यांपैकीं कोणीही शिलक रहाणार नाहीं ४. तथापि, ज्याअर्थीं तूं मला प्रश्न केला आहेस; आसन्नमरण झालेल्या पुरुषाला सर्व कांहीं सांगावें असा ज्याअर्थीं धर्म आहे आणि त्याचप्रमाणें कनिष्ठ भ्रात्यांसहवर्तमान धर्मराज ज्याअर्थीं माझ्या

विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यतस्याः सानुजं धर्मराजम् ५ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ । एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवन्तोनुयान्ति ६ य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः । एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ७ अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः । परेह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ८ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् । संदष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ९ आजानेया बलिनः साधुदान्ता महाबलाः शूरमुदावहन्ति । एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेतिशब्दोस्य गतः पृथिव्याम् १० नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं विस्मरते कदाचित् । वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ११ धनुर्धराग्र्यो धृतिमान्यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेवी

दृष्टीं पडत आहे त्याअर्थीं त्या पांडवांविषयीं यथार्थ वृत्त सांगण्यास मला कांहीं शंका वाटत नाहीं अथवा तुझें भयही वाटत नाहीं ५. ज्याच्या ध्वजाचे अग्रभागीं मनोहर आकृतीनीं युक्त आणि मधुर असे नंद व उपनंद मृदंग वाजत आहेत त्या ह्या स्वधर्मविषयक सर्व गोष्टी निःसंशय जाणणाऱ्या युधिष्ठिराकडे गरजू लोक नेहमीं येत असतात ६. साराश, ज्याचा गौरवर्ण सुवर्णासारिखा शुद्ध आहे; ज्याची नासिका प्रचंड आहे; जो स्वतः कृश आहे आणि ज्याचे नेत्र दीर्घ आहेत त्या ह्या कुरुवंशजांमध्यें अत्यंत श्रेष्ठ असलेल्या माझ्या पतीला धर्मपुत्र युधिष्ठिर असें ह्मणत असतात ७. शत्रुही शरण आला असता त्याला हा वीर पुरुष धर्मनिष्ठ युधिष्ठिर जीवदान देत असतो. ह्यास्तव, हे मूढा, स्वतःच्या कल्याणाकरितां तू शस्त्र ठेवून व हात जोडून शरण जा ८. आजानुबाहु, शालवृक्षाप्रमाणें उंच, क्रोधानें दातओठ खात असलेला आणि आठ्या घालून भिंवया वर चढविलेला असा जो तू रथावर आरूढ झालेला अवलोकन करीत आहेस तो हा माझा वृकोदरनामक पति होय ९. कुलीन, उत्तम रीतीनें शिकलेले, बलवान् आणि महाबलाढ्य असे अश्व ह्या शूराच्या रथाला असतात. ह्याचीं कर्में अमानुष आहेत आणि ह्मणूनच पृथ्वीवर भीम हें ह्याचें नाव प्रख्यात झालें आहे १०. ह्याची कुचळी ज्यानीं काढिली असेल त्याना जीवन दुर्लभ होत असतें; हा वैर कधींही विसरत नाहीं; इतकेंच नव्हे परंतु, वैराचा शेवट करून (ह्मणजे शत्रूंचा नाश करून) हा परत फिरत असतो आणि इतकें झालें तरी हा कधीं विशेष शांत होत नाहींच ११. धनुर्धरांमध्यें श्रेष्ठ, धैर्यवान्, यशस्वी, जितेंद्रिय, वृद्धांचा समागम

नृवीरः । भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम पतिर्ममैषः १२
यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् । स
एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी १३ यः सर्व-
धर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी । यस्योत्तमं रूपमाहुः
पृथिव्यां यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे । प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष
वीरो नकुलः पतिर्मे १४ यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्स-
हदेवोद्वितीयः । यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु
संख्ये १५ शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रियङ्करो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च १६ बुद्ध्या
समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः । स एष शूरो
नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे १७ त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्ध-
व्यवाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् । सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च

करणारा, सर्व पुरुषांमध्यें वीर आणि युधिष्ठिराचा भ्राता व शिष्य असा हा माझा धनंजयनामक पति होय १२. कामानें, भयानें, अथवा लोभानें जो धर्माचा त्याग करीत नाहीं आणि जो कधींही निंद्य कर्म करीत नाहीं तो हा शत्रूंना न डगमगतां त्यांचा उलट नाशच करणारा अग्नितुल्य तेजस्वी कुंतीपुत्र अर्जुन होय १३. धर्म आणि अर्थ एतद्विषयक सर्व गोष्टी निश्चयपूर्वक जो जाणितो, जो विचारी असून भीतीनें व्याप्त झालेल्याचें भय दूर करितो; ज्याचें रूप सर्व पृथ्वीमध्यें उत्कृष्ट ह्मणून ह्मणतात आणि आपल्या अनुमताने वागत असल्यामुळें प्राणांपेक्षाही प्रिय मानून ज्याचें सर्व पांडव रक्षण करीत असतात तो हा वीर नकुल माझा पति होय १४. जो खड्गयुद्धामध्यें प्रवीण आहे; तें युद्ध सुरू असतांना जो सफाईदार व चमत्कारिक हात करीत असतो; ज्याला कोणीही तोड नाहीं; जो मोठा बुद्धिमान् आहे व, हे मूढमते, दैत्यांच्या सैन्यांमध्यें ज्याप्रमाणें इंद्राचा पराक्रम दृष्टीं पडत असतो त्याप्रमाणें ज्याचा पराक्रम आज तुला पहाण्याचा प्रसंग येणार आहे तो माझा सहदेव पति होय १५. तेजानें चंद्रसूर्यांची जो बरोबरी करणारा आहे; कनिष्ठ असल्यामुळें पांडवांना जो प्रिय आहे; शूर, अस्त्रनिपुण, बुद्धिमान् आणि विचारी असून धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाचें जो प्रिय करणारा आहे १६; बुद्धीनें ज्याची बरोबरी करणारा पुरुष कोणीही नाहीं; जो वक्ता आहे आणि चांगल्या गोष्टी कोणत्या ह्याचा निर्णय जो जाणीत आहे तो हा बुद्धिमान्, विचारी व शत्रूंची कधींही उपेक्षा न करणारा माझा शूर सहदेव पति होय १७. हा प्राणत्याग करील अथवा अग्नी-मध्येंही प्रवेश करील; परंतु, धर्मबाह्य भाषण कधींही करणार नाहीं. हा विचारी आहे;

कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः १८ विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते रत्ना-
भिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे । सेनां तवेमां हतसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि
पाण्डुपुत्रैः १९ इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा यांस्त्वं मोहादवमन्य
प्रवृत्तः । यद्येतेभ्यो मुच्यसेऽरिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव २०
वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्रा-
ञ्जलींस्तान्पदातीन् । रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनि-
गृह्य २१ [१०२३४] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैया-
सिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्रौपदीवाक्ये सप्तत्यधिकद्वि-
शततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत । इति स्म
सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् १ ततो घोरतमः शब्दो रणे सम-
भवत्तदा । भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् २ शिबिसौ-
वीरसिन्धूनां विषादश्चाप्यजायत । तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव

क्षत्रधर्माविषयीं नेहमीं तत्पर आहे; आणि सर्व पुरुषांमध्यें वीर असलेला हा सहदेव कुंतीला प्राणांपेक्षांही अत्यंत प्रिय आहे १८. समुद्रामध्यें सांपडलेली रत्नपरिपूर्ण होडी मकराच्या पृष्ठभागाचा तडाका बसला असतां ज्याप्रमाणें बुडूं लागते त्याप्रमाणें पांडुपुत्रांनीं सर्व योद्ध्यांचा वध करून दाणादाण उडवून दिलेली ही तुझी सेना आज तुला पाहण्याचा प्रसंग येईल १९. मोहामुळें ज्यांना न जुमानितां निंद्य कर्म करण्यास तूं प्रवृत्त झालास ते हे पांडुपुत्र मीं तुला कथन केले. शरीराला क्षतें न पडतां जर तूं ह्यांच्या हातून सुटलास तर तुझा जिवंतपणींच पुनर्जन्म झाला असें समजलें पाहिजे २०. वैशंपायन सांगतातः— तदनंतर पांच इंद्रच कीं काय अशा त्या पांच पांडवांनीं, गर्भगळित होऊन व हात जोडून, पुढें आलेल्या पदातींना सोडून दिलें आणि शत्रूंच्या रथसमूहाला सर्व बाजूंनीं वेढा दिल्यावर त्या क्रुद्ध झालेल्या पांडवांनीं जिकडे तिकडे बाणवृष्टींच्या योगानें अंधकार करून सोडिला २१. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वांपैकीं द्रौपदीच्या भाषणाविषयीं दोनशें सत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७० ॥

वैशंपायन सांगतातः—" उभे रहा, हणा, सत्वर धांवा " अशा प्रकारें तो सिंधुराज जयद्रथ त्या राजांना प्रोत्साहन देऊं लागला असतां १ रणामध्यें भीम, अर्जुन आणि नकुलसहदेव युधिष्ठिरासहवर्तमान आलेले दृष्टीं पडतांक्षणीं सैन्यांमध्यें भयंकर गर्जना सुरू झाली २ आणि त्याचप्रमाणें सामर्थ्यानें मुसमुसत असलेले व्याघ्रच कीं

बलोत्कटान् ३ हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् । प्रगृह्याभ्यद्रव-द्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ४ तदन्तरमथावृत्य कोटिकास्योभ्यहारयत् । महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ५ शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः । कीर्यमाणोपि बहुभिर्न स्म भीमोभ्यकम्पत ६ गजं तु सगजारोहं पदा-तींश्च चतुर्दश । जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ७ पार्थः पञ्च-शताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् । परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजि-नीमुखे ८ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् । निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ९ ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् । शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः १० सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः । पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ११ ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् । गदया चतुरो वाहांस्त्राञ्चस्तस्य तदावधीत् १२

काय अशा त्या पुरुषश्रेष्ठ पांडवांना अवलोकन करून शिबि, सौवीर आणि सिंधु ह्या देशांतील सैनिकांना विषादही वाटू लागला ३. सुवर्णाच्या योगानें आश्चर्यकारक रीतीनें मढविलेली आणि सर्व बाजूंनीं (अणकुचीदार पोलादीं) फळें लाविलेली लोह-मय गदा हातीं घेऊन भीमसेन, कालानें प्रोत्साहन दिलेल्या, सिंधराज जयद्रथाकडे प्रथम धांवला ४; परंतु, कोटिकास्यानें परत फिरून प्रचंड रथसमुदायानें भीमसेनाच्या भोंवतीं गराडा दिला आणि अशा रीतीनें स्वतः दोहोंच्यामध्यें उभा राहिला ५. वीरांच्या हातून सुटलेल्या असंख्य शक्ति, तोमर व नाराच बाण ह्यांनीं भीमसेन जरी अगदीं भरून गेला तरी नुसता कंपित देखील झाला नाहीं ६; इतकेंच नव्हे परंतु, सिंधुरा-जाच्या सैन्याचे अग्रभागीं असलेल्या स्वारांसुद्धां एका गजाचा आणि पायदळापैकीं चवदा लोकांचा भीमसेनानें आपल्या गदेच्या योगानें वध केला ७. जयद्रथ दृष्टीं पड-ण्याची इच्छा धरणाऱ्या कुंतीपुत्र अर्जुनानें सैन्याच्या अघाडीला असलेल्या पर्वतप्र-देशनिवासी पांचशें शूर महारथ्यांचा वध केला ८. स्वतः युधिष्ठिर राजानें उत्कृष्ट प्रहार करणाऱ्या सुवीर देशांतील शंभर योद्ध्यांचा डोळ्याचें पातें लवलें नाहीं तोंच समरांगणामध्यें वध केला ९. ज्याप्रमाणें एकादा शेतकरी जमीनीमध्यें एकसारिखें बीं पेरीत जातो त्याप्रमाणें खड्गपाणि नकुल रथावरून उडी घालून पायदळ लोकांचीं मस्तकें भूमीमध्यें एकसारिखा पेरीतच आहे कीं काय असें दिसू लागलें १०. गजा-वर बसून युद्ध करणाऱ्यांकडे सहदेव रथांत बसून गेला आणि वृक्षापासून मयूरपक्षीच खालीं पाडीत आहे की काय अशा रीतीनें नाराच बाणांच्या योगानें सदर्हू योद्ध्यांना टप् टप् खालीं पाडूं लागला ११. तदनतर हातांत धनुष्य घेऊन त्रिगर्तदेशाधिपति

तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः । अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् १३ स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् । पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः १४ इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् । हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् १५ नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमधूर्तमहामुखौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् १६ तोमरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ । एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः १७ त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः । रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् १८ नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् । उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः १९ सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु । प्रेषयामास सक्रोधमत्युच्छ्रितकरं ततः २० नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः । सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत २१ स विनद्य महानादं गजः किङ्किणिभूषणः । पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहमपोथयत् २२

आपल्या महारथांतून खालीं उतरला आणि त्या धर्मराजाचे त्यानें चारी अश्व गदेनें लगेच मारिले १२; परंतु, तो पादचारी होऊन समीप येतांक्षणीं धर्माधिपति कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजानें वक्षस्थलाचे ठिकाणीं अर्धचंद्र बाणानें त्याला वध केला १३. तेव्हां हृदय विदीर्ण होऊन गेलेला तो वीर मुखांतून रक्ताच्या गुळण्या टाकू लागला आणि मुळ तोडिलेल्या वृक्षाप्रमाणें कुंतीपुत्र धर्मराजासमीपच भूमीवर पडला १४. इतक्यांत अश्वांचा वध झाल्यामुळें इंद्रसेन सारथ्यासहवर्तमान धर्मराजानें रथावरून खालीं उडी टाकिली व सहदेवाच्या महारथावर तो आरूढ झाला १५. इतक्यांत नकुलाकडे निशाण धरून क्षेमंकर आणि महामुख ह्या उभयतांनीं तीक्ष्ण बाणवृष्टींच्या योगानें दोहोंकडून त्याच्यावर गहजब चालविला १६; परंतु, पर्जन्यकालांतील मेघांप्रमाणें जरी ते दोहोंकडून तोमरांच्या योगानें त्याच्यावर वृष्टि करीत होते तरी एकेका बाणानेंच त्या माद्रीपुत्रानें त्यांचा वध केला १७.तदनंतर त्रिगर्तराज सुरथ त्याच्या रथाच्या धुरीपाशीं गेला आणि त्या गजारोहणवेत्त्या सुरथानें गजाकडून त्याचा रथ फेंकविला १८. तेव्हां निर्भय नकुल ढालतरवार हातीं घेऊन त्या रथावरून खालीं उतरला आणि निर्भय प्रदेशावर येऊन पर्वताप्रमाणें अचल उभा राहिला १९. तदनंतर नकुलाचा वध करण्याकरितां सुरथानें क्रुद्ध व सोंड अतिशय वर उचललेल्या त्या आपल्या श्रेष्ठ गजाला इषारा केला २०; परंतु, समीप फिरणाऱ्या त्या गजाची सोंड नकुलानें दांतांसहवर्तमान खड्गाच्या घावानें अगदीं मुळाशींच तोडून टाकिली २१. तेव्हां लहान लहान घंटांनीं भूषित झालेल्या त्या गजानें मोठी गर्जना केली आणि अधोमुख होऊन पडतां पडतां वर बसलेल्या

स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः । भीमसेनरथं प्राप्य शर्म
लेभे महारथः २३ भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकास्यस्य संगरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः २४ न बुबोध हतं सूतं स राजा
बाहुशालिना । तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः २५ विमुखं हत-
सूतं तं भीमः प्रहरतां वरः । जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनञ्जयः । चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च
शिरांसि च २७ शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि । जघा-
नातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् २८ सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः
सव्यसाचिना । सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः २९ प्रच्छाद्य
पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति । शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि
शिरांसि च ३० श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः । अतृप्यंस्तत्र
वीराणां हतानां मांसशोणितैः ३१ हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जय-
द्रथः । विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनमनाभवत् ३२ स तस्मिन्संकुले

सुरथालाही त्यानें हपटून टाकिलें २२. असो. हें मोठें कृत्य केल्यावर महारथी शूर
माद्रीपुत्र भीमसेनाच्या रथावर जाऊन स्वस्थ झाला २३. भीमसेनानें कोटिकास्य
राजा अंगावर चाल करून येत असतां त्याचे घोडे हाकणाऱ्या सारथ्याचें मस्तक
संग्रामामध्यें क्षुरप्र बाणानें धडापासून वेगळें केलें २४; परंतु, आपल्या सारथ्याचा
भीमसेनाच्या हातून वध झाला आहे हें त्या राजाच्या लक्ष्यांतच नाहीं. तेव्हां ज्यांचा
सारथि वध पावला आहे असे त्याचे अश्व संग्रामामध्यें इकडे तिकडे पळूं लागले २५.
ह्याप्रमाणें सारथ्याचा वध झाल्यानंतर तो कोटिकास्य पराङ्मुख झाला असतां प्रहार
करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ पांडुपुत्र भीमसेनानें जवळ येऊन मूठ लाविलेल्या खड्गाच्या योगानें
त्याचा वध केला २६. तदनंतर अर्जुनानें सर्व बाराही सौवीरराजपुत्रांची तीक्ष्ण भल्ल-
बाणांनीं धनुष्यें व मस्तकें छेदून टाकिलीं २७. इतकेंच नव्हे परंतु, त्या अतिरथि
अर्जुनानें शिबि, त्रिगर्त, सैंधव आणि इक्ष्वाकु ह्या वंशातील योद्धे बाणाच्या टप्प्यांत
आले असतां संग्रामामध्यें त्या सर्वांचा वध केला २८. पताकांसहवर्तमान गज आणि
ध्वजांसहवर्तमान महारथ सव्यसाची अर्जुनानें विध्वंस केलेले पुष्कळच दिसूं लागले २९.
त्या सर्वांही युद्धभूमीवरील प्रदेश आच्छादित करून मस्तकरहित शरीरें व देहरहित
मस्तकें राहिलीं होतीं ३०. श्वान, गृध्र, कंक, द्रोणकाक, भास, कोल्हीं आणि कावळे
त्या युद्धभूमीमध्यें वध पावलेल्या वीरांच्या रक्तमांसांनीं तृप्त झाले ३१. ह्याप्रमाणें
ते वीर वध पावले असतां सिंधुराज जयद्रथ फारच घाबरून [illegible]

सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् । प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् । माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमा-
रोपयत्तदा ३४ ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे । आदिश्यादिश्य
नाराचैराजघान वृकोदरः ३५ सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्र-
थम् । वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ३६ अर्जुन उवाच ॥
यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः । तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि
जयद्रथम् ३७ तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः । अना-
मिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ३८ वैशम्पायन उवाच ॥
इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता । युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी
वचनमब्रवीत् ३९ हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः । गृहीत्वा
द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ४० यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च
महात्मना । प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ४१ न हि मे मोक्ष्यते

आणि द्रौपदीला सोडून देऊन पलायन करण्याचा विचार करूं लागला ३२. गजबजून गेलेल्या त्या सैन्यामध्यें त्यानें द्रौपदीला खालीं उतरविलें आणि ज्या वनांतून तो नराधम आला होता त्याच वनाकडे जीवरक्षण करण्याकरितां धांवू लागला ३३. इतक्यांत धौम्य जिच्यापुढें आहेत अशा द्रौपदीला अवलोकन केल्यावर धर्मराजानें माद्रीपुत्र सहदेवाला सांगून तिला रथावर घेतलें ३४. तदनंतर जयद्रथ पळून गेल्यावर दाणादाण झालेलें तें सैन्य भीमसेनानें " ह्याभीमाशीं गाठ आहे "असें त्याला सांगत सांगत नाराच बाणांनीं मारून टाकिलें ३५; परंतु, त्या जयद्रथाला पळून जातांना अवलोकन केल्यावर सव्यसाची अर्जुनानें त्या सिंधुराजाच्या सैनिकांना मारीत सुट-लेल्या भीमाचें निवारण केलें ३६. अर्जुन ह्मणाला:—ज्याच्या दुराचारामुळें आह्मांला हे भयंकर क्लेश झाले तो जयद्रथ ह्या समरांगणामध्यें माझ्या दृष्टीं पडत नाहीं ३७. तस्मात्, तुझें दैव बरें करो, तूं आधीं त्याचा शोध लाव. त्याच्या बाजूला असलेल्या ह्या योद्ध्यांचा वध करून तुला काय मिळणार आहे ? आणि हें निरर्थक कर्म करणें तुला तरी कसें बरें वाटत आहे ? ३८. वैशंपायन सांगतात:—ह्याप्रमाणें विचारी अर्जुन बोलला असतां वक्ता भीमसेन युधिष्ठिराकडे पाहून ह्मणाला ३९ " मोठ्या मोठ्या वीर शत्रूचा वध केला आणि अवशिष्ट राहिलेले बहुतेक वाट फुटेल तिकडे पळूनही गेले. तस्मात्, हे राजा, द्रौपदीला घेऊन तूं येथून परत जा ४०. हे राजाधिराज, महात्मे धौम्यमुनि आणि नकुलसहदेव ह्यानाही बरोबर घेऊन तूं आश्रमामध्यें जा आणि द्रौपदीचें सांत्वन कर ४१. हा सिंधुराज मूढ जयद्रथ

अपि न्मुक्तः सैन्धवको नृपः । पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ४२ युधिष्ठिर उवाच ॥ न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः । दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ४३ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया । कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ४४ कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः । सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ४५ भार्याभिहर्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः । याचमानोऽपि सङ्ग्रामे न मोक्तव्यः कथंचन ४६ इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः । राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ४७ स प्रविश्याश्रमपदमपविद्धबृसीघटम् । मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ४८ द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः । समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ४९ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनः प्रत्यागतं नृपम् । जित्वा तान्सिंधुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ५० स तैः

जरी पाताळांत जाऊन राहिला आणि प्रत्यक्ष इंद्र जरी त्याचा सारथि असला तरीसुद्धां तो माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहीं " ४२. युधिष्ठिर ह्मणतो:-- हे महापराक्रमी भीमसेना, तो सिंधुराज जयद्रथ जरी दुष्ट आहे तरी यशस्विनी गांधारीकडे आणि दुःशलेकडे लक्ष्य देऊन त्याचा वध करितां उपयोगीं नाहीं ४३. वैशंपायन सांगतात:--तें युधिष्ठिराचें भाषण श्रवण केल्यावर मनामध्यें क्षुब्ध झालेली विचारी व विनयशील द्रौपदी भीम व अर्जुन ह्या उभयतां पतींवर क्रुद्ध झाली आणि भीमसेनाला ह्मणाली ४४ " माझें जर प्रिय कर्तव्य असेल तर कुलाला कलंक लावणाऱ्या त्या दुर्बुद्धि, पापी व सर्व सैंधववंशामध्यें नीच असलेल्या नराधमाचा वधच केला पाहिजे ४५. जो वैरी भार्येचा अपहार करितो आणि जो शत्रु राज्य हरण करितो तो संग्रामामध्यें जीवदान मागूं लागला असतांही त्याला कदापि सोडूं नये " ४६. ह्याप्रमाणें द्रौपदीनें सांगितलें असतां सिंधुराज जयद्रथ जिकडे पळाला होता तिकडे ते पुरुषश्रेष्ठ भीमार्जुन निघाले आणि द्रौपदीला घेऊन धर्मराजा पुरोहितासहवर्तमान परत फिरला ४७. आश्रमामध्यें प्रवेश केल्यावर आश्रमांतील आसनें व भांडीं अस्ताव्यस्त झालीं असून मार्कंडेयप्रभृति ब्राह्मणांनीं तो आश्रम गजबजून गेला आहे असें त्यानें अवलोकन केलें ४८. असो. भार्येसहवर्तमान भ्रात्यांच्या मध्यभागीं असलेल्या त्या महाज्ञानी युधिष्ठिराची व द्रौपदीकरितां हळहळत असलेल्या त्या शांत ब्राह्मणांची गांठ पडल्यानंतर ४९ सिंधु व सौवीर ह्या देशांतील त्या योद्ध्यांना जिंकून परत असलेल्या त्या धर्मराजाला अवलोकन करून आणि द्रौपदी परत आलेली पाहून ते

परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह । प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भाविनी ५१ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् । स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ५२ इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः । क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ५३ स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः । अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ५४ ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनञ्जयौ । हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ५५ सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः । अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनञ्जयम् ५६ पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ५७ सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने । अन्वधावन्महाबाहुः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ५८ अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् । राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ५९ कथं ह्यनुचरान् हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे । इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ६०

ब्राह्मण आनंदित झाले ५० त्यानीं परिवेष्टित झालेला धर्मराजा तेथें बाहेरच बसला आणि नकुलसहदेवांसहवर्तमान सुंदरी द्रौपदी आश्रमामध्यें प्रविष्ट झाली ५१. इकडे शत्रु जयद्रथ एक कोसभर गेला आहे असें समजल्यावर ते भीमार्जुन स्वतःच घोडे हाकूं लागले आणि वेगानें तिकडे गेले ५२. सिंधुराज जयद्रथाचे अश्व एक कोसभर गेले असतांही वीर अर्जुनानें त्यांचा वध केला आणि हा एक अति अद्भुत चमत्कारच त्यानें तेथें करून दाखविला ५३. दिव्य अस्त्रांनीं संपन्न आणि संकटसमयींही गोंधळून न जाणाऱ्या त्या अर्जुनानें अस्त्रमंत्रांनीं अभिमंत्रित केलेल्या बाणांच्या योगानें तें दुर्घट कर्म केलें ५४. तदनंतर ज्याच्या अश्वांचा वध झाला आहे व एकटा असल्यामुळें मनामध्यें फारच घाबरून जाऊन जो भयभीत झाला आहे अशा त्या सिंधुराजाकडे ते उभयतां वीर भीमार्जुन धांवले ५५. वध पावलेले आपले अश्व अवलोकन करून आणि अतिशयच पराक्रमाचीं कृत्यें करणाऱ्या अर्जुनाला पाहून सिंधुराज जयद्रथ फारच दुःखित झाला ५६ व म्हणूनच पलायन करण्याविषयींच उत्साह धरून तो वनामध्यें पळत सुटला ५७. पलायन करण्यामध्येंच शूर असलेल्या सिंधुराज जयद्रथाला अवलोकन केल्यावर महापराक्रमी अर्जुन मागोमाग जाऊन त्याला म्हणाला ५८ "असल्या सामर्थ्याच्या जोरावर बलात्कारानें तूं स्त्रीहरण करण्याची कशी इच्छा धरीत आहेस ? हे राजपुत्रा, परत फीर. तुला पलायन योग्य नाहीं ५९. अरे, आपल्या अनुयायांना शत्रूंमध्यें सोडून देऊन तूं पळत कसा सुटला आहेस !." ह्याप्रमाणें अर्जुन बोलूं लागला असतांही सिंधुराज जयद्रथ परत फिरेना ६०.

तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली । मावधीरिति पार्थस्तं दयावा-
न्प्रत्यभाषत ६१ [१०२९५] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि जयद्रथपलायने एक-
सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥

अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य
भ्रातरावुद्यतावुभौ । प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः १ तं भीम-
सेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली । अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः २
समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले । शिरो गृहीत्वा राजानं ताड-
यामास चैव ह ३ पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्ध्नि
महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ४ तस्य जानू ददौ भीमो जघ्ने चैनमर-
त्निना । स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ५ सरोषं भीमसेनं तु
वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ६
भीमसेन उवाच ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।

तेव्हां " उभा रहा, उभा रहा, " असें ह्मणून बलाढ्य भीमसेन एकदम त्याच्या अंगावर धांवून गेला आणि " ह्याचा वध करूं नको " असें दयाशील अर्जुन त्याला ह्मणाला ६१. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील द्रौपदीहरणपर्वापैकीं जयद्रथाच्या पलायनाविषयीं दोनशें एकाहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७१ ॥ ह्या ठिकाणीं द्रौपदीहरणपर्वही संपूर्ण झालें.

येथून पुढें जयद्रथविमोक्षणपर्व सुरू झालें. वैशंपायन सांगतातः—उभयतां भ्राते भीमार्जुन आपला वध करण्यास तयार असल्याचें पाहून जयद्रथ अत्यंत दुःखित झाला आणि दुसरीकडे यत्किंचितही लक्ष्य न देतां जीविताची आशा धरून सत्वर पळत सुटला १; परंतु, तो धांवूं लागला असतां बलाढ्य भीमसेन रथांतून खालीं उतरला आणि त्याचें निंद्य कृत्य सहन न झाल्यामुळें धांवत धांवत जवळ जाऊन त्यानें त्याची शेंडी धरिली २; इतकेंच नव्हे परंतु, तसाच वरती उचलून भीमसेनानें त्याला भूतलावर हपटलें; शेंडी धरून त्या जयद्रथ राजाच्या श्रीमुखांतही त्यानें लगावल्या ३ आणि जीवाच्या आशेनें जेव्हां तो जयद्रथ फिरून पळण्याच्या बेतांत आला तेव्हां विलाप करणाऱ्या त्या जयद्रथाच्या मस्तकावर महापराक्रमी भीमसेनानें लत्ताप्रहार केला ४. आणि त्याला गुडघे मारून भीमसेनानें हाताचे ठोसेही लगावले. तेव्हां भीमसेनाच्या प्रचंड प्रहारांनीं जर्जर झालेल्या त्या जयद्रथराजाला मूर्च्छा आली ५ व " हे कुरुश्रे-राजश्रेष्ठा, दुःशलेकरितां धर्मराजा काय बोलला हें लक्ष्यांत आहे नां ? " असें ह्मणून

कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ७ किं नु शक्यं मया कर्तुं
यद्राजा सततं घृणी । त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ८
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः । अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचि-
दब्रुवतस्तदा ९ विकत्थयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं
चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु १० दासोस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु
च सभासु च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ११ एव-
मस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममा-
हवशोभिनम् १२ तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः । रथमा-
रोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् १३ ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्था-
नुगस्तदा । अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् १४ दर्शयामास
भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् । तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् १५

अर्जुनानें त्या क्रुद्ध भीमसेनाचें निवारण केलें असतां ६ भीमसेन ह्मणालाः— क्लेश भोगावयास पात्र नसलेल्या द्रौपदीला पराकाष्ठेचे क्लेश देणारा हा दुराचारी नराधम माझ्या हातून जिवंत रहाण्यास पात्र नाहीं ७; परंतु, माझ्या हातून मनाप्रमाणें होणें शक्य नाहीं ह्याला काय करूं रे ! कारण धर्मराजा नेहमींच दयाशील असून तूंही बालिश बुद्धीनें नेहमींच आह्मांला अडथळा करीत असतोस ८ असें अर्जुनाला बोलून भीमसेनानें तोंडातून अहीं न काढणाऱ्या त्या जयद्रथाचे अर्धचंद्रबाणाच्या योगानें पांच पाट काढिले ९; आणि जयद्रथराजाची निर्भर्त्सना करून भीमसेन त्याला ह्मणाला " हे मूढा, प्राणरक्षण व्हावें अशी जर तुझी इच्छा असेल तर प्राण रक्षण करण्याचें साधन मी सांगत आहें इकडे लक्ष्य दे १०. गोष्टी वगैरे सांगण्याकरितां एकत्र जुळलेल्या मंडळ्यामध्यें आणि सभांमध्यें " मी दास आहें " असें तुला ह्मटलें पाहिजे ह्मणजे मी तुला जीवदान देईन. कारण, युद्धामध्यें जिंकून शत्रूला जीवदान देणें झाल्यास हा विधिच आहे " ११. तदनंतर भीमसेन ज्याला ओढून नेत आहे असा तो जयद्रथराजा संग्रामामध्यें शोभणाऱ्या त्या पुरुषश्रेष्ठ भीमसेनाला " ठीक आहे " असें ह्मणाला १२. तदनंतर धुळीनें व्याप्त व मूर्च्छित होऊन तडफड करीत असलेल्या त्या जयद्रथाला बांधून कुंतीपुत्र भीमसेनानें रथावर ठेविलें १३; नंतर अर्जुन मागें असतांना त्या रथावर आरूढ होऊन भीमसेन आश्रमाकडे गेला आणि आश्रमामध्यें बसलेल्या युधिष्ठिरासमीप गेल्यावर भीमसेनानें त्याला तशा अवस्थेंत असलेला तो जयद्रथही दाखविला १४. तेव्हां त्याला अवलोकन करून धर्मराजा हंसला आणि " ह्याला सोडा " असें ह्मणाला १५;

राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः १६ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् १७ द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः १८ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा १९ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना २० अदासो गच्छ मुक्तोसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् । स्त्रीकामं वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् २१ एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः २२ गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् । संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः २३ धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः । साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ २४ एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।

परंतु, "हा पापबुद्धि जयद्रथ पाडवांचा दास बनला आहे हें द्रौपदीला कळवा" ह्मणून भीमसेन धर्मराजाला ह्मणाला असतां १६ ज्येष्ठ भ्राता धर्मराज विनयपूर्वक त्याला ह्मणाला "आमचें सांगणें जर तुला मान्य असेल तर ह्या अधम कृत्य करणाऱ्या जयद्रथाला सोड" १७. तदनंतर युधिष्ठिराकडे पाहून द्रौपदी भीमसेनाला ह्मणाली "आपण पांच पाट काढिलेल्या ह्या राजाच्या दासाची सुटका होऊं द्या" १८. असें द्रौपदीनेंही सांगितल्यानंतर भीमसेनाच्या हातून सुटका झालेल्या त्या जयद्रथानें युधिष्ठरराजाला अभिवंदन केलें आणि, हे जनमेजयराजा, त्या मार्कंडेयप्रभृति मुनींना अवलोकन केल्यावर त्यांनाही त्या विव्हल झालेल्या जयद्रथानें अभिवंदन केलें १९. इतकें झाल्यावर अर्जुनानें हातांत धरिलेल्या त्या जयद्रथाला अवलोकन करून धर्मपुत्र दयाळु युधिष्ठिरराजा त्याला ह्मणाला २० "जा; तूं आतां दास नाहींस; दास्यापासून तूं मुक्त झाला आहेस; तूं असें पुनरपि कधीं करूं नको. तूं क्षुद्र असून तुझे साहाय्यकर्तेंही क्षुद्र आहेत. तस्मात् तुज स्त्रीलंपटाला धिक्कार असो २१. अरे, अशा प्रकारचें निंद्य कृत्य तुझ्याशिवाय दुसरा कोण बरें नराधम करणार आहे?" २२ असो. निंद्य कर्म करणारा तो जयद्रथ अगदीं मृतवत् झाला आहे असें समजून आणि त्याच्याकडे पाहून भरतवंशजश्रेष्ठ युधिष्ठिर राजानें त्याच्यावर कृपा केली २३ व (पुनरपि तो त्याला ह्मणाला) "हे जयद्रथा, धर्माविषयीं तुझ्याबुद्धीचा कल उत्तरोत्तर जास्त होऊं दे आणि अधर्माकडे आपल्या मनाचा कल होऊं देऊं नकोस. आतां अश्व, रथी व पायदळ बरोबर घेऊन तूं खुशाल चालता

जगाम राजन्दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत २५ स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् । तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः २६ बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरं चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु २७ समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् २८ अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि । ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् २९ बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् । अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ३० मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ३१ देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः । प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ३२ युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ३३ निर्दहन्नाग-

---

हो " २४. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजयराजा, ह्याप्रमाणें धर्मराजानें सांगितलें असतां, जयद्रथानें कांहीएक न बोलतां लज्जेनें मान खालीं घातली आणि दुःखाकुल होऊन तो हरिद्वाराकडे चालता झाला २५. त्या ठिकाणीं उमापति देवाधिदेव त्र्यंबकाला शरण जाऊन त्यानें प्रचंड तपश्चर्या केली असता तो वृषध्वज त्याच्यावर प्रसन्न झाला २६ आणि प्रसन्न होणाऱ्या त्या त्रिलोचनानें त्याच्या पूजेचा स्वतः स्वीकार केला. इतकेंच नव्हे परंतु, त्या देवाधिदेवानें त्याला वर दिला व त्यानेंही तो घेतला तें ऐक २७. " सर्व पांचही पांडव रथी असताना युद्धामध्यें माझ्या हातून त्यांचा पराजय व्हावा " असा जयद्रथराजानें देवापाशीं वर मागितला; परंतु, देव त्याला ह्मणालाः– " असा वर मिळणार नाहीं २८. अजिंक्य आणि अवध्य अशा त्या पांडवाचें तूं एकवेळ युद्धामध्यें निवारण करशील; परंतु, त्यांतही महापराक्रमी अर्जुनाचें निवारण तुझ्या हातून होणार नाहीं. कारण, नारायण ज्याचा साहाय्यकर्ता आहे आणि ज्यानें बदरिकाश्रमीं तपश्चर्या केलेली आहे असा तो नरनामक सुराधिपति आहे. तो सर्व लोकांना अजिंक्य असून त्याच्यावर चाल करून जाण्यास देवही समर्थ नाहींत २९, ३०. मीं दिलेलें पाशुपतसंज्ञक शत्रुनाशक दिव्य अस्त्र त्याला प्राप्त झालें असून लोकपालांपासून वज्रप्रभृति मोठींमोठीं अस्त्रेंही त्याला प्राप्त झालीं आहेत ३१. त्याचा साहाय्यकर्ता जो नारायण तो देवाधिदेव आहे; त्याच्या स्वरूपाचा अंत नाहीं; तो सर्वव्यापी आहे; देवांचा तो गुरु आहे; तो प्रभु आहे; तो प्रधानपुरुषात्मक आहे; अव्यक्त आहे; जगदात्मा आहे; (जडांशानें) विश्वरूपही तोच आहे ३२; युगांतकाल प्राप्त झाला असतां तो नारायणच कालाग्निरूप होऊन पर्वत, सागर, द्वीपें, टेंकड्या, वनें आणि

लोकांश्च पातालतलचारिणः। अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ३४
घोरस्वरा विनदिनस्तडिन्मालावलम्बिनः । समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विव-
र्षन्तः समन्ततः ३५ ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः । अक्ष-
मात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ३६ एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तच-
राचरे । नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ३७ चतुर्युगसहस्रान्ते सलिले-
नाप्लुता मही । ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ३८ सहस्र-
शीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः । फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोज-
नम् ३९ सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् । कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृ-
णालकुमुदप्रभम् ४० तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा । नैशेन
तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ४१ सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं
लोकमपश्यत । इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ४२ आपो

करण्यें ह्यांसहवर्तमान जगत् दग्ध करीत असतो ३३ व पातालामध्यें सचार करणाऱ्या
नागलोकांनाही तो दग्ध करून टाकितो. तदनंतर आकाशामध्यें नानाप्रकारच्या
वर्णांनीं युक्त असे फारच प्रचंड मेघ उत्पन्न होतात ३४; गडगडाट करणाऱ्या त्या
मेघांची गर्जना फारच भयंकर असते; विद्युत्समुदायानीं ते युक्त झालेले असतात आणि
सर्व बाजूनीं सर्व दिशेस ते जलवृष्टि करू लागतात ३५. तदनतर प्रलयकालच्या
अग्नीचें नियमन करणारे ते मेघ मुसळासारिख्या धारानीं अग्नि नाहींसा करून टाकि-
तात आणि जिकडे तिकडे जलमय करून सोडितात ३६. तदनंतर सर्व चराचर प्राणी
नाहींसें होऊन सर्व जगत् सागरमय बनलें असतां आणि चंद्र, सूर्य, वायु, ग्रह व नक्षत्रें
ह्यांचाही पत्ता नाहींसा झाला असतां ३७ अर्थात् युगचतुष्टयाची हजार पर्यावर्तनें
सपूर्ण होऊन सर्व पृथ्वी उदकामध्यें गडप होऊन गेली असतां नारायण ही ज्याला संज्ञा
आहे आणि अनंत नेत्र, अनंत पाय ३८ व अनंत मस्तकें ह्यांनीं युक्त असून इंद्रियांना
जो अगोचर आहे अशा पुरुषोत्तमाला निद्रा घेण्याची इच्छा होते आणि सहस्रफणांनीं
विस्तृत, मचकस्थानभूत ३९, सूर्याच्या हजारों समुदायाप्रमाणें अत्यंततेजस्वी व कुंद-
पुष्पांचा चंद्राप्रमाणें शुभ्र हार, गाईचें दूध, कमलाचा देठ आणि श्वेतवर्ण कमल
ह्यांच्यासारिख्या प्रभेनें युक्त असलेल्या शेषाचें तो अवलंबन करितो ४०. तो सर्व-
व्यापी स्वयंप्रकाश भगवान् सागरामध्यें त्या शेषावर शयन करण्याची इच्छा धरून
निशेसंबंधीं अंधकारानें व्याप्त अशी आपली रात्र सुरू करितो ४१; आणि सत्वगु-
णाचा अतिरेक होऊन तमोगुणाचें मान कमी झालें असतां प्राणिसंचारशून्य असें
जगत् तो अवलोकन करितो. नारायण ह्या नांवासंबंधानें असा एक श्लोक म्हणतात

नागस्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम । अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ४३ प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः । ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ४४ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः । तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ४५ शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् । ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ४६ तेसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च । यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ४७ सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोवस्थाः प्रजापतेः ४८ न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः । कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ४९ जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले । तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ५० निशायामिव

असतात ४२. नराच्या ज्या तनु त्या नारा होत. त्यांना आप असें ह्मणतात. सारांश, नारा हें उदकाचें नाव म्हणून आमच्या ऐकण्यांत आहे. तस्मात्, नारा म्हणजे उदक हें त्याचें निवासस्थान आहे; आणि असें असल्यामुळें (ह्मणजे नार अर्थात् उदक हें त्याचें अयन अर्थात् निवासस्थान असल्यामुळे) त्याला नारायण असे ह्मणतात ४३. भगवान् जागें होऊन सृष्टि उत्पन्न करण्याचा विचार मनामध्यें करूं लागले असतां सनातन ब्रह्मा त्यांच्या दृष्टीपुढें दिसू लागला आणि सृष्टीचा विचार होतांक्षणी भगवानाच्या नाभीचे ठिकाणी एक कमल उत्पन्न झालें ४४. तदनंतर चतुर्मुख ब्रह्मा नाभिकमलापासून निघाला आणि तो लोकपितामह एकदम त्या कमलामध्यें जाऊन बसला ४५. सर्व जगत् शून्य आहे असें ब्रह्मदेवाच्या दृष्टीं पडल्यावर त्यानें आपल्यासारखे मरीचिप्रभृति (ह्मणजे मरीचि, अत्रि, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, नारद आणि भृगु असे) नऊ महर्षि मानसपुत्र उत्पन्न केले ४६; व त्या महर्षींनीं यक्ष, राक्षस, भूतें, पिशाच, उरग, मनुष्य व इतरही सर्व चराचर प्राणी उत्पन्न केले ४७. ईश्वर ब्रह्मरूपानें सृष्टि उत्पन्न करितो, वैष्णव देहानें तिचें परिपालन करितो; आणि रुद्ररूपानें तिचा संहार करितो. प्रजाधिपति ईश्वराची (ब्रह्मा, विष्णु आणि रुद्र अशीं) तीन रूपें आहेत ४८. हे सिंधुराज जयद्रथा, (पुराण वगैरे) तूं कांहीं ऐकिलेलेंच नाहींस आणि ह्मणूनच वेदपारंगत ब्रह्मर्षि अद्भुत कर्म करणाऱ्या विष्णूचीं जीं कृत्यें कथन करीत असतात, तीं तुला विदित नाहींत ४९. जलानें सर्व बाजूनीं पृथ्वी व्याप्त होऊन चोहोंकडे सागरमय झालें असतां ह्मणजे वायु, तेज आणि पृथ्वी ह्या तिहींचा नायनाट होऊन आकाश केवल जलयुक्तच राहिलें असतां त्या आकाशामध्यें प्रभु संचार करूं लागला ५०. तव्हां पर्जन्यकालामध्यें रात्रीं ज्याप्रमाणें काजवा इकडे

खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः । प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदा-
भवत् ५१ जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति । किं नु
रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ५२ एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन
चक्षुषा । जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ५३ कृत्वा वराहवपुषं
वाङ्मयं वेदसंमितम् । दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ५४ महापर्व-
तवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् । महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्नि-
भम् ५५ भूत्वा यज्ञवराहो वा अपः संप्राविशत्प्रभुः । दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे
स्थाने न्यविशन्महीम् ५६ पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः । नरस्य
कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ५७ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य
पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ५८ दृष्ट्वा चापूर्वपुरुषं
क्रोधात्संरक्तलोचनः । शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ५९ मेघ-

---

तिकडे फिरत असलेला दृष्टोत्पत्तीस येतो त्याप्रमाणें जगताच्या स्थितीकरितां ईश्वर आकाशामध्यें पृथ्वीचा शोध करीत हिंडूं लागला ५१. तेव्हां पृथ्वी उदकामध्यें निमग्न झाली आहे असें दृष्टोत्पत्तीस आल्यावर 'मी कोणतें बरें रूप धारण करून पृथ्वी उदका-पासून बाहेर काढावी' अशा प्रकारचा पृथ्वीच्या उद्धारासंबंधानें मनामध्यें तो विचार करूं लागला ५२. याप्रमाणें मनामध्यें विचार करून तो ईश्वर दिव्य दृष्टीनें पाहूं लागला असतां जलक्रीडा ज्याला प्रिय आहे असें वराहरूप धारण करण्याचें त्याच्या मनामध्यें आलें ५३; व तदनंतर वेदमय आणि यज्ञरूप असा वाराह देह त्यानें धारणही केला. तो देह दहा योजनें विशाल असून शंभर योजनें लांब होता ५४; महापर्वताच्या आकृतीप्रमाणें तो दिसत होता; तीक्ष्ण दंष्ट्रांनीं तो युक्त होता; तो देदीप्यमान् होता; मोठ्या मोठ्या मेघसमुदायांप्रमाणें तो गर्जना करीत होता; आणि नीलमेघाप्रमाणें त्याची कांति होती ५५. असो. यज्ञवराहरूप धारण करून प्रभूनें उदकामध्यें प्रवेश केला; आणि एका दंष्ट्रेनें पृथ्वी वर काढून त्यानें ती पूर्वस्थलीं ठेविली ५६ तदनंतर पुनरपि त्या महापराक्रमी परमेश्वरानें एक अपूर्वच रूप धारण केलें. सारांश, अर्धें मनुष्याचें व अर्धें सिंहाचें असें रूप धारण करून तो प्रभु ५७ दैत्यराजाच्या सभेमध्यें गेला आणि हातावर हात चोळून तेथें उभा राहिला. इतक्यांत दैत्यांचा आदिपुरुष जो देवशत्रु दितिनंदन ५८ हिरण्यकशिपु त्याची त्या अपूर्व पुरु-षाकडे दृष्टि गेली. दृष्टि जातांक्षणीं त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्तवर्ण झाले; हातामध्यें शूल उगारून तो हिरण्यकशिपु तयार झाला; आणि तो वीर देवशत्रु दिति-नंदन नृसिंहाच्या अंगावर धांवला. त्यावेळीं त्यानें कंठामध्यें माला धारण

स्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसंनिभः । देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ६० समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा । नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ६१ एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् । भूयोन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ६२ कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ६३ दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः । दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ६४ जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् । यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ६५ बृहस्पतिसहायोसौ प्रविष्टो बलिनो मखे । तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ६६ प्रीतोस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते । एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ६७ स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोभ्यभाषत । मेदिनीं दानवपते देहि मे

केलेल्या होता; मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणें तो गर्जना करीत होता आणि नीलवर्ण मेघसमुदायाप्रमाणें तो दिसत होता ५९, ६०. ह्याप्रमाणें हिरण्यकशिपु नृसिंहाच्या अंगावर धांवून गेला असतां नर आणि सिंह यांचें शरीर धारण केलेला तो महाबलाढ्य नृसिंह हिरण्यकशिपूचे समीप गेला; आणि त्यानें त्याला नखाच्या योगानें अतिशय विदीर्ण करून टाकिलें ६१. ह्याप्रमाणें शत्रुघातक दैत्याधिपति हिरण्यकशिपूचा वध केल्यानंतर पुनरपि तो कमलनयन प्रभु भगवान् लोकहिताकरितां ६२ कश्यप मुनींचा पुत्र झाला; त्या वैभवशाली पुत्राला अदितीनें आपल्या गर्भामध्यें धारण केलें होतें आणि हजार वर्षें पूर्ण झाल्यानंतर तो उत्कृष्ट गर्भ तिच्या उदरांतून बाहेर आला ६३. पर्जन्यकालच्या दिवसांतील मेघाप्रमाणें त्याची कांति होती; नेत्र देदीप्यमान होते; आकृति ऱ्हस्व होती; दंड व कमंडलु हे त्यानें धारण केलेले होते; श्रीवत्सलांछनानें वक्षस्थलाचे ठिकाणीं तो भूषित झालेला होता ६४; जटा व यज्ञोपवीतें त्यानें धारण केलेलीं होतीं आणि बालरूप त्यानें स्वीकारिलें होतें. असो. अशा प्रकारचें रूप धारण केलेला तो श्रीमान् भगवान् वामन दानवराज बलीच्या यज्ञभूमीमध्यें गेला ६५; आणि बृहस्पतीबरोबर तो बलीच्या यज्ञामध्यें प्रविष्टही झाला. तेव्हां ऱ्हस्व रूप धारण केलेल्या त्या भगवानाला अवलोकन करून बलीला आनंद झाला; आणि तो त्याला ह्मणाला ६६ " हे विप्रा, मी तुझ्या दर्शनानेंच प्रसन्न झालों आहें. तस्मात्, मी तुला काय देऊं तें सांग." ह्याप्रमाणें बलीनें सांगितलें असतां वामनानें उत्तर दिलें ६७. सारांश, 'तुझें कल्याण असो' असें त्याला सांगून देव हंसत हंसत बलीला ह्मणाला " हे

विक्रमत्रयम् ६८ बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे । ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ६९ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् । ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ७० एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः । तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ७१ असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च । अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ७२ स एव भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते । अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ७३ यं वदन्ति विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव । यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ७४ श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् । प्रधानं सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ७५ सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः । समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ७६ न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ७७ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं

दानवपते, मला तीन पावलें पृथ्वी तूं दे ६८. हें ऐकून घेतल्यावर बलीचें अंतःकरण प्रसन्न झालें, आणि त्या महातेजस्वी विप्राला त्यानें त्रिपाद भूमि अर्पण करण्याचें वचन दिलें. तेव्हां पावलें टाकण्यास तयार झालेल्या त्या श्रीहरीनें दिव्य व अत्यंत अद्भुत असें रूप धारण केलें ६९; आणि तीन पावलांनीं राक्षसापासून पृथ्वी हरण करून त्या सनातन देवाधिदेव विष्णूनें ती इंद्राला अर्पण केली ७०. (हे जयद्रथा), हा तुला वामननामक अवतार मी कथन केला. ह्या अवतारामुळें देवांचा अभ्युदय झाला, आणि तेव्हांपासून या जगताला वैष्णव जगत् असें ह्मणूं लागले ७१. पुढें (कांहीं अवतार धारण केल्यानंतर) दुष्टांचा निग्रह करण्याकरितां आणि धर्माचें संरक्षण करण्याकरितां तो भगवान् यदुवंशांत मनुष्यांमध्यें अवतीर्ण झाला ७२. त्या ह्या यदुकुलोत्पन्न भगवान् विष्णूला कृष्ण असें ह्मणत असतात. हे सिंधुराजा, वेदवेत्ते पुरुष त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन करीत असतात आणि तो देव अनादि, अनंत, जन्मरहित, समर्थ आणि लोकमान्य आहे असें म्हणत असतात. त्याचप्रमाणें श्रीवत्सलांछन धारण करून पीतांबर परिधान केलेल्या त्या शंखचक्रगदाधारी कृष्णाला अजित असें ह्मणत असतात आणि तो कृष्णच त्या अस्त्रवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या अर्जुनाचें रक्षण करीत असतो ७३, ७४, ७५. वैभवशाली, अतुलपराक्रमी आणि शत्रुपक्षीय वीरांचा घात करणारा तो कमलनयन भगवान् अर्जुनाचा साहाय्यकर्ता आहे इतकेंच नव्हे परंतु, एकाच रथावर बसून तो अर्जुनाचें रक्षण करणारा आहे ७६. ह्यामुळें त्या दुःसह अर्जुनाला जिंकणें देवांनाही शक्य नाहीं; मग संग्रामामध्यें कोणता बरें मनुष्यप्राणी त्या कुंतीपुत्र अर्जुनाला

यौधिष्ठिरं बलम् । चतुरः पाण्डवान्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ७८ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः । उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ७९ वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ८० त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः । उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ८१ जयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेव भवनं ययौ । पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तथा ८२ [१०३७७]

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

॥ समाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥

अथ रामोपाख्यानपर्व॥ जनमेजय उवाच॥ एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् । अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः १ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् । आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः २ तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।

जिंकील ? ७७. सारांश, तो एक अर्जुन खेरीजकरून, हे राजा, एके दिवशीं युधिष्ठिराच्या सर्व सैन्याचें आणि त्याचप्रमाणें चारी पांडुपुत्र शत्रूंचें तूं निवारण करशील " ७८. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें सिंधुराज जयद्रथाला सांगितल्यानंतर सर्वपापनाशक, उमापति, पशुपति, दक्षयज्ञविध्वंसक, त्रिपुरघातक, र्‍हस्व, अक्राळविक्राळ, कुब्ज, उग्र कर्ण व नेत्र ह्यांनीं युक्त आणि नानाप्रकारचीं आयुधें हातामध्यें उगारून तयार असलेल्या घोर पार्षद्गणांनीं व्याप्त आणि दक्षयज्ञामध्यें भगदेवतेच नेत्र हरण करणारा भगवान् त्रिलोचन हर, हे नृपश्रेष्ठा जनमेजयराजा, उमेसहवर्तमान तेथेंच अंतर्धान पावला ७९, ८०, ८१. इकडे मंदबुद्धि जयद्रथही थेट आपल्या घराकडेच चालता झाला आणि पांडवही त्या काम्यकवनामध्यें राहिले ८२. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील जयद्रथविमोक्षणपर्वांपैकीं दोनशें बहात्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७२ ॥ ह्या ठिकाणीं जयद्रथविमोक्षणपर्वही संपूर्ण झालें.

येथून पुढें रामोपाख्यानपर्व सुरू झालें. जनमेजय प्रश्न करितोः—ह्याप्रमाणें अनुपम क्लेश सहन करून द्रौपदीला परत आणिल्यानंतर पुरुषश्रेष्ठ पांडवांनीं काय केलें ? १. वैशंपायन सांगतातः—ह्याप्रमाणें जयद्रथाला जिंकून द्रौपदीला सोडवून आणिल्यावर धर्मराज युधिष्ठिर मुनिगणांसहवर्तमान (संभाषण करीत) बसला असतांना २ तें श्रवण करीत असलेल्या आणि हळहळत असलेल्या महर्षींमध्यें तो पांडुपुत्र

मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ३ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित्। संशयं परिपृच्छामि च्छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ४ द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता। अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ५ मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम्। भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ६ इमां हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम्। संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ७ न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निन्दितं क्वचित्। द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ८ तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः। तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशपातनम् ९ पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान्। प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् १० तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम्। दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ११ हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम्। ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम् १२ अस्ति नूनं मया कश्चि-

युधिष्ठिर मार्कंडेयमुनींना ह्मणाला ३ "हे भगवन्, आपण भूतभविष्य जाणणारे ह्मणून देवर्षींमध्यें प्रख्यात आहां. ह्यास्तव, माझ्या मनांत असलेला एक संशय मी आपणांला विचारीत आहें त्याचें आपण निवारण करावें ४. ही द्रुपदाची कन्या वेदीमधून निघालेली आहे. ही महाभाग्यवती अयोनिसंभव आहे आणि महात्म्या पांडूची स्नुषा आहे. ५ परंतु, काल, सदसत्कर्मामुळें निर्माण झालेलें दैव आणि भोगावयास लागणारें फळ ह्यांचें प्राण्यांना उल्लंघन करितां येत नाहीं इतकीं हीं प्रबल आहेत असें मला वाटतें; ६ नाहीं तर आचरणानें शुद्ध असलेल्या पुरुषावर ज्याप्रमाणें चोरीचा खोटा आळ यावा त्याप्रमाणें ह्या आमच्या धर्मवेत्त्या व धर्मचारिणी पत्नीवर असा प्रसंग येऊन गुदरावा ह्याला काय ह्मणावें ? ७. द्रौपदीच्या हातून कोणतेंही पाप अथवा निंद्य कर्म कधींही घडलेलें नाहीं. ब्राह्मणांविषयीं तर ती फारच धर्मबुद्धीनें वागलेली आहे ८; परंतु, मूढबुद्धि जयद्रथ राजानें दांडगाई करून तिला हरण केलें आणि तिला हरण केल्यामुळें मस्तकाचें पाट आणि संग्रामामध्यें साहाय्यकर्त्यांसहवर्तमान पराजय हें फल त्या पाप्याला प्राप्त झालें; आणि आह्मींही त्या सिंधुराजाच्या सैन्याचा नाश करून ती पत्नी परत आणिली ९,१०. परंतु, तें हें स्त्रीहरण, वनामध्यें हें दुःखदायक वास्तव्य, मृगयेवर उपजीविका, वनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या आमच्या हातून वनचर मृग जातींची हिंसा आणि दुष्ट हेतु मनांत धरिलेल्याही बांधवांकडून हकालपट्टी हे जे प्रसंग आमच्यावर ओढवले आहेत, हे कां ओढवले ह्याविषयीं खरोखर आमचा कांहीं-

दल्पभाग्यतरो नरः । भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोपि वा भवेत् १३ [१०३९०] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ । रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा १ आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् २ प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः । बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ३ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः । रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ४ एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ५ मार्कण्डेय उवाच ॥ अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः । तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ६ अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः । रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ७ रामस्य माता

एक तर्क चालत नाहीं ११, १२. असो. माझ्यापेक्षां अधिक भाग्यहीन असा कोणी पुरुष आजपर्यंत कधीं आपल्या पहाण्यांत अथवा ऐकण्यांत तरी आला असेल काय ? १३. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वापैकीं युधिष्ठिराच्या प्रश्नाविषयीं दोनशें त्र्याहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥२७३॥

मार्कंडेय सांगतातः—हे भरतवंशजश्रेष्ठा, रामाला जसें दुःख प्राप्त झालें तसें कोणालाच झालेलें नाहीं. राक्षसाधिपति, बलाढ्य व दुरात्म्या रावणराक्षसानें मायेचें अवलंबन करून आणि जातां जातां जटायुनामक गृध्राचा वध करून वेगानें त्याची भार्या जानकी हरण करून नेली १, २ व रामानें सुग्रीवाच्या सामर्थ्याचें अवलंबन करून, समुद्राला सेतु बांधून आणि तीक्ष्ण बाणानीं लंका दग्ध करून टाकून तिला परत आणिलें ३. युधिष्ठिर प्रश्न करितोः—राम कोणत्या कुलामध्यें उत्पन्न झाला ? त्याचें सामर्थ्य किती होतें ? त्याचा पराक्रम कसा होता ? त्याचप्रमाणें रावण कोणाचा पुत्र होता व त्याचें त्या रामाशीं काय वैर होतें ? ४ हें सर्व, हे भगवन्, आपण मला नीट सांगा. महापराक्रमी रामाचें चरित्र श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे ५. मार्कंडेय सांगतातः—इक्ष्वाकुवंशामध्यें अज म्हणून एक मोठा राजा होऊन गेला. त्याचा पुत्र दशरथ होता. तो नेहमीं शुचि राहून वेदाध्ययन करीत असे ६ व धर्म आणि अर्थ ह्यांमध्यें निपुण असे. राम, लक्ष्मण, शत्रुघ्न व महाबलाढ्य भरत हे त्याला चार पुत्र झाले ७. रामाची माता कौसल्या, भरताची कैकेयी आणि शत्रुतापन लक्ष्मण व

कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः पर-
न्तपौ ८ विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो । यां चकार स्वयं
त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ९ एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्ति-
तम् । रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर १० पितामहो राव-
णस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः । स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महा-
तपाः ११ पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो
नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः १२ पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना १३ स जज्ञे विश्रवा नाम
तस्यात्मार्धेन वै द्विजः। प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै १४ पिता-
महस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव
च १५ ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् । राजधानीनिवेशं च
लङ्कां रक्षोगणान्विताम् १६ विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च १७ [१०४०७] इति श्रीमहाभा-
रते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यान-

---

शत्रुघ्न हे सुमित्रेचे पुत्र ८. हे प्रभो, विदेहराज जो जनक त्याची सीता म्हणून एक कन्या होती ती रामाची प्रिय पट्टराणी असून त्वष्ट्यानें स्वतःच तिला निर्माण केलें होतें ९. हा रामाचा व सीतेचा जन्म मीं तुला कथन केला. आता, हे प्रजाधिपते युधिष्ठिरा, रावणाचा जन्म मी तुला कथन करितों १०. सर्व लोकांचा उत्पादक व प्रजाधिपति असा जो प्रभु स्वयंभु महातपस्वी ब्रह्मदेव तोच प्रत्यक्ष रावणाचा पितामह होय ११. कारण, त्या ब्रह्मदेवाचा पुलस्त्य म्हणून एक प्रिय मानसपुत्र होता; आणि त्याला वैश्रवण म्हणून गोसंज्ञक भार्येचे ठिकाणीं एक समर्थ पुत्र झाला १२. तो वैश्रवण पित्याला सोडून देऊन पितामहाचेंच अवलंबन करूं लागला असतां, हे राजा, तें त्याच्या पित्याला सहन न झाल्यामुळें त्या पित्यानें स्वतः योगबलानेंच आपला एक दुसरा देह उत्पन्न केला १३. सारांश, त्या पुलस्त्याच्या देहाचे अर्धभागापासून वैश्रवणाचा प्रतीकार करण्याकरितां विश्रवस् म्हणून एक क्रोधी द्विज उत्पन्न झाला १४. इकडे पितामह ब्रह्मदेव वैश्रवणावर प्रसन्न झाला आणि त्यानें त्याला अमरत्व, धनाध्यक्षत्व, लोकपालत्व १५, शिवाशीं मैत्री, नलकूबर पुत्र, राजधानीकरितां राक्षसगणांनीं गजबजलेली लंका १६. पुष्पकनामक इच्छेप्रमाणें संचार करणारें विमान व यक्षांचें आधिपत्य दिलें आणि त्या प्रभूनें राजराज-त्वही त्याला दिलें १७. याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत

पर्वणि रामरावणयोर्जन्मकथने चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२७४॥

मार्कण्डेय उवाच॥ पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः। विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत १ बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः। कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप २ स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः। राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ३ ताः सदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः। ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ४ पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते। अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ५ स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्। लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ६ पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ। कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ७ मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्। राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ८ विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत्। स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ९ दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षस-

---

वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वापैकी रामरावणांचा जन्म कथन करण्याविषयीं दोनशें चौऱ्याहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७४ ॥

मार्कंडेय सांगतात:—क्रोधामुळें पुलस्त्याचा जो अर्धा देह विश्रवस् ह्मणून क्रुद्ध मुनि झाला, त्यानें वैश्रवणाला अवलोकन केलें १. तेव्हां हे राजा, तो आपला पिता क्रुद्ध झाला आहे असें राक्षसाधिपति कुबेराला समजून आलें; आणि त्याला प्रसन्न करण्याकरितां तो एकसारिखा यत्न करूं लागला २. तो नरवाहन राजराज कुबेर लंकेमध्यें वास्तव्य करीत होता; आणि दासी ह्मणून त्यानें आपल्या पित्याला तीन राक्षसी अर्पण केल्या होत्या ३. हे भरतवंशजश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, नृत्यगायनामध्यें त्या राक्षसी निपुण असत; आणि त्या महात्म्याला संतुष्ट करण्याविषयीं त्या सर्वदां तत्पर असत ४. हे प्रजाधिपते धर्मराजा, पुष्पोत्कटा, राका आणि मालिनी अशा त्या तिघीही सुंदरी राक्षसी एकमेकींच्या चढाओढीनें आपआपलें कल्याण करून घेण्याची इच्छा करीत होत्या ५. (असें होतां होतां) तो महात्मा भगवान् विश्रवस् मुनि त्यांच्यावर संतुष्ट होऊन त्यांना वर देण्यास उद्युक्त झाला; आणि त्यानें एकेकीला इच्छेप्रमाणें लोकपालतुल्य पुत्र दिले ६. कुंभकर्ण आणि दशानन असे दोन सामर्थ्यानें सर्व पृथ्वीमध्यें अप्रतिम व राक्षसाधिपति पुत्र पुष्पोत्कटेला झाले ७; मालिनीला बिभीषण ह्मणून एकच पुत्र झाला; आणि शूर्पणखा व खर अशीं दोन अपत्यें राकेला झालीं ८. बिभीषण सर्वांपेक्षां रूपानें अधिक होता आणि तो महाभाग्यवान् धर्मरक्षक व कर्मनिष्ठही होता ९.

पुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः १० कुम्भकर्णो बले-
नासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि । मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनी-
चरः ११ खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः । सिद्धविघ्न-
करी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा १२ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुच-
रितव्रताः । ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते १३ ततो वैश्रवणं तत्र
ददृशुर्नरवाहनम् । पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् १४ जाता-
मर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः । ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा
तदा १५ अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् । वायुभक्षो दशग्रीवः
पञ्चाग्निः सुसमाहितः १६ अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयन् १७ उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्य-
परायणः । तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः १८ खरः शूर्पणखा
चैव तेषां वै तप्यतां तपः । परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः । जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्य-

राक्षसश्रेष्ठ दशानन सर्वांमध्यें मुख्य होता आणि तो मोठा उत्साही, महावीर्यवान्, महाबलाढ्य व महापराक्रमी होता १०. कुंभकर्ण युद्धामध्यें बलानें सर्वांपेक्षां अधिक होता आणि तो भयंकर रणशूर राक्षस मायावी होता ११. खर राक्षस धनुर्विद्येमध्यें निपुण असून ब्रह्मद्वेष्टा होता; आणि शूर्पणखाही क्रूर व सिद्धांना विघ्न करणारी होती १२. ते सर्वही वेदवेत्ते व शूर असून सर्वही उत्तम रीतीनें आपलें व्रत चालविणारे होते आणि सर्वही स्वकार्याविषयीं तत्पर असून पित्यासह-वर्तमान गंधमादन पर्वतावर वास्तव्य करीत होते १३. तदनंतर परम संप-त्तीनें युक्त असा नरवाहन वैश्रवण पित्या विश्रवसासहवर्तमान बसलेला त्यांनीं तेथें अवलोकन केला १४; अवलोकन करितांक्षणीं ते क्रुद्ध झाले; तपश्चर्येविषयीं त्यांनीं निश्चय केला आणि घोर तपश्चर्येनें त्यांनीं ब्रह्मदेवाला संतुष्टही केलें १५. पंचाग्निसाधन करून, मन अतिशय स्वस्थ ठेवून व फक्त वायु भक्षण करून, दशानन एक हजार वर्षें-पर्यंत एका पायावर तपश्चर्या करीत उभा राहिला १६. व्रताचा नियम करून व आहार नियमित ठेवून कुंभकर्णानें भूमीवर शयन करून तपश्चर्या केली आणि बिभीषण एक गळलेलें पान भक्षण करून तपश्चर्या करूं लागला १७. सारांश, उपवासाकडेच मनाचा कल ठेवून जपाविषयीं सर्वदां तत्पर असलेल्या त्या विचारी व उदारबुद्धि बिभीषणानें तितकाच काल लोटेपर्यंत (म्हणजे हजार वर्षें होईपर्यंत) तीव्र तप केलें १८; व याप्रमाणें ते तप करीत असतांना खर व शूर्पणखा ह्या उभयतांनीं आनंदित

जगत्प्रभुः २० ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् । प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् २१ ब्रह्मोवाच ॥ प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः । यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् २२ यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया । तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया २३ वैरूप्यं च न ते देह कामरूपधरस्तथा । भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः २४ रावण उवाच ॥ गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा । सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः २५ ब्रह्मोवाच ॥ य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव । ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया २६ मार्कण्डेय उवाच ॥ एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा । अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः २७ कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः । स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः २८ तथा भविष्यतीत्युक्त्वा बिभीषणमुवाच ह । वरं वृणीष्व पुत्र

अंतःकरणानें त्यांची सेवा व रक्षण केलें १९. हजार वर्षे परिपूर्ण झाल्यावर अजिंक्य दशाननानें मस्तकें तोडून अग्नीमध्यें अर्पण केलीं असतां त्या त्याच्या कर्मानें जगत्प्रभु संतुष्ट झाला २०; आणि तदनंतर ब्रह्मदेवानें स्वतः तेथें जाऊन व त्या सर्वांनाच वरप्रदानाची वेगळी वेगळी लालुच दाखवून त्यांना तपश्चर्येपासून निवृत्त केलें २१. ब्रह्मदेव ह्मणतो:— हे पुत्रहो, मी तुह्मांवर प्रसन्न झालों आहें; तुह्मी आतां तपश्चर्येपासून निवृत्त व्हा आणि वर मागा. एक अमरत्व खेरीज करून जें जें कांहीं तुमच्या मनांत असेल तें तें तुह्मांला प्राप्त होईल २२. श्रेष्ठ पद प्राप्त होण्याच्या आशेनें जीं मस्तकें तूं अग्नीमध्यें अर्पण केलीं आहेस तीं सर्व तुझ्या इच्छेप्रमाणें पुनरपि तुझ्या देहाचे ठिकाणीं प्राप्त होतील २३. तुझ्या देहाचे ठिकाणीं कोठेंही कुरूपता रहाणार नाहीं; तुला इच्छेस येईल तसें रूप धारण करितां येईल आणि संग्रामामध्यें तूं शत्रूंना जिंकणारा होशील ह्यांत संशय नाहीं २४. रावण ह्मणतो:— गंधर्व, देव, असुर, यक्ष, राक्षस, सर्प, किन्नर आणि भूतें ह्यांपासून माझा पराभव होऊं नये २५. ब्रह्मदेव ह्मणतो:— तूं जे हे सर्व कथन केलेस त्यापासून ह्मणजे मनुष्यखेरीज करून कोणापासूनही तुला भय नाहीं. हें मीं पूर्वींच ठरवून ठेविलें आहे. तुझें कल्याण असो २६. मार्कंडेय ह्मणतात:—ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें सांगितलें असतां दशानन संतुष्ट झाला; कारण, मनुष्यें त्या दुर्बुद्धि राक्षसाच्या खिजगणतींतच नव्हतीं २७. त्याचप्रमाणें पितामह ब्रह्मदेव कुंभकर्णाला ह्मणाला असतां मोहानें त्याचें अंतःकरण व्याप्त झालें असल्यामुळें त्यानें दीर्घ निद्रा मागून घेतली २८. तेव्हां " तसें होईल " असें त्याला सांगून " हे पुत्रा,

त्वं प्रीतोस्मीति पुनः पुनः २९ बिभीषण उवाच ॥ परमापद्गतस्यापि
नाधर्मे मे मतिर्भवेत् । अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ३०
ब्रह्मोवाच ॥ यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन । नाधर्मे धीयते
बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ३१ मार्कण्डेय उवाच ॥ राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा
दशग्रीवो विशाम्पते । लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् । गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपु-
रुषैः सह ३३ विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः । शशाप तं
वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ३४ यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहि-
ष्यति । अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ३५ बिभीषणस्तु
धर्मात्मा सतां मार्गमनुस्मरन् । अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया
युतः ३६ तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः । सैनापत्यं ददौ
धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ३७ राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महा-
बलाः । सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ३८ दशग्रीवश्च

मी प्रसन्न झालों आहें, तूं वर माग " असें तो बिभीषणाला पुन्हां पुन्हां ह्मणाला असतां तो २९ बिभीषण ह्मणाला " हे भगवन्, पराकाष्ठेच्या संकटांत सांपडलों असताही अधर्माकडे माझ्या बुद्धीचा कल होऊं नये आणि शिकल्यावांचून मला ब्रह्मास्त्राची स्फूर्ति असावी " ३०. ब्रह्मदेव ह्मणतात:—हे शत्रुनाशका, राक्षसजातीय स्त्रीचे ठिकाणीं तुझा जन्म झाला असूनही ज्याअर्थी अधर्माकडे तुझ्या बुद्धीचा कल नाहीं त्याअर्थी मी तुला अमरत्वही देतों ३१. मार्कंडेय सांगतात:—हे प्रजाधिपते धर्मराजा, दशानन राक्षसाला वर प्राप्त झाल्यानंतर धनाधिपति कुबेराला युद्धामध्यें जिंकून त्यानें लंकेंतून हाकून लाविलें ३२; व तो भगवान् कुबेरही लंका सोडून देऊन गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि किंपुरुष ह्यांसहवर्तमान गंधमादन पर्वतावर गेला ३३. त्याला पादाक्रांत करून रावणानें त्याचें पुष्पकविमानही हरण केलें. तेव्हां त्या वैश्रवणानें त्याला शाप दिला "हें विमान तुला वाहून नेणार नाहीं ३४. जा समरांगणामध्यें तुझा वध करील त्याला हें वाहून नेईल. ज्याअर्थी गुरुस्थानीं असलेल्या माझा तूं अवमान केला आहेस त्याअर्थी सत्वरच तुझा नाश होईल " ३५. हे महाराज, युधिष्ठिरा, सज्जनांनीं आचरिलेल्या मार्गाकडे लक्ष्य देणारा व परम संपत्तीनें युक्त असलेला धर्मात्मा बिभीषण कुबेराच्या अनुरोधानें वागूं लागला असतां ३६ त्या भ्रात्या बिभीषणावर तो भगवान् भ्राता कुबेर संतुष्ट झाला आणि त्या विचारी धनाधिपति कुबेरानें यक्षराक्षससेनांचें आधिपत्य त्याला दिलें ३७. असो. इकडे मनुष्यभक्षक राक्षस आणि महाबलाढ्य पिशाच, ह्या

दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः । आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ३९ रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते । दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ४० [१०४४७] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रावणादिवरप्राप्तौ पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धाः सप्तर्षयस्तथा । हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः १ अग्निरुवाच ॥ योसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः । अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा २ स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः । ततो नस्त्रातु भगवान्नान्यस्त्राता हि विद्यते ३ ब्रह्मोवाच ॥ न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो । विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ४ तदर्थमवतीर्णोसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ५ मार्कण्डेय उवाच ॥ पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ शक्रमब्रवीत् । सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभव

सर्वांनीं जमून दशाननाला राज्याभिषेक केला ३८. पुढें त्या यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या व आकाशमार्गानें गमन करणाऱ्या अतिबलाढ्य दशाननानें देवदैत्यांना पादाक्रांत करून त्यांच्यापाशीं असलेल्या उत्कृष्ट वस्तु हरण केल्या ३९; लोकांना त्यानें पीडा दिल्यामुळें त्याला रावण असें ह्मणू लागले; आणि इच्छेप्रमाणें बलानें युक्त असलेल्या त्या दशाननानें देवानाही भय उत्पन्न केलें ४०. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वांपैकीं रावणादिकांच्या वरप्राप्तिविषयीं दोनशें पंचाहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७५ ॥

मार्कंडेय सांगतातः—तदनंतर सर्व ब्रह्मर्षि, सिद्ध आणि सप्तर्षि, अग्नीला पुढें करून ब्रह्मदेवाला शरण गेले असतां १ अग्नि ह्मणाला " विश्रवसाचा पुत्र महाबलाढ्य दशानन वरदानाच्या योगानें जो आपण भगवानांनीं पूर्वी अवध्य केला आहे २ तो महाबलाढ्य नानाप्रकारच्या अपकारांनीं सर्व प्रजेला पीडा देत आहे. तस्मात्, त्यापासून भगवानांनीं आमचें रक्षण करावें. आपल्यावांचून आमचा त्राता दुसरा कोणी नाहीं " ३. ब्रह्मदेव ह्मणाले " हे अग्ने, युद्धामध्यें देवदैत्यांच्या हातून त्याचा पराभव होणें शक्य नाहीं. त्याविषयीं काय करावयाचें हें ठरलेलें आहे; आतां लवकरच त्याचा बंदोबस्त होणार आहे ४. संहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेला हा चतुर्भुज विष्णु माझ्या सांगण्यावरून त्याकरितां अवतीर्ण झाला आहे व तो तें कर्म करणार आहे ". ५. मार्कंडेय सांगतातः—तदनंतर त्यांचे संनिध असलेल्या इंद्राला ब्रह्मदेव

त्वं महीतले ६ विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुता-
न्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ७ ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ८ अवतेरुर्महीं स्वर्गादृषयः सहिताः
सुरैः । ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किंनरैः ९ वानरानसृजन्घो-
रान्बलिनो बलचारिणः । ते सृष्टा दश साहस्रा दशग्रीववधे धृताः ॥
अप्रमेयबलाः शूरा वानराः कामरूपिणः १० यस्य देवस्य यद्रूपं वेष-
स्तेजश्च यद्विधम् । अजायन्त सुतास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ११
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये १२ पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्थरा
मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा १३ शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् १४ तेन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां सालतालशिलायुधाः १५ वज्रसंहननाः

म्हणाले " सर्व देवगणासहवर्तमान तू भूतलावर अवतीर्ण हो ६; आणि ऋक्षी व वानरी ह्या सर्वांच ठिकाणीं तुम्ही यथेष्ट रूप व बल ह्यानीं युक्त असलेले वीर पुत्र विष्णुला साहाय्य करणारे उत्पन्न करा " ७. तदनंतर देव, गंधर्व आणि दानव हे सर्वही आपआपल्या अंशानें आणि प्रतिअंशानें भूमीवर अवतार धारण करण्याकरिता आपआपल्यामध्यें यथेष्ट बेत करू लागले ८. तदनतर स्वर्गापासून देवासहवर्तमान ऋषि, महात्मे सप्तर्षि आणि किन्नरांसहवर्तमान सिद्ध पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले; ९ व त्या बलाढ्य ऋषिप्रभृतींनीं घोर व बलाढ्य वानर उत्पन्न केले. दशाननाचा वध करण्याविषयींच ज्यांचा निश्चय झालेला आहे असे ते उत्पन्न झालेले दहा हजार वानर शूर व यथेष्ट रूप धारण करणारे असून अपरिमितसामर्थ्यवान् होते १०. ज्या ज्या देवाचें जें जें रूप, जो जो वेष आणि जें जें तेज होतें त्या त्या देवाचे पुत्रही त्या त्या रूपानें, त्या त्या वेषानें आणि त्या त्या तेजानें युक्त असे उत्पन्न झाले ११. असो. त्या ऋषिप्रभृतींच्या समक्षच दुंदभी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या गंधर्वस्त्रीला कार्यसिद्धीकरितां जा म्हणून वरप्रद ब्रह्मदेवांनीं आज्ञा केली १२. ब्रह्मदेवांचें भाषण श्रवण केल्यावर ती गंधर्वस्त्री दुंदुभी मर्त्य लोकामध्यें मंथरा म्हणून कुबडी स्त्री उत्पन्न झाली १३. इंद्रप्रभृति त्या सर्व सुरश्रेष्ठांनीं वानर आणि ऋक्ष ह्यांच्या मुख्य मुख्य स्त्रियांचे ठिकाणीं पुत्र उत्पन्न केले १४ व ते सर्वही पुत्र बलानें व कीर्तीनें पित्यांचें अनुकरण करणारे निघाले. ते सर्वही साल, ताल आणि शिला ह्या आयुधांनीं युक्त असून पर्वतशिखरांचा भेद करणारे होते १५; सर्वांचीही शरीरें वज्रासारिखीं हव

सर्वे सर्वे बौद्धबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः १६ नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे । यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः १७ एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः । मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा १८ सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता १९ [१०४६६] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि वानराद्युत्पत्तौ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७६॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् । प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् १ कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । संप्रस्थितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी २ मार्कण्डेय उवाच ॥ जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप । क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ३ क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः । वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ४ चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव । यदा तदा

होतीं; सर्वांनाही ठिकाणीं बुद्धिसामर्थ्य होतें; सर्वांचें वीर्य व बल इच्छेप्रमाणें असून सर्वही युद्धामध्यें निपुण होते १६; आणि त्यांपैकीं कांहीं वनचर वानर बलामध्यें दहा हजार हत्तींची व वेगामध्यें वायूची बरोबरी करणारे असून इच्छेस वाटेल तेथें वास्तव्य करणारे होते १७. असो. ह्याप्रमाणें सर्व कांहीं ठरवून लोकरक्षक भगवान् ब्रह्मदेवानें कोणतें कोणतें कार्य कसें कसें करावयाचें तें समजावून दिलें १८. त्या आज्ञेकडे लक्ष्य देऊन तिनेंही त्याप्रमाणें केलें व मनाप्रमाणें वेगवान् असलेली ती मंथरा इकडे तिकडे जाऊन वैर प्रदीप्त करण्याविषयीं एकसारखीं तत्पर होऊन राहिली १९. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वापैकीं वानरादिकांच्या उत्पत्तीविषयीं दोनशें शहात्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७६ ॥

युधिष्ठिर ह्मणतो:— हे ब्रह्मनिष्ठ मार्कंडेयमुने, भगवानांनीं रामप्रभृतींचे पृथक् पृथक् जन्म कथन केले. आतां त्यांनीं वनामध्यें निघून जाण्याचें कारण श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. ह्यास्तव, आपण तें कथन करावें १. हें ब्रह्मनिष्ठ, दशरथपुत्र वीर भ्राते रामलक्ष्मण आणि यशस्विनी मैथिली हे वनामध्यें कशाकरितां गेले? २. मार्कंडेय सांगतात:— हे राजा, कर्मनिष्ठ, धर्मदक्ष आणि नेहमीं वृद्धांचा समागम करणारा दशरथ पुत्र प्राप्त झाल्यावर आनंदित झाला ३. पुढें क्रमानें त्याचे ते महाबलाढ्य पुत्र वृद्धिंगत होऊन उपनिषद्भागासहवर्तमान वेदांमध्यें व धनुर्वेदामध्यें पारंगत

दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ५ ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ॥
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयनन्दनः ६ ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयो-
धिकम् । मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ७ अभिषेकाय रामस्य
यौवराज्येन भारत । प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ८ लोहि-
ताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् । दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमू-
र्धजम् ९ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं रणे । पारगं सर्वधर्माणां
बृहस्पतिसमं मतौ १० सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् । जितेन्द्रि-
यममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ११ नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचा-
रिणाम् । धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् १२ पुत्रं राजा दशरथः
कौसल्यानन्दवर्धनम् । संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन १३ चिन्त-
यंश्च महातेजा गुणान्रामस्य वीर्यवान् । अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः
पुरोहितम् १४ अद्य पुष्ये निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति । संभाराः

झाले ४; आणि, हे राजा, ब्रह्मचर्याश्रम संपवून त्यांनीं भार्यापरिग्रह केल्यानंतर
तर दशरथ (अधिकच) आनंदित व सुखी झाला ५. त्या पुत्रांमध्यें ज्येष्ठ असलेला
आणि मनोहरत्वामुळें पित्याच्या हृदयाला आनंद देणारा बुद्धिमान् राम प्रजाजनांचें
चित्तरंजन करूं लागला ६. तदनंतर आपण वयोवृद्ध झालों असें समजून त्या
विचारी दशरथराजानें धर्मवेत्ते सचिव आणि पुरोहित ह्यांसहवर्तमान रामाला यौव-
राज्याचा अभिषेक करण्याचा विचार चालविला ७; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना धर्म-
राजा, तशी गोष्ट करण्याचा समय प्राप्त झाला आहे असें त्या सर्व श्रेष्ठ मन्त्र्यांचेंही मत
पडलें ८. आरक्तवर्ण नेत्र, प्रचंड पराक्रम, मत्त गजाप्रमाणें गति, दीर्घ बाहु, विशाल
वक्षस्थल आणि नीलवर्ण व कुंचित केश ह्यांनीं युक्त ९, सौंदर्यानें देदीप्यमान, वीर,
संग्रामामध्यें इंद्राची बरोबरी करणारा, सर्व धर्मामध्यें पारगत, बुद्धीमध्यें बृहस्पतीची
बरोबरी करणारा १०, सर्व प्रजाजनांनें प्रेम संपादन केलेला, सर्वविद्यापारंगत, जितें-
द्रिय, शत्रूंचीही दृष्टि व मन आकर्षण करणारा ११, दुष्टांचा नियंता, धर्मनिष्ठांचा
रक्षणकर्ता, धैर्यवान्, इतरांचा हल्ला होण्यास अशक्य, विजयशील, अजिंक्य १२
आणि कौसल्येचा आनंद वृद्धिंगत करणारा असा आपला पुत्र अवलोकन करून,
हे कुरुनंदना धर्मराजा, दशरथाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला १३; आणि,
तुझें देव बरें करो, रामाच्या गुणांचें चिंतन करितां करितां अंतःकरणा-
मध्यें प्रसन्न होत असलेला तो महातेजस्वी वीर्यवान् दशरथ पुरोहिताला
म्हणाला १४ " हे ब्रह्मनिष्ठ, आज रात्रीं पुष्य नक्षत्राचा चांगला योग येणार आहे.

संश्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् १५ श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः
सुतो मया । यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैश्च सह मन्त्रिभिः १६ इति तद्रा-
जवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा । कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् १७
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् । आशीविषस्त्वां संक्रु-
द्धश्चण्डो दशतु दुर्भगे १८ सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् १९ सा तद्वचनमा-
ज्ञाय सर्वाभरणभूषिता । वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् २०
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता । प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं
वाक्यमब्रवीत् २१ सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् । उपाकु-
रुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् २२ राजोवाच ॥ वरं ददानि ते
हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि । अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्य-
ताम् २३ धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः । ब्राह्मणस्वादि-

---

ह्यास्तव, साहित्य तयार करून माझ्या रामाला निमंत्रण करावें १५. हें पुष्यनक्षत्र उद्यांही आहे आणि त्या नक्षत्रावर मंत्रि आणि पौरजन ह्यासहवर्तमान मी आपल्या रामनामक पुत्राला यौवराज्याचा अभिषेक करणार आहे" १६. हें राजाचें भाषण श्रवण केल्या-वर मंथरा त्याचवेळीं कैकेयीकडे गेली आणि ह्मणाली १७ "हे कैकेयि, आज राजानें तुझ्यावर मोठाच दुर्दैवाचा घाला येणार असल्याचें प्रसिद्ध केलें आहे. तस्मात्, हे दुर्दैवी कैकेयि, ह्यापेक्षां एकादा तीक्ष्ण सर्प अत्यंत क्रुद्ध होऊन तुला दंश करील तर बरें १८. जिच्या पुत्राला अभिषेक होणार आहे ती कौसल्या खरोखर महाभाग्यवती आहे. जिच्या पुत्राला राज्यप्राप्ति होणार नाहीं अशा तुला तें भाग्य कोठून अस-णार!" १९. हें मंथरेचें भाषण श्रवण केल्यानंतर (गार्हपत्य आणि आहवनीय ह्यांमध्यें असलेल्या) वेदीप्रमाणें जिचा मध्यभाग कृश आहे; जिनें उत्कृष्ट रूप धारण केलेलें आहे व जी सर्व भूषणांनीं भूषित झालेली आहे २० अशी ती सुहास्यवदना कैकेयी एकांतामध्यें पतिसंनिध गेली आणि प्रेम दर्शवीतच कीं काय मधुरशब्दांनीं त्याला ह्मणाली २१ "हे सत्यप्रतिज्ञ, एक वर जो आपण मला देऊं केला आहे तो आपण मला आतां द्या आणि, हे नृप, मला आपण त्या ह्रद्रोगांतून सोडवा" २२. राजा ह्मणाला "अगे, हा! मी तुला वर देणार आहें. तर्‍हां जें तुझ्या इच्छेस येईल तें तूं मागून घे. कोणत्या अवध्य पुरुषाचा आज वध कर्तव्य आहे? वधास पात्र झालेल्या कोणत्या पुरुषाला तुझ्या मनांतून मुक्त कर्तव्य आहे २३, आज कोणाला मीं द्रव्य द्यावें अथवा कोणाचें हरण करावें अशी तुझी मनीषा

ह्यन्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे २४ पृथिव्यां राजराजोस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता । यस्तेभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् २५ सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् । आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह २६ आभिषेचनिकं यत्त रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः २७ नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापसः २८ स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् । दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह २९ ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् । वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ३० तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माँल्लक्ष्मणस्तदा । सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ३१ ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा । समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ३२ रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् । आनाय्य भरतं देवी कैकयी वाक्यमब्रवीत् ३३ गतो दश-

---

आहे ? ब्राह्मणाचें द्रव्य खेरीज करून येथें आणि दुसऱ्या ठिकाणींही जें ह्मणून कांहीं द्रव्य आहे तें आज माझेच आहे २४. कारण, चातुर्वर्ण्याचें रक्षण करणारा असा मी आज पृथ्वीमध्यें राजाधिराज आहें. तस्मात्, जी तुझ्या मनामध्यें इच्छा असेल ती मला सांग. आतां, हे कल्याणि, विलंब लावूं नको " २५. हें राजाचें भाषण लक्ष्यांत ठेवून आणि त्याला आपल्या स्वाधीन करून घेऊन व आपलें सामर्थ्य किती आहे ह्याचाही विचार करून नंतर ती कैकेयी त्याला ह्मणाली २६ " रामाकरितां जें आपण राज्याभिषेकाचें सामान जुळविलें आहे तें भरताला प्राप्त व्हावें आणि रामानें वनांत चालतें व्हावें २७. सारांश, वल्कलें, अजिनें व जटा धारण करून रामानें तपस्विधर्मानें चवदा वर्षेंपर्यंत दंडकारण्याचा आश्रय करून रहावें"२८. हे भरतवंशजश्रेष्ठा धर्मराजा, अप्रिय आणि परिणामीं भयंकर असें तें कैकेयीचें भाषण श्रवण केल्याबरोबर तो दशरथराजा दुःखाकुल झाल्यामुळें कांहींच बोलेनासा झाला २९. शेवटीं पित्यापाशीं कैकेयीनें त्याप्रमाणें वर मागितला आहे असें समजून आल्यावर " राजा सत्यवचनी होवो " असा उद्देश मनांत धरून वीर्यवान् धर्मात्मा राम वनामध्यें चालता झाला ३०. त्याच्या मागोमाग वैभवशाली धनुर्धारी लक्ष्मण आणि, तुझें देव बरें करो, सीता ह्मणून प्रसिद्ध असलेली त्याची भार्या जनककन्या वैदेही सुद्धां वनामध्यें निघून गेली ३१ ह्याप्रमाणें राम वनामध्यें निघून गेल्यावर दशरथ राजा मृत्यु पावला ३२. तेव्हां राम वनवासांत गेला आणि राजाची तशी अवस्था झाली हें समजून आल्यावर राजपत्नी कैकेयी भरताला आणवून ह्मणाली ३३

रथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ । गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतक-
ण्टकम् ३४ तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् । पतिं हत्वा कुलं
चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ३५ अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ३६ स चारित्रं विशोध्याथ सर्व-
प्रकृतिसंनिधौ । अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ३७ कौसल्यां च
सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः । अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो
ययौ ३८ वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः । पौरजानपदैः सार्धं रामा-
नयनकाङ्क्षया ३९ ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् । तापसाना-
मलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ४० विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ४१ रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजान-
पदागमम् । प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ४२ सत्कृत्य शरभङ्गं
स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ४३

" दशरथ स्वर्गास गेला असून रामलक्ष्मण वनवासी झाले आहेत. तस्मात्, निष्कंटक व क्षेमरूप झालेल्या ह्या विशाल राज्याचा तूं उपभोग घे " ३४. ह्यावर तो धर्मात्मा भरत तिला म्हणाला " अरे ! तूं हें फार निंद्य कृत्य केलेंस. तुला वैभवाचा लोभ सुटल्यामुळें पतीचा घात व ह्या कुलाचा उच्छेद करून ३५ आणि त्याचप्रमाणें, हे कुलकलंकिनी माते, माझ्या डोक्यावर अपयश देऊन तूं आतां आपली इच्छा तृप्त करून घेणार आहेस " असें म्हणून तो रडूं लागला ३६. ह्याप्रमाणें सर्व मन्त्र्यांसमक्ष आपलें वर्तन शुद्ध आहे असें दर्शवून रामाला आपण परत आणूं अशा उत्कट इच्छेनें तो भरत आपल्या भ्रात्या रामाच्या मागोमाग वनामध्यें निघाला ३७. प्रथमतः कौसल्या, सुमित्रा आणि कैकेयी ह्यांना वाहनासहवर्तमान पुढें पाठवून देऊन तो अत्यंत दुःखित झालेला भरत वसिष्ठ, वामदेव, इतरही हजारों ब्राह्मण आणि राजधानींतील व देशांतील लोक ह्याच्यासहवर्तमान रामाला परत आणण्याच्या इच्छेनें शत्रुघ्नाला बरोबर घेऊन वनामध्यें गेला ३८, ३९. गेल्यानंतर धनुर्धर राम तपस्वी जनांचे अलंकार धारण करून लक्ष्मणासहवर्तमान चित्रकूटपर्वतावर बसलेला त्यानें अवलोकन केला ४०; परंतु, पित्यानें कैकेयीला दिलेलें वचन शेवटास नेणाऱ्या रामानें त्याला परत पाठविल्यामुळें त्याच्या पादुका पुढें करून त्यानें नंदिग्रामामध्यें राज्य चालविलें ४१. " पुनरपि देशांतील व राजधानींतील लोक (राज्य स्वीकारण्याविषयीं मोड घालण्याकरितां) येथ येतील असें मनांत आणून इकडे तो रामही महारण्यामध्यें शरभंगमुनींच्या आश्रमांत प्रविष्ट झाला ४२. त्या रामानें शरभंगमुनींचा सत्कार

वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् । खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ४४ रक्षार्थं तापसानां तु राघवो धर्मवत्सलः । चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ४५ दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ । चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ४६ हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः । ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ४७ ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता । पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ४८ तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः । उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ४९ स्वानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः । केनास्येवंकृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ५० कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते । कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ५१ आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः । सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृश्य तिष्ठति ५२ इत्येवं

केला आणि रम्य गोदावरीनदीचा आश्रय करून तो दंडकारण्यामध्यें राहिला ४३. तो राम तेथें वास्तव्य करूं लागला असतां शूर्पणखेमुळें खरनामक राक्षसाशीं जनस्थाननिवासी लोकांचें मोठें वैर पडलें ४४. तेव्हां तपस्वी जनांचें संरक्षण करण्याकरितां धर्मवत्सल रामानें त्या भूमीमध्यें चवदाहजार राक्षसांचा वध केला ४५ आणि खर व दूषण ह्या उभयतां अत्यंत महाबलाढ्य राक्षसांचाही वध करून पुनरपि त्या विचारी राघवानें तें धर्मारण्य क्षेमरूप करून सोडिलें ४६. ह्याप्रमाणें त्या राक्षसांचा वध झाल्यावर जिची नासिका व ओंठ छिन्नभिन्न झालेले आहेत अशी ती शूर्पणखा आपल्या भ्रात्याचें निवासस्थान जी लंका तिकडे गेली ४७. तदनंतर शुष्क झालेलें रक्त जिच्या मुखावर आहे अशी ती दुःखाकुल झालेली राक्षसी रावणाकडे गेली आणि त्या आपल्या भ्रात्याच्या पायां पडली ४८. तेव्हां तशा प्रकारें विद्रूप झालेल्या त्या शूर्पणखेला अवलोकन करून रावण क्रोधानें अगदीं व्याप्त झाला आणि दांत ओंठ खात खात रागारागानेंच सिंहासनावरून उठला ४९. तदनंतर समीप असलेल्या अमात्यांना 'जा' म्हणून सांगून एकांत झाल्यावर तो तिला म्हणाला "हे भद्रे, मी कोण आहें ह्याचा विचार न करितां माझा अवमान करून तुला असें विद्रूप कोणीं केलें आहे ? ५०. आज कोण बरें तीक्ष्ण शूल संपादन करून आपल्या सर्व गात्रांना टोंचून घेत आहे ? मस्तकावर अग्नि ठेवून आज कोण बरें निर्धास्तपणें खुशाल घोरत पडला आहे ? ५१. अतिभयंकर सर्पाला आज कोण बरें पादस्पर्श करीत आहे ? अरे जटायुक्त सिंहाला क्षुब्ध करून आज कोण बरें त्याच्या दाढेंत

भुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोर्चिषः । निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ५३ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् । खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ५४ ततो ज्ञातिवधं ज्ञात्वा रावणः कालचोदितः ५५ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च । ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ५६ त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ५७ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः । दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ५८ तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः । पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ५९ [१०५२५] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि रामवनाभिगमने सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् । पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः १ विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः

जाऊन बसला आहे ? " ५२. ह्याप्रमाणें तो रावण भाषण करूं लागला असतां जळत असलेल्या वृक्षाच्या ढोल्यांतून ज्याप्रमाणें रात्रीं ज्वाला बाहेर पडत असतात त्याप्रमाणें त्याच्या शरीराच्या रंध्रांतून अग्नीच्या ज्वाला बाहेर येऊं लागल्या ५३. त्याला खरदूषणांसहवर्तमान राक्षसांचा झालेला नाश आणि रामाचा पराक्रम हें सर्व कांहीं त्या भगिनीनें कथन केलें असतां ५४ ज्ञातींचा वध झाला आहे असें समजून आल्यावर कालानें प्रेरणा केलेल्या त्या रावणराजानें पुढें काय करावयाचें ह्याचा निश्चय करून भगिनीचें सांत्वन केलें आणि नगराच्या रक्षणाची व्यवस्था करून तो आकाशमार्गानें चालता झाला ५५, ५६. त्रिकूटाचल आणि कालपर्वत उल्लंघिल्यानंतर जलचर प्राण्यांचें निवासस्थान असा अगाधजलानें भरलेला महासागर त्यानें अवलोकन केला ५७. तदनंतर तो महासागर ओलांडून तो दशानन रावण महात्म्या शूलपाणीचें जें गोकर्णसंज्ञक अक्षय्य प्रियस्थान तिकडे गेला ५८; आणि रामाच्या भयानें पूर्वींच तपस्विधर्माचें अवलंबन केलेल्या आपल्या मारीचसंज्ञक पुरातन अमात्याला जाऊन भेटला ५९. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वांपैकीं रामचंद्राच्या वनांत जाण्याविषयीं दोनशें सत्याहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७७ ॥

मार्कंडेय सांगतातः—रावण आलेला अवलोकन करितांक्षणीं मारीचाची धांदल उडून गेली आणि फलमूलप्रभृति सत्कारोपयोगीं द्रव्यांनीं त्यानें त्याचें पूजन केलें १.

स राक्षसः । उवाच प्रसृतं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् २ न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव । कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ३ किमिहागमनं चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर । कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ४ शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् । समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ५ मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् । अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ६ बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः । प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ७ विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना । तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ८ अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् । मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ९ अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् । ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसां वरम् १० किं ते

तदनंतर विश्रांति घेऊन तो संभाषणज्ञ रावण स्वस्थ बसला असतां तो संभाषणज्ञ मारीच राक्षसही त्याच्या शेजारी बसला आणि गंभीर अर्थानें युक्त असें भाषण त्याच्याशीं करूं लागला २ (तो ह्मणाला) " तुझी मुद्रा नेहमींप्रमाणें दिसत नाहीं. तेव्हां तुझ्या नगरामध्यें स्वस्थता आहेनां ? आणि तुझे सर्व मंत्री पूर्वीप्रमाणें तुझी सेवा करीत आहेतनां ? ३. हे राक्षसाधिपते, जें कार्य करण्याच्या उद्देशानें आपण येथें आला असाल तें अत्यंत दुर्घट जरी असलें तरी शेवटास गेलेंच असें आपण समजा (आणि मला आज्ञा करा) " ४. ह्यावर रावणानें त्याला संक्षेपानें तें सर्व रामाचें वर्तन निवेदन केलें; आणि क्रोध व असहिष्णुता ह्यांनी व्याप्त झालेल्या त्या रावणानें पुढें काय काय गोष्टी करावयाच्या ह्याही त्याला थोडक्यांतच कळविल्या ५. परंतु, तें त्याचें बोलणें ऐकून घेऊन मारीच थोडक्यांतच रावणाला ह्मणाला " रामाशीं प्रसंग आणण्याचें तूं सोडून दे; त्याचें वीर्य मला ठाऊक आहे ६. अरे, त्या महात्म्याच्या बाणाचा वेग सहन करण्यास कोण बरें समर्थ आहे ? सर्वसंगपरित्याग करून मी जो येथें तपश्चर्या करीत बसलों आहें ह्याचें कारण तरी तो पुरुषश्रेष्ठ रामच होय ७. तस्मात्, हें आत्मघाताचें द्वार तुला कोणत्या दुष्टानें स्वीकारण्याविषयीं सांगितलें आहे ? " ह्यावर तो क्रोधयुक्त रावण निर्भर्त्सना करीत करीत त्याला ह्मणाला ८ " माझ्या सांगण्याप्रमाणें जर तूं न ऐकशील तर मृत्यु हा आपला तुला निःसंशय ठेविलेलाच आहे ". हें ऐकून घेतल्यावर मारीचानें मनामध्यें विचार केला कीं, " आतां मीं कांहीं जरी केलें तरी ज्याअर्थीं मरण येणें ठरलेलेंच आहे त्याअर्थीं (ह्याचें न ऐकिल्यामुळें ह्याच्या हातून मरण प्राप्त करून घेण्यापेक्षां ह्याचें ऐकिल्यानें रामासारिख्या)

साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोपि तत्। तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ११ रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः। ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति १२ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति। तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति १३ भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे। इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः १४ रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः। ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः १५ चक्रतुस्तद्यथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम्। रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् १६ मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः। दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृक् १७ चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता। रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः १८ रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया। स धन्वी

श्रेष्ठ पुरुषाच्या हातूनच मरण येणे बरें ". असा विचार करून मारीच त्या राक्षसश्रेष्ठ रावणाला ह्मणाला ९, १० " मीं तुझें काय साहाय्य करावें हें कळूं दे; तू जें सांगशील तें मी स्वतःची इच्छा जरी नसली तरी तुझ्या अधीन होऊनहीं करीन ". ह्यावर दशानन त्याला ह्मणाला " जा तर मग; आणि सीतेला लुब्ध कर ११. रत्नमय असे अद्भुत केश आणि रत्नमय शृंगें ज्याला आहेत असें मृगरूप धारण करून तूं तिकडे जा; ह्मणजे तुला अवलोकन करून सीता तुला मारण्याविषयीं रामाला आग्रह करील १२. ह्या रीतीनें राम आश्रमांतून बाहेर गेल्यानंतर सीता पराधीन होऊन राहील; आणि मी तिला घेऊन जाईन. ह्मणजे भार्येच्या वियोगामुळें तो दुर्बुद्धि रामही जिवंत राहणार नाही तस्मात्, अशा रीतीनें तू मला साहाय्य कर. " ह्याप्रमाणें रावणानें सांगितलें असतां मारीच राक्षसानें आपलें और्ध्वदेहिक आपल्या हातूनच उरकून टाकिलें १३, १४; आणि रावण पुढें जात असतांना त्याच्या मागोमाग अत्यंत दुःखित होऊन तो चालला. तदनंतर त्या सत्कर्मनिष्ठ रामाच्या आश्रमामध्यें गेल्यावर १५ त्या उभयतांनीं पूर्वी ठरल्याप्रमाणें सर्व कांहीं केलें. त्रिदंड व कमंडलु धारण करून आणि मुंडण करून रावण यति बनला आणि त्या आश्रमांत गेला १६; व मारीच मृग बनून त्या प्रदेशामध्यें गेला. तेथें गेल्यावर मृगरूप धारण करणारा मारीच सीतेच्या दृष्टीं पडला असतां १७ दैवानें प्रेरणा केल्यामुळें सीतेनेंही त्याच्याकरितां रामाला गळ घातला. तेव्हां तिचें प्रिय करण्याकरितां राम सत्वर धनुष्य घेऊन १८ आणि रक्षणाकरितां लक्ष्मणाला ठेऊन मृगप्राप्तीच्या इच्छेनें बाहेर चालता झाला. रुद्र ज्याप्रमाणें तारारूप मृगाकडे धांवला त्याप्रमाणें धनुष्य

बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् १९ अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा । सोन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् २० चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः । निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् २१ अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् । स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा २२ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह । शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् २३ सापाद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः । अलं ते शङ्कया भीरु को रामं प्रहरिष्यति २४ मुहूर्ताद्द्रक्ष्यसे रामं भर्तारं त्वं शुचिस्मिते । इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् २५ हता वै स्त्रीस्वभावेन शुक्लचारित्रभूषणा । सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता २६ नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा । अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना २७ पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् । रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन २८ निहीनमुप-

---

हातांत घेऊन आणि भाता पाठीशीं बांधून खड्ग, अंगुलित्राण व प्रत्यंचेच्या आघातापासून रक्षण करणारें हस्तकवच ह्यांनीं युक्त होऊन तो मृगाच्या मागोमाग धांवूं लागला असतां वारंवार गुप्त व वारंवार प्रकट होऊन जाणाऱ्या त्या राक्षसानें १९, २० बऱ्याच दीर्घ मार्गाचें आक्रमण केलें; व तेव्हां रामानें त्याला ओळखिलें. सारांश, तो राक्षस आहे असें समजून आल्यावर समयस्फूर्ति ज्याला आहे अशा त्या रामानें २१ एक अमोघ बाण घेऊन त्या मृगरूपी राक्षसाचा वध केला; परंतु. रामबाणाचा तडाका बसतांक्षणीं रामासारिखा शब्द करून २२ दीन वाणीनें "हे सीते, हे लक्ष्मणा," अशा प्रकारचा तो आक्रोश करूं लागला. तेव्हां त्याची ती दीन वाणी श्रवण करितांक्षणीं सीता २३ जिकडून तो शब्द आला तिकडे धांवत गेली; परंतु, लक्ष्मण तिला ह्मणाला "हे भित्रे, तूं असली शंका मनामध्यें आणूं नको. कारण, रामाला प्रहार करण्यास कोण समर्थ आहे? २४ हे सुहास्यवदने, तूं एका क्षणामध्यें भर्त्या रामाला अवलोकन करशील." ह्याप्रमाणें लक्ष्मणानें सांगितलें असतां रोदन करूं लागलेल्या त्या सीतेला लक्ष्मणाविषयीं शंका आली २५. कारण, शुद्धवर्तनरूप भूषणांनीं जरी ती युक्त होती तरी स्त्रीस्वभावानें ह्यावेळीं तिचा घात केला; व ह्मणून ती साध्वी पतिव्रता सीता त्या लक्ष्मणाला उद्देशून मर्मभेदक भाषण करूं लागली २६. (ती ह्मणाली) "हे मूढा, तूं मनामध्यें आणिलेला हा तुझा उद्देश सिद्धीस जाणार नाहीं. अरे, शस्त्र घेऊन मी स्वतःच आपला घात करीन २७; पर्वतशिखरावरून उडी घालीन; किंवा अग्नीमध्यें प्रवेश करीन. परंतु, वाघीण ज्याप्रमाणें कोल्ह्याचा कधीं स्वीकार करणार नाहीं त्याप्रमाणें

तिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा । एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः २९ पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः । स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ३० अवेक्षमाणो बिम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा । एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ३१ अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः । यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ३२ सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा । निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ३३ अवमन्य ततः सर्वं स्वरूपं प्रत्यपद्यत । सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुङ्गवः ३४ सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः । मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ३५ तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह । भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ३६ एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी । पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ३७ प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकली-

---

भर्त्या रामाला सोडून मी तुज नीचाचा कधींही स्वीकार करणार नाहीं ". अशा प्रकारचें भाषण श्रवण करितांक्षणीं राम ज्याला प्रिय आहे असा तो सदाचरणसंपन्न लक्ष्मण कानांवर हात ठेवून ज्या मार्गानें राम गेला होता त्या मार्गाला निघाला; आणि रामाचींच पावलें पहात पहात तो धनुर्धर पुढें चालला २८,२९,३०. सारांश, ह्याप्रमाणें सीतेनें भाषण केलें असतां परिपक्क तोंडल्याप्रमाणें जिचे ओठ आहेत अशा त्या सीतेच्या तोंडाकडे पहात पहात लक्ष्मण चालता झाला. तों इतक्यांत रावणराक्षस तिच्या दृष्टीं पडला ३१. भस्मानें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणें भव्य रूपानें युक्त झालेला तो दुरात्मा रावण यतिवेष धारण करून त्या निर्दोष सीतेला हरण करण्याच्या इच्छेनें तेथें प्रकट झाला असतां ३२ तो आलेला पाहून धर्मवेत्त्या जनककन्या सीतेनें फळें, मुळें व इतरही भक्ष्य पदार्थ पुढें करून ते स्वीकारण्याविषयीं त्याची विनंति केली ३३; परंतु, तें सर्व अमान्य करून रावण आपल्या जातीवर गेला; आणि तो राक्षसश्रेष्ठ अशा रीतीनें सीतेचें सांत्वन करूं लागला कीं ३४, "हे सीते, रावण ह्मणून प्रख्यात असलेला मी राक्षसांचा राजा आहें; व महासागराच्या पलीकडे लंका ह्मणून माझी एक रम्य नगरी आहे ३५. त्या ठिकाणीं तूं स्त्रीपुरुषामध्यें माझ्यासहवर्तमान चांगली शोभशील. ह्यास्तव, हे सुंदरि, भिकारड्या रामाचा त्याग करून तूं माझी भार्या हो " ३६. अशा प्रकारचीं त्याचीं वाक्यें श्रवण केल्यावर ती सुंदरी जानकी कानावर हात ठेवून ह्मणाली " असें बोलूं नको ३७. नक्षत्रांसहवर्तमान नभोमंडलही कदाचित् खालीं येईल;

भवत् । शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ३८ कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं व्रजेत् ३९ कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् । लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरेत् ४० इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः। क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ४१ तामभिद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् । भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ॥ मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ४२ तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः। रुदतीं रामरामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ४३ [१०५६८] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि मारीचवधे सीताहरणे चाष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२७८॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः । गृध्र-

पृथ्वीच्याही ठिकऱ्या उडून जातील अथवा अग्निही थंड होईल; परंतु, मी रघुनंदन रामाचा त्याग करणार नाहीं ३८. अरे, चित्रविचित्र बिंदूंनीं युक्त व मदमत्त अशा वनचर गजेंद्राचा प्रथम आश्रय केल्यानंतर हत्तीण कशी बरें डुकराकडे जाईल ? ३९. अरे, पुष्पापासून तयार केलेलें मद्य आणि मधापासून तयार झालेली सुरा सेवन केल्यानंतर पेजेचा लोभ कोण बरें धरील ? सारांश, कोणी जरी स्त्री झाली तरी (परपुरुषाचा स्वीकार करण्यापूर्वीं) अशा प्रकारचा कांहीं तरी विचार मनामध्यें आणीलच आणील " ४०. ह्याप्रमाणें त्याला सांगून ती सीता आश्रमामध्यें गेली. त्यावेळीं क्रोधानें तिचे ओठ स्फुरण पावत होते; आणि (मर्मभेदक शब्द उच्चारून लक्ष्मणाला आश्रमाबाहेर धाडण्यांत मीं आपला सर्वस्वीं घात करून घेतला असा विचार मनामध्यें येऊन) ती एकसारिखी हात झाडीत होती ४१. असो. सीता आश्रमांत गेल्याबरोबर रावण तिच्या मागोमाग धांवत गेला; तिला त्यानें आंत जाण्यास अडथळा केला; घाबरून गेलेल्या त्या सीतेची कर्कश स्वरानें त्यानें निर्भर्त्सना केली; तिची वेणी त्यानें धरिली; आणि अशा प्रकारें तिला घेऊन तो आकाशमार्गानें जाऊं लागला असतां ४२ पर्वतावर वास्तव्य करणाऱ्या जटायुनामक गृध्रपक्ष्यानें रावण हरण करून नेत असल्यामुळें " रामा, रामा," असें ह्मणत ह्मणत रडत असलेल्या त्या बिचाऱ्या सीतेला अवलोकन केलें ४३. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वांपैकीं मारीचवध आणि सीताहरण ह्यांविषयीं दोनशें अठ्याहत्तरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७८ ॥

मार्कंडेय सांगतातः—अरुणपुत्र जटायु दशरथाचा मित्र होता. महावीर, गृध्रराज

राजो महावीरः संपातिर्यस्य सोदरः १ स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्क-
गतां स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् २ अथैनमब्र-
वीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशा-
चर ३ न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं
तं चकर्त नखरैर्भृशम् ४ पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् । चक्षार
रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ५ स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितै-
षिणा । अभिदुद्राव संक्रुद्धः पतगेन्द्रं दशाननः ६ खड्गमादाय चिच्छेद
भुजौ तस्य पतत्रिणः ७ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ८ यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्या-
श्रममण्डलम् । सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ९ सा ददर्श
गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् । तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी १०
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम् । मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मे-

---

संपाति हा त्याचा सहोदर भ्राता होय १. त्या जटायूनें स्नुषेसमान असलेल्या सीतेला
रावणाच्या कडेवर असतांना अवलोकन केलें; आणि तो पक्षी क्रुद्ध होउन राक्षसाधि-
पति रावणाच्या अंगावर धांवून गेला; २ व तो गृध्र त्याला ह्मणाला " सोड, मैथिलीला
सोड. हे राक्षसा, मी जिवंत असतांना तूं तिला कशी हरण करून नेणार ? ३.
तूं जर माझ्या स्नुषेला सोडणार नाहींस तर तूं माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहींस " ह्याप्र-
माणें त्या राक्षसाधिपति रावणाला सांगितल्यानंतर पंख व चोंच ह्यांच्या प्रहारांनीं शेंकडों
वेळां प्रथमतः जर्जर करून सोडिलेल्या त्या रावणाला तीक्ष्ण नखांच्या योगानें त्यानें
अतिशयच ओरखडलें असता रावणाच्या शरीरांतून फारच रक्त वाहूं लागलें; आणि
जलप्रवाहांनीं युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें तो दिसूं लागला ४,५. रामाचें प्रिय व हित
करण्याची इच्छा धरणारा गृध्र रावणाचा वध करण्यास उद्युक्त झाला असतां तो
रावण क्रुद्ध होऊन त्या पक्षिराजाकडे धांवला ६; इतकेंच नव्हे परंतु, त्या रावणानें
खड्ग घेऊन त्या पक्ष्याचे दोन्ही बाजूंचे पंखही तोडून टाकिले ७; आणि अशा
रीतीनें छिन्नभिन्न मेघाप्रमाणें अथवा पर्वताच्या शिखराप्रमाणें असलेल्या त्या गृध्र-
राजाचा वध केल्यावर सीतेला कडेवर घेऊन तो राक्षस आकाशमार्गानें चालता
झाला ८. मार्गामध्यें ज्या ज्या ठिकाणीं आश्रमस्थल, सरोवर अथवा नद्या सीतेच्या
दृष्टीं पडत त्या त्या ठिकाणीं ती आपलीं भूषणें टाकून देत असे ९. असें होतां
होतां पर्वताच्या शिखरावर पांच श्रेष्ठ वानर तिनें अवलोकन केले; व त्या ठिकाणींही
त्या बिचारी सीतेनें मोठें दिव्य वस्त्र टाकून दिलें १०. वाऱ्यानें हालत असलेलें

चान्तरे यथा ११ अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् । सीतां निवे-
शयामास भवने नन्दनोपमे १२ अचिरेणातिचक्राम स्वपुरीं राक्षसेश्वरः
खेचरः खेचरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् १३ प्राकारवप्रसंबाधां निर्मितां
विश्वकर्मणा । प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः १४ एवं हृतायां
वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् । निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं
तथा १५ कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते । इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तो-
ऽसीति व्यगर्हयत् १६ मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् । भ्रातुरागमनं
चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत १७ गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् । अपि
जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मणम् १८ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया
लक्ष्मणो वचः । यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः १९ दह्यमानेन तु

तें अत्यंत पीतवर्ण वस्त्र त्या पांच वानरश्रेष्ठाच्यामध्यें येऊन पडलें असतां मेघामध्यें असलेल्या विद्युल्लतेप्रमाणें भासू लागलें ११. तदनंतर त्या अभिमानी लंकाधिपति रावणानें महासागराचें उल्लंघन करून सीतेला इंद्राच्या नंदनवनासारिख्या गृहामध्यें नेऊन ठेविलें १२. सारांश, आकाशमार्गानें गमन करणारा तो राक्षसाधिपति रावण थोडक्याच वेळामध्यें आपल्या नगरीला जाऊन पोंचला; आणि (उंच उंच इमारतींनीं भरून गेल्यामुळें) आकाशामध्येंच संचार करीत आहे कीं काय अशी दिसत असलेली, रम्य, अनेक द्वारांनीं युक्त, मनोहर, कोट व तट ह्यांनीं गजबजून गेलेली आणि विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेली अशी जी लंकानगरी तिच्यामध्यें सीतेसहवर्तमान तो राक्षसाधिपति रावण प्रविष्ट झाला १३, १४. ह्याप्रमाणें रावणानें सीतेला हरण करून नेल्यावर त्या महामृगाचा वध करून बुद्धिमान् राम परत फिरला असता भ्राता लक्ष्मण त्याच्या दृष्टीं पडला १५ व त्या भ्रात्याला अवलोकन करितांक्षणी " राक्षसांनीं भरलेल्या वनामध्यें वैदेहीला सोडून तूं इकडे कसा आलास ? " ह्मणून त्यानें त्याची निर्भर्त्सना केली १६; आणि मृगरूप धारण करणाऱ्या राक्षसानें आपल्याला ओढून आणणें व त्याचप्रमाणें भ्रात्या लक्ष्मणाचें इकडे येणें ह्या दोन्ही गोष्टी मनांत आल्यावर तो फारच काळजी करूं लागला; १७ आणि निर्भर्त्सना करीत करीतच तो राम सत्वर लक्ष्मणाला गांठून त्याला ह्मणाला " हे लक्ष्मणा, सीता जिवंत आहे कां ? ती जिवंत नसावी असें मला दिसतें " १८. असा रामानें प्रश्न केल्यानंतर सीतेनें, तिला अयोग्य, असें जें लक्ष्मणाला उद्देशून शेवटलें भाषण केलें होतें तें तिचें सर्व भाषण त्यानें त्या रामाला कथन केलें १९. तें ऐकतांक्षणीं रामाच्या अंतःकरणामध्यें संताप

हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् । स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् २०
राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद्धनुः । अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं
सहलक्ष्मणः २१ स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ । गृध्र-
राजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै २२ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
संगृह्य धनुषी शुभे । कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ २३ ततो
ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् । तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे राव-
णाद्वधम् २४ अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः । तस्य गृध्रः
शिरःकम्पेनाचचक्षे ममार च २५ दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य
तदिङ्गितम् । सत्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः २६ ततो दृष्ट्वाश्रम-
पदं व्यपविद्धबृसीघटम् । विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलम् २७ दुःख-
शोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ । जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ २८
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि

उत्पन्न झाला; व तो आश्रमाकडे धांवला. तो जातां जातां पर्वतप्राय गृध्र मार्गामध्यें मारून टाकिलेला त्याच्या दृष्टीं पडला २०. तेव्हां ता राक्षस असावा अशी शंका घेऊन रामानें आपलें प्रचंड धनुष्य खेंचलें; आणि तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम लक्ष्मणा-सहवर्तमान त्याच्या अंगावर धांवून गेला २१. तेव्हां बरोबर आलेल्या त्या उभयतां रामलक्ष्मणांना तो तेजस्वी पक्षी ह्मणाला " तुमचें कल्याण असो; मी दशरथाचा सखा गृध्रराज आहें " २२. तें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर आपलीं खेंचलेलीं शुभ धनुष्यें तशींच धरून हा कोण आमच्या पित्याचें नांव सांगत आहे असें ते आपआपल्या-मध्यें बोलूं लागले २३; व इतक्यांत दोन्ही पंख तुटून गेलेला तो पक्षी त्यांच्या दृष्टीं पडला. तेव्हां सीतेकरितां रावणाच्या हातून आपला वध झाल्याचें त्या गृध्रानें त्यांना कळविलें २४; व "रावण कोणत्या दिशेस गेला ?" असें रामानें त्याला विचारिलें असतां (दक्षिण दिशेकडे असें) अनेक वेळां नुसती मान हालवूनच त्यानें सांगितलें व लगेंच प्राण सोडिला २५. तदनंतर त्याच्या त्या खुणेवरून दक्षिण दिशा असें रामानें जाणिलें; आणि पित्याचा मित्र ह्मणून पूज्यबुद्धि मनामध्यें उत्पन्न झाल्यामुळें त्यानें त्याचा और्ध्वदेहिक संस्कारही केला २६. तदनंतर आश्रमांतील आसनें व घट अस्ताव्यस्त झालेले आहेत, भांड्याकुंड्याचा विध्वंस झालेला आहे आणि त्यांत सीता नसून शेंकडों कोल्ह्यांची गर्दी झाली आहे असें आढळून आल्यावर २७ वैदेहीहरणानें आधींच व्याकुल झालेले ते शत्रुतापन रामलक्ष्मण दुःखशोकांनीं अधिकच व्याप्त झाले आणि दक्षिण बाजूनें तसेच दंडकारण्यामध्यें चालले २८. लक्ष्मणासहवर्तमान जातां जातां त्या महावनामध्यें

द्रवमाणानि सर्वशः २९ शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः । अप-
श्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ३० मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं
महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ३१ यदृच्छयाथ
तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ३२
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् । विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्याव-
स्थामिमां मम ३३ हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च
भवतस्तातस्य मरणं तथा ३४ नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलाग-
तम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ३५ द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य
धन्या ये कुशलाजशमीदलैः । अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ३६
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्र-
मेष्वप्यसंभ्रमः ३७ मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते । छिन्द्ध्यस्य

चोहोंकडे पळत सुटलल हरणाचे कळप रामाच्या दृष्टीं पडले २९; अरण्यामध्यें वणवा लागून तो एकसारिखा वृद्धिंगत होत असतां ज्याप्रमाणें त्यांतील प्राणी भयंकर शब्द करू लागतात त्याप्रमाणे प्राण्यांचा भयकर शब्द कानीं यऊं लागला आणि एका मुहूर्तामध्यें दिसण्यातही भयकर अशा कबधराक्षसाकडे त्याची दृष्टि गेली ३०. मेघाप्रमाणें आणि पर्वताप्रमाणें त्याचें शरीर धिप्पाड होतं; त्याचे स्कध शालवृक्षासारिखे होते; हात मोठे होते; वक्षस्थलामध्येंच त्याचे विशाल नेत्र होते आणि प्रचड उदरामध्यें त्याचें मोठे मुख होत ३१. असो. इतक्यांत त्या राक्षसाने सहज लक्ष्मणाचा हात धरिला असता, हे भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, सुमित्रापुत्र लक्ष्मण एकाएकीं खिन्न झाला ३२; त्या राक्षसाच्या मुखाकडे लक्ष्मणाला ओढ लागल्यामुळ तो अगदीं धैर्यहीन झाला, आणि रामाकडे पाहून म्हणाला " ही माझी अवस्था पहा ३३. वैदेहीचें हरण, माझ्यावर आलेलें हें सकट, तुझा राज्यभ्रंश आणि पित्याचें मरण ह्या गोष्टीचा विचार केला म्हणजे ३४ वैदेहीसहवर्तमान तूं कोमल देशाला येऊन वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या पृथ्वीचें राज्य करीत आहेस असें माझ्या दृष्टीं पडण्याचा संभव दिसत नाहीं ३५. मेघ शांत झाल्यानतर प्रकाशमान होणाऱ्या चंद्राप्रमाणें दर्भ, लाह्या आणि शमीपत्रें ह्यांचा अभिषेक झालेल्या तुज सज्जनाचें मुख जे अवलोकन करतील ते धन्य होत " ३६. ह्याप्रमाणें त्या विचारी लक्ष्मणानें नानाप्रकारानें विलाप केला असतां घाबरून जाण्यासारख्या प्रसंगामध्येंही यत्किंचित् न डगमगणारा तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम त्याला म्हणाला ३७ " हे पुरुषश्रेष्ठा, धैर्य सोडूं नको. अरे, मी असल्यावर ह्यांचें

दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ३८ इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः। खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ३९ ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली। सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ४० पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम्। गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ४१ तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः। ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ४२ पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः। कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ४३ तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप। प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् ४४ रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्काधिवासिना। सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ४५ एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता। ऋष्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ४६ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह। भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ४७ तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय। समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ४८ एतावच्छक्य-

---

काय चालणार आहे? तू ह्याचा उजवा हात तोडून टाक; हा मी डावा तोडिलाच." ३८. असें ह्मणतां ह्मणतां रामानें अत्यंत तीक्ष्ण खड्ग हातांत घेऊन तिळाच्या काडाप्रमाणें त्याचा हात तोडून खालीं पाडिला ३९; तेव्हां भ्राता राम आपल्या शेजारीं उभा आहे असें पाहून सुमित्रापुत्र बलाढ्य लक्ष्मणानेंही त्याचा उजवा हात तरवारीनें उडविला ४०; इतकेंच नव्हे परंतु, लक्ष्मणानें पुनरपि त्याच्या उदरामध्यें एकसारिखे खड्गाचे प्रहार केल्यावर तो फारच प्रचंड कबंध राक्षस गतप्राण होऊन भूमीवर पडला असतां ४१ दिव्य मुद्रेनें युक्त आणि आकाशांतील सूर्यासारिखा प्रकाशमान असा एक पुरुष त्याच्या देहांतून निघून अंतरिक्षामध्यें प्रकट झाला ४२; तेव्हां वक्ता राम त्याला ह्मणाला: " तू कोण हें तू मला मनापासून सांग. काय अद्भुत प्रकार हा! हें मला आश्चर्य दिसत आहे!" ४३. असें रामानें विचारिल्यावर तो दिव्य पुरुष त्याला ह्मणाला, " हे राजा, मी विश्वावसु गंधर्व आहें. ब्राह्मणाच्या शापामुळें मला राक्षसयोनि प्राप्त झाली होती ४४. लंकेमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या रावण राजानें सीतेला हरण करून नेलें आहे; यास्तव, तूं सुग्रीवाकडे जा; ह्मणजे तो तुला साहाय्य करील ४५. ऋष्यमूक पर्वताच्या समीप पवित्र उदक आणि हंस व कारंडव पक्षी यांनीं युक्त असलेलें हें पंपानामक सरोवर आहे ४६ व सुवर्णमाला धारण करणाऱ्या वानरराज वालीचा भ्राता सुग्रीव आपल्या चार मंत्र्यांसहवर्तमान तेथें वास्तव्य करीत आहे ४७. त्याच्याकडे जाऊन आपल्या दुःखाचें कारण

मस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् । ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणा-
लयः ४९ इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मयं जग्मतु-
श्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ ५० [१०६१८] इति श्रीमहाभारते शतसा-
हस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि
कबन्धहनन ऊनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् । सीता-
हरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् १ मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृत-
गन्धिना । सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् २ विललाप स
राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् । कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्र-
वीत् ३ न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधिः
पुरुषं वृद्धशीलिनम् ४ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च । तां
त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ५ अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं
हरिपुङ्गवम् । मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ६ एवं बहु-

---

त्याला निवेदन कर म्हणजे त्याचीही तुझ्याच सारखी स्थिति झाली असल्यामुळें तो
तुला साहाय्य करील ४८. इतकेंच आम्हांला सांगतां येणें शक्य आहे.
वानरराज सुग्रीवाला रावणाचें निवासस्थान विदित आहे; आणि जानकी
निःसंशय तुझ्या दृष्टीं पडणार आहे " ४९. असें सांगून तो महातेजस्वी दिव्य पुरुष
अंतर्धान पावला व ते उभयतां महावीर रामलक्ष्मण विस्मयानें चकित होऊन गेले ५०.
ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यान-
पर्वापैकीं कबंधाच्या वधाविषयीं दोनशें एकुणऐंशीवा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७९ ॥

मार्कंडेय सांगतातः—तदनंतर सीतेचा अपहार झाल्यामुळें दुःखाकुल झालेला तो
राम नानाप्रकारच्या विपुल कमलांनीं युक्त अशा जवळच असलेल्या पंपा सरोवरावर
गेला १. त्या वनामध्यें अमृततुल्य गंधानें युक्त असा थंडगार सुखावह वारा लागूं
लागल्यामुळें रामाला प्रियेची आठवण झाली २ आणि मदनाच्या बाणांनीं अतिशय संतप्त
होऊन गेलेला तो राजाधिराज राम कांतेची आठवण करीत करीत विलाप करूं लागला. तेव्हां
सुमित्रापुत्र लक्ष्मण त्याला म्हणाला ३ " वृद्धांचा समागम करणाऱ्या जितेंद्रिय पुरुषाला
ज्याप्रमाणें व्याधि होणें योग्य नाहीं, त्याप्रमाणें, हे मान्य, अशा प्रकारच्या विकाराचा तुला
स्पर्श होणेंही योग्य नाहीं ४. वैदेहीची आणि रावणाची बातमी लागली आहे. तस्मात्,
पराक्रमानें आणि बुद्धिसामर्थ्यानें तूं तिला प्राप्त करून घे ५. ऋष्यमूक पर्वतावर
असलेल्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाकडे आपण जाऊं, आणि मी तुझा शिष्य, दास व

विधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः । उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ७ निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि । प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ८ तावृष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् । गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ९ सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः । बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् १० तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः । सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ११ तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते । वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणा व्यपासृजत् १२ तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् । पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् १३ प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् । सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप १४ इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् । अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः १५ सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।

साहाय्यकर्ता आहे असा तू पूर्ण विश्वास धरून राहा " ६. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या भाषणांनीं लक्ष्मणानें रामाला बोध केला असतां तो देहभानावर आला आणि एकदम कर्तव्याविषयीं तत्पर होऊन राहिला ७. पंपा सरोवराचें उदक सेवन करून आणि पितरांचेंही तर्पण करून ते उभयतां भ्राते वीर रामलक्ष्मण पुढें चालते झाले ८ आणि जातां जातां विपुल मुळें, फळें आणि वृक्ष ह्यांनीं युक्त असलेल्या ऋष्यमूक पर्वतासमीप गेल्यानंतर त्या पर्वताच्या माथ्यावर पांच वानर त्या वीरांनीं अवलोकन केले ९. सुग्रीवानें त्यांच्याकडे हिमालयाप्रमाणें अचल अशा आपल्या बुद्धिमान् हनुमान् मंत्र्याला पाठविलें असतां १० त्याच्याशीं प्रथम संभाषण करून ते सुग्रीवाकडे गेले आणि नंतर, हे धर्मराजा, त्या वानरराज सुग्रीवाशीं रामानें सख्य केलें ११. तदनंतर त्याचें कार्य काय आहे हें सुग्रीवाला समजल्यावर सीतेला रावण घेऊन जात असतांना वानरांमध्यें तिनें जें वस्त्र टाकून दिलें होतें तें त्या उभयतांनीं अवलोकन केलें १२. तेव्हां (दिव्य पुरुषाच्या हाणण्याचा) प्रत्यय आणून देणारें तें वस्त्र प्राप्त झाल्यावर वानराधिपति सुग्रीवाला रामानें स्वतः वानरराज्याचा अभिषेक केला १३. इतकेंच नव्हे परंतु, समरांगणामध्यें वालीच्या वधाचीही त्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामानें प्रतिज्ञा केली; व त्याचप्रमाणें, हे धर्मराजा, सुग्रीवानेंही वैदेहीला परत आणण्याचें वचन दिलें १४. ह्याप्रमाणें बोलून आणि प्रतिज्ञा करून व एकमेकांच्या ठिकाणीं विश्वास उत्पन्न करून ते सर्वही युद्धाच्या उद्देशानें. किष्किंधानगरीजवळ जाऊन उभे राहिले १५. किष्किंधानगरीमध्यें

नास्य तन्ममृषे वाली तारा तं प्रत्यषेधयत् १६ यथा नदति सुग्रीवो बल-
वानेष वानरः । मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निष्क्रान्तुमर्हसि १७ हेम-
माली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् । प्रोवाच वचनं वाग्मी तां
वानरपतिः पतिः १८ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता । केन
चाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः १९ चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा
ताराधिपप्रभा । पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर २० हृतदारो
महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः । तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनु-
र्धरः २१ भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः । लक्ष्मणो नाम
मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये २२ मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानि-
लात्मजः । जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः २३ सर्व एते
महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः । अलं तव विनाशाय रामवीर्यबला-
श्रयात् २४ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः । पर्यशङ्कत

गेल्यावर जनसमुदायाच्या ध्वनीप्रमाणें प्रचंड ध्वनीचें अवलंबन करून सुग्रीवानें गर्जना केली असतां वालीला ती सहन झाली नाहीं ; परंतु वालीची भार्या तारा जाण्याचा निषेध करण्याच्या उद्देशानें त्याला ह्मणाली १६, "हा बलाढ्य वानर सुग्रीव अशा प्रकारची गर्जना करीत आहे; ह्यावरून कोणी तरी साहाय्यकर्ता मिळवून हा येथें आला असावा असें मला वाटतें. तस्मात्, आपण बाहेर जाऊं नका " १७. ह्यानंतर ताराधिपति चंद्राप्रमाणें जिचें मुख आहे अशा त्या तारेला सुवर्णमाला धारण केलेला तिचा भर्ता वानराधिपति वक्ता वाली ह्मणाला १८ " तू सर्व प्राण्यांची भाषा जाणणारी असून बुद्धिमानूही आहेस. ह्यास्तव, भ्रात्यानें मात्र माझा भ्राता असलेला हा सुग्रीव कोणाचा आश्रय धरून येथें आला आहे (हे मला सांग) "१९. असें वाली बोलल्यानंतर ती चंद्राप्रमाणें तेजस्वी असलेली ज्ञानसंपन्न तारा क्षणभर विचार करून पतीला ह्मणाली " हे वानराधिपते, आपण आतां सर्व कांहीं श्रवण करा २०. दशरथपुत्र महाशय धनुर्धारी रामाची भार्या रावणानें हरण करून नेली आहे; आणि एकाचा जो मित्र तो दुसऱ्याचाही मित्र आणि त्याचप्रमाणें एकाचा जो शत्रु तो दुसऱ्याचाही शत्रु अशा रीतीनें सुग्रीवाशीं त्याचें सख्य झालें आहे २१. शिवाय, कधींही पराजय न पावणारा, बुद्धिमान्, महापराक्रमी, आणि कार्यसिद्धि कर-ण्याविषयीं निश्चित असा लक्ष्मणनामक त्याचा भ्राता आहे २२; व त्याचप्रमाणें मैंद, द्विविद, वायुपुत्र हनुमान् व ऋक्षराज जांबवान् हे तर सुग्रीवाचे मंत्री ठरलेलेच आहेत २३. सारांश, हे सर्वही महात्मे महाबलाढ्य व बुद्धिमान् असल्यामुळें रामाचें

ताम्मीर्षुः सुग्रीवगतमानमाम्. २५ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामु-
खात् । स्थितं माल्यवतोभ्याशे सुग्रीवं सोभ्यभाषत २६ असकृत्त्वं मया
पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः । मुक्तोज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे
पुनः २७ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः । प्राप्तकालममित्रघ्नो
रामं संबोधयन्निव २८ हृतराज्यस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया । किं
मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् २९ एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ
सन्निपेततुः । समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ३० उभौ जघ्नतु-
रन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः। उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ३१
उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ । शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिता-
विव किंशुकौ ३२ न विशेषस्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते । सुग्रीवस्य

वीर्य व बल यांच्या आश्रयानें तुझा नाश करण्यास समर्थ आहेत " २४. ह्याप्रमाणें तिनें हिताचें भाषण केलें असतांही वानरराज वाली त्याच्यावर आक्षेप घेऊं लागला आणि सुग्रीवावर हिचें मन गेलें असावें अशीही त्या मत्सरी वालीला शंका आली २५. तेव्हां तारेला मर्मभेदक शब्द बोलून तो गुहेच्या द्वारानें बाहेर पडला, आणि माल्यवान् पर्वतासमीप स्थित असलेल्या सुग्रीवाला ह्मणाला २६ " हे मूढा, जीविताची आवड धरणाऱ्या तुला मीं पूर्वीं अनेक वेळां जिंकिलें आहे आणि आपला बांधव असें समजून सोडून दिलें आहे; परंतु, तूं पुनरपि मरणाकरितां इतका कां कासावीस झाला आहेस ? "२७. ह्याप्रमाणें वाली त्याला ह्मणाला असतां, ह्याच्या वधाचा समय प्राप्त झाला आहे असें रामाला सुचवीतच कीं काय, तो शत्रुनाशक सुग्रीव आपल्या भ्रात्याला सहेतुक शब्दांनीं ह्मणाला २८ " हे राजा, तूं माझें राज्य व स्त्री ह्यांना जर हरण केलें आहेस तर माझ्या जगण्याचा तरी उपयोग काय आहे असा विचार मनांत आणून मी येथें आलों आहें असें तूं समज " २९. ह्याप्रमाणें उभयतांमध्यें नानाप्रकारानें बोलाचाली झाल्यावर शाल, ताल व पाषाण ह्या आयुधांनीं सज्ज झालेले ते वालिसुग्रीव समरांगणामध्यें एकमेकाच्या अंगावर धांवून गेले ३०. उभयतांही एकमेकांना प्रहार करूं लागले; उभयतांही भूमीवर पडले; उभयतांही विचित्र बडबडूं लागले; उभयतांही एकमेकाला मुष्टिप्रहार करूं लागले ३१; नखांचीं व दांतांचीं दोघांच्याही अंगावर क्षतें पडलीं; दोघांचींही शरीरें रक्तबंबाळ झालीं

१ आपल्या राज्याचा वगैरे कोणी अपहार केला असतां तशा स्थितींत जिवंत रहाण्यापेक्षां शत्रूशीं दोन हात करून समरांगणामध्यें मरणें पूर्वींच्या वानरांनाही श्रेयस्कर वाटत असे असें ह्या सुग्रीवाच्या भाषणावरून दिसतें.

तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ३३ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया । श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ३४ कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः । विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ३५ विस्फारस्तस्य धनुषा यन्त्रस्येव तदा बभौ । वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतोरसि ३६ स भिन्नहृदयो वाली वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् । ददर्शावस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ३७ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः । तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ३८ हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत । तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ३९ रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे । निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेनाभ्युपस्थितः ४० रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः । सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ४१ अशोकवनिकाभ्याशे ताप-

---

आणि ह्यामुळें ते दोघेही वीर प्रफुल्लित पलाशवृक्षाप्रमाणें दिसू लागले ३२. युद्ध होतां होतां उभयतांमध्येंही जेव्हां कांहीं एक भेद दिसेनासा झाला तेव्हां हनुमानानें सुग्रीवाच्या गळ्यामध्यें एक माळ घातली ३३ आणि मेघमालेच्या योगानें महापर्वत भव्य मलय जसा शोभू लागतो तसा तो वीर कंठांत असलेल्या त्या मालेमुळें शोभूं लागला ३४. ह्याप्रमाणें सुग्रीवाचे ठिकाणीं ओळखूं येण्यासारिखें चिन्ह झालें आहे असें अवलोकन करून महाधनुर्धारी रामानें वालीकडे नेम धरून आपलें श्रेष्ठ धनुष्य खेंचलें ३५. तेव्हां तोफेप्रमाणें रामाच्या त्या धनुष्याचा टणत्कार झाला व त्या टणत्कारानेंच वाली गर्भगळित होत आहे तों इतक्यांत त्याच्या वक्षस्थलावर बाणाचा तडाकाही बसला ३६. इतकेंच नव्हे परंतु, बाणाचा प्रहार होतांक्षणीं वालीचें हृदय विदीर्ण झालें; तोंडांतून तो रक्ताच्या गुळण्या टाकू लागला आणि पहातां तों लक्ष्मणासहवर्तमान राम समीप उभा असलेला त्याच्या दृष्टीं पडला ३७. राम दृष्टीं पडतांक्षणीं वालीनें त्याची निर्भर्त्सना केली आणि तो मूर्छा येऊन भूमीवर पडला. तेव्हां ताराधिपति चंद्रच आकाशांतून च्युत होऊन भूमीवर पडला आहे कीं काय असा तो तारेला दिसला ३८. वालीचा वध झाल्यावर सुग्रीवानें विधवा झालेल्या त्या चंद्रमुखी तारेसहवर्तमान किष्किंधानगरी प्राप्त करून घेतली ३९. पुढें सुग्रीव सेवेमध्यें तत्पर असतांना माल्यवान् पर्वताच्या पवित्र प्रदेशावर विचारी रामानें चार महिने वास्तव्य केलें ४०. असो. मदनानें अतिशय मोहित झालेल्या रावणानेंही लंकानगरीमध्यें जाऊन अशोकवनासमीप असलेल्या तापसाश्रमासारिख्या नंदनवनतुल्य गृहामध्यें सीतेला नेऊन ठेविलें. त्यावेळीं भर्त्याच्या चिंतेमुळें सीतेनें शरीर

साश्रमसन्निभे । भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ४२ उपवासतपः-
शीला तत्रास पृथुलेक्षणा । उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ४३
दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः । प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधा-
रिणीः ४४ द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् । त्रिस्त-
नीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ४५ एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः कर-
भोत्कटमूर्धजाः । परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ४६ तास्तु
तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः । तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुष-
व्यञ्जनाक्षराः ४७ खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्यताम् । येयं भर्ता-
रमस्माकमवमन्येह जीवति ४८ इत्येवं परिभर्त्संयन्तीस्त्रास्यमाना पुनःपुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ४९ आर्याः खादत मां शीघ्रं
न मे लोभोऽस्ति जीविते । विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ५०

कृश झालें होतें; तिनें तापसस्त्रीचा वेष धारण केला होता ४१,४२. तिनें एकसारिखे उपवास व तपश्चर्या सुरू केली होती; कधीं कधीं ती फक्त फळें अथवा मुळें मात्र सेवन करीत होती; ती अगदीं त्रासून गेली होती आणि ती विशालनयना मोठ्या दुःखानें तेथें दिवस कठीत होती ४३. राक्षसाधिपति रावणानें तिच्या बंदोबस्ताकरितां भाले, तलवारी, शूल, कुऱ्हाडीं, मुद्गल आणि पलिते धारण करणाऱ्या राक्षसी नेमिल्या होत्या ४४ व त्यांत कोणी दोन तर कोणी तीन डोळ्यांची, कोणी कपाळावरच नेत्र असलेली, कोणी लांब जिभेची तर कोणी मुळींच जीभ नसलेली, कोणाला तीन स्तन तर कोणाला एकच पाय आणि कोणाला तीन तीन वेण्या तर कोणाला एकच डोळा असेही प्रकार होते ४५. उंटासारिखे ज्यांचे केंस कठीण आहेत व ज्यांचे नेत्र अग्नी-सारिखे आहेत अशा ह्या व इतरही राक्षसी रात्रंदिवस अगदीं डोळ्यांत तेल घालून व सीतेच्या भोंवतालीं गराडा देऊन बसत असत ४६. कर्कश स्वर, अकाळविकाळ रूपें व कठोर शब्द ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या भयंकर हडळी दीर्घ नेत्रप्रांतांनीं युक्त असलेल्या त्या (जनककन्या) सीतेला एकसारिख्या धमकावीत असत ४७. " आमच्या भर्त्याचा अवमान करून जी येथें जिवंत राहिली आहे त्या ह्या सीतेला आह्मी फाडून फाडून खाऊं. ह्याकरितां, हिचें तिळाएवढाले तुकडे तुकडे करून टाका " ४८. अशा प्रकारें त्या राक्षसी मोठ्या मोठ्यानें धमका-वणी देऊन सीतेला वारंवार त्रास देऊं लागल्या असतांना भर्त्याच्या शोकानें व्याप्त झालेली ती सीता दुःखाचा सुस्कारा टाकून त्यांना ह्मणाली ४९ " बायांनो, मला एकदां लवकर खाऊन टाका कशा. नीलवर्ण आणि वक्र केश व कमलासारिखे नेत्र

अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता। शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ५१ न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते। इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ५२ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः। आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादृताः ५३ गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी। सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ५४ सीते वक्ष्यामि ते किंचिद्विश्वासं कुरु मे सखि। भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ५५ अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः। स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि समावदत् ५६ सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च। भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ५७ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा। कृतवान्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ५८ मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात्। नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ५९ शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं

ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या रामावांचून जिवंत रहाण्याची माझी मुळींच इच्छा नाहीं ५०. नाहीं तर ज्याच्याकरितां जीवित प्रिय असावयाचें त्या भर्त्याचा वियोग झालेली मीच अन्नाचा त्याग करून तालवृक्षाशीं डांबून ठेविलेल्या हत्तिणीप्रमाणें आपलीं गात्रें शुष्क करून टाकीन ५१. रामावांचून दुसऱ्या कोणत्याही पुरुषाच्या जवळ सुद्धां नुसती मी कधीं जाणार नाहीं, ही माझी प्रतिज्ञा तुह्मी लक्ष्यांत ठेवा; आणि मग तुह्मी माझें काय करावयाचें असेल तें करा" ५२. तिचें तें भाषण ऐकतांक्षणीं कर्कश स्वरानें युक्त असलेल्या त्या राक्षसी राक्षसाधिपति रावणाला तें सर्व मोठ्या हौसेहौसेनें सांगण्याकरितां तेथून निघून गेल्या ५३; परंतु, त्या सर्व निघून गेल्यावर त्रिजटानामक धर्मज्ञ व प्रिय भाषण करणारी एक राक्षसी सीतेचें सांत्वन करूं लागली ५४. (ती ह्मणाली) " हे सीते, माझ्या मनांतून तुला कांहीं सांगावयाचें आहे. हे सखि, तूं माझ्यावर विश्वास ठेव आणि, हे सुंदरि, भय सोडून देऊन हें माझें ह्मणणें ऐक ५५. रामाचें हित पहाणारा एक अविंध्यनामक वृद्ध व बुद्धिमान् श्रेष्ठ राक्षस मला ह्मणाला ५६ ' सीतेला धीर देऊन आणि तिची प्रार्थना करून तूं तिला माझा असा निरोप सांग कीं,—तुझा भर्ता बलाढ्य राम खुशाल आहे; लक्ष्मण त्याच्या बरोबर आहे; ५७; इंद्रतुल्यतेजस्वी वानरराज सुग्रीवाशीं रामानें सख्य केलें आहे आणि तुझ्याकरितां त्या वैभवशाली रामाचा एकसारखा प्रयत्न चालला आहे ५८. तस्मात्, हे भित्रे, सर्व जगत् ज्याला नांवें ठेवीत आहे त्या रावणाचें तूं मुळींच भय बाळगूं नको. हे नंदिनि, नलकूबराच्या

रम्भां परामृशन् । न शक्नोत्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ६० क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः । सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ६१ स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः । विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ६२ दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः । स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ६३ स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः । मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ६४ तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः । असकृत्खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ६५ कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः । गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ६६ श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यानुलेपनः । श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ६७ सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः । श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महा-

---

शापानेंच तुझें रक्षण झालेलें आहे. स्नुषेप्रमाणें ५९.असलेल्या रंभेवर पूर्वी हा बलात्कार करण्यास प्रवृत्त झाला असतां ह्याला शाप झाला आहे. त्यामुळें जी स्त्री ह्याला वश झाली नाहीं तिच्याशीं समागम करण्यास हा अजितेंद्रिय रावण समर्थ नाहीं ६०. सुग्रीवानें ज्याचें संरक्षण केलें आहे असा तुझा विचारी भर्ता लक्ष्मणासहवर्तमान लवकरच इकडे येईल आणि येथून तुला सोडवून नेईल ६१. पौलस्त्यकुलाचा घात करणाऱ्या ह्या दुर्बुद्धि रावणाचा नाश होण्यासारखें ज्यांचें अनिष्ट फल आहे अशीं अतिच भयंकर स्वप्नें मीं अवलोकन केलीं आहेत ६२. मनाचा दुष्ट आणि नीच कर्में करणारा हा क्रूर राक्षस स्वभावतःच आणि दुर्वर्तनानें सर्वांचें भय वृद्धिंगत करणारा आहे ६३; व कालानें ह्याचें अंतःकरण मोहित झालें असल्यामुळें हा सर्व देवांसहवर्तमान स्पर्धा करीत आहे; परंतु, स्वप्नामध्यें ह्याचा नाश होण्याचीं मी चिन्हें अवलोकन केलीं आहेत ६४. तेलानें माखलेला आणि मुंडण केलेला रावण चिखलांत बुडत आहे असें मीं पाहिलें आहे आणि गर्दभ जोडिलेल्या रथामध्यें हा नाचत राहिलेला आहे असेंही अनेक वेळां माझ्या दृष्टीं पडलेलें आहे ६५. ह्या कुंभकर्णप्रभृतींनीं आरक्त वर्ण पुष्पें धारण केलेलीं असून अंगाला रक्तचंदन लाविलेलें आहे; ह्यांचे केंस मोकळे सुटलेले आहेत आणि हे नग्न होऊन दक्षिण दिशेकडे चालले आहेत असें मला आढळून आलें आहे ६६. श्वेतवर्ण छत्र, श्वेतवर्ण शिरस्त्राण, पांढरीं पुष्पें व पांढरी उटी यांनीं युक्त असून श्वेतवर्ण गजावर आरूढ झालेला असा एकटा बिभीषण मात्र मला दिसला ६७; आणि त्याचप्रमाणें शुक्लवर्ण पुष्पें धारण करून व शरीरालाही श्वेतवर्ण उटी लावून श्वेत पर्वतावर आरूढ

भयात् ६८ रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा । यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ६९ अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् । लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिधक्षुः सर्वतो दिशम् ७० रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता । असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ७१ हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्त्रा समन्विता । राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ७२ इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः । बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ७३ यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः । ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथापुरा ७४ [१०६९२] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यकेपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिजटाकृतसीतासान्त्वनेऽशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् । मणिशेषाभ्यलङ्कारां रुदतीं च पतिव्रताम् १ राक्षसीभिरुपास्यन्तीं

झालेले त्या बिभीषणाचे चार मन्त्रीही माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आले, ह्यावरून ते ह्या महाभयापासून मुक्त होतील ६८. रामाच्या अस्त्रानें समुद्रवलयांकित पृथ्वी परिवेष्टिलेली मीं अवलोकन केलीं. तस्मात्, तुझा पति संपूर्ण पृथ्वीमध्यें जिकडे तिकडे आपलें यश गाजवील ६९. अस्थींच्या पर्वतावर आरूढ होऊन मध व क्षीर सेवन करीत असलेला आणि भोंवतालचा सर्व प्रदेश दग्ध करण्यास प्रवृत्त झालेला लक्ष्मण माझ्या अवलोकनांत आला ७०; आणि त्याचप्रमाणें तुझें अंग रक्तानें भरलेलें असून व्याघ्रानें तुझें रक्षण केलेलें आहे व तूं रडत रडत उत्तर दिशेकडे जात आहेस असेंही अनेक वेळां माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलें आहे ७१. सारांश, हे विदेहराजकन्ये सीते, भ्रात्यासहवर्तमान असलेल्या भर्त्या रामाला तूं लवकरच भेटशील आणि थोडक्याच दिवसांत तूं हर्षयुक्त होशील—' " ७२. अशा प्रकारचें तें हें त्रिजटेचें भाषण श्रवण केल्यावर हरणाच्या पाडसाप्रमाणें जिचे नेत्र आहेत अशा त्या पूर्ववयी सीतेला भर्त्याच्या समागमाविषयीं पुनरपि आशा उत्पन्न झाली ७३. आणि त्या अत्यंत क्रूर व भयंकर पिशाचस्त्रिया रावणाकडून जों परत आल्या तों पूर्वीप्रमाणें त्रिजटेसहवर्तमानच बसलेल्या त्या सीतेला त्यांनीं अवलोकन केलें ७४. ह्याप्रमाणें महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वांपैकीं त्रिजटेनें केलेल्या सीतेच्या सांत्वनाविषयीं दोनशें ऐंशीवा अध्याय समाप्त झाला ॥२८०॥

मार्कंडेय सांगतातः—नंतर भर्त्याकरितां अतिशय शोक करीत असलेली, दीन,

समासीनां शिलातले । रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च २ देव-
दानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि। अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः । विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त
इव मूर्तिमान् ४ न कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः। श्मशानचैत्यद्रु-
मवद्भूषितोपि भयङ्करः ५ स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः। ददृशे
रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ६ स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुश-
राहतः । इदमित्यब्रवीद्वाक्यं त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ७ सीते पर्या-
प्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः । प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ८
भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा । भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरव-
र्णिनी ९ सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणां च योषितः । सन्ति दानव-
कन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः १० चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे
वचने स्थिताः । द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ११ ततो मे

मलिन वस्त्र परिधान केलेली, मणिमंगलसूत्राशिवाय दुसरा अलंकार अंगावर नसलेली, राक्षसींमध्यें सांपडलेली आणि एका धोंड्यावर रडत बसलेली ती पतिव्रता सीता अवलोकन करून मदनबाणांनीं पीडित झालेला रावण तिच्याकडे जाऊं लागला १,२. सारांश, युद्धामध्यें देव, दानव, गंधर्व, यक्ष आणि किंनर ह्यांच्या हातूनही पराभव न पावलेला तो रावण अशोक वनामध्यें गेला ३. त्या श्रीमान् रावणानें दिव्य वस्त्रें परिधान केलीं होतीं; अत्यंत उज्ज्वल अशीं रत्नमय कुंडलें त्यानें धारण केलीं होतीं आणि चित्र विचित्र पुष्पांचा मुकुट त्यानें मस्तकीं घातला असल्यामुळें तो मूर्तिमान् वसंतऋतुच कीं काय असा भासत होता ४. परंतु इतका यत्न करून जरी तो सजला होता तरी कल्पवृक्षाच्या उपमेस तो पात्र आहे असा दिसत नसून श्मशानातील पारावरच्या वृक्षाप्रमाणें भूषित असूनही भयंकर दिसत होता ५; व कृशोदरी सीतेच्या समीप तो राक्षस गेला असता रोहिणीजवळ गेलेल्या शनिग्रहाप्रमाणेंच दिसू लागला ६. तदनंतर मदनबाणानीं विद्ध झालेल्या त्या रावणानें त्या सुंदरीला हाक मारिली आणि हरिणीप्रमाणें भयभीत झालेल्या त्या अबलेला तो ह्मणाला ७ " हे सीते, आतांपर्यंत भर्त्याविषयीं आदरबुद्धि दाखविलीस तेवढी पुरे झाली. हे सुंदरि, कृपा कर आणि आतां उटी लावून अलंकार वगैरे धारण कर ८. हे सुंदरि, मोठीं मोठीं मूल्यवान् वस्त्रें व भूषणें धारण करून तूं माझा स्वीकार कर आणि माझ्या सर्व स्त्रियामध्यें श्रेष्ठ होऊन जी तुझी इच्छा असेल ती तुझ करून घेत जा ९. माझ्यापाशी देवकन्या, गंधर्वस्त्रिया, दानवकन्या आणि दैत्यांच्याही स्त्रिया आहेत १०. चवदा कोटि पिशाच माझ्या आज्ञेंत असून मनुष्यभक्षक

त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः । केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समा-
श्रिताः १२ गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा । उपतिष्ठन्ति वामोरु
यथैव भ्रातरं मम १३ पुत्रोहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः । पञ्चमो
लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः १४ दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि
विविधानि च । यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भाविनि १५ क्षीयतां
दुष्कृतं कर्म वनवासगतं तव । भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी
तथा १६ इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना । तृणमन्तरतः कृत्वा
तमुवाच निशाचरम् १७ अशिवेनातिवामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा । स्तना-
वपतितौ बाला संहतावभिवर्षती १८ उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पति-
देवता । असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर १९ विषादयुक्तमेतत्ते मया
श्रुतमभाग्यया । तद्भद्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् २० परदारा-
स्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता । न चैवौपयिकी भार्या मानुषी कृपणा

क्रूरकर्मी राक्षस दोन कोटि माझ्या वचनात आहेत ११. त्याच्यापेक्षां तिप्पट (म्हणजे सहाकोटि) यक्ष माझ्या आज्ञेप्रमाणें वागणारे असून माझ्या भ्रात्या कुबेराच्या आश्रयाला अगदींच थोडके यक्ष राहिलेले आहेत १२. हे कल्याणि, हे सुंदरि, मी पानभूमींत असतांना माझ्या भ्रात्याप्रमाणें गंधर्व व अप्सरा माझ्याही सेवेमध्यें नेहमीं तत्पर असतात १३. मी पुत्रही साक्षात् ब्रह्मर्षि विश्रवस् मुनींचा आहे आणि वरुणाप्रमाणें माझी दिगंत कीर्ति आहे १४; व हे स्त्रिये, देवराज इंद्राप्रमाणेंच माझेही भक्ष्य व भोज्य पदार्थ आणि नानाप्रकारचीं पेयें दिव्य असतात १५ तस्मात्, वनवासामध्यें फलद्रूप झालेलें तुझें दुष्कर्म आतां सपून जावें एतदर्थ, हे सुंदरि, मंदोदरीप्रमाणें तू माझी भार्या हो" १६. ह्याप्रमाणें त्या रावणानें भाषण केलें असतां शुभ वदनानें युक्त असलेल्या त्या सीतेनें आपलें मुख दुसरीकडे वळविलें आणि तृण आड धरून ती त्या राक्षसाशीं बोलूं लागली १७. तात्पर्य, अतिशयच मनोहर चरणांनीं युक्त असलेली ती बाला उन्नत व परस्परसंलग्न अशा आपल्या स्तनांवर दुःखाश्रु ढाळू लागली १८ आणि पति हेंच जिचें दैवत आहे अशी ती वैदेही त्या नीचाला म्हणाली " हे राक्षसाधिपते, मी भाग्यहीन असल्यामुळें अशा प्रकारचें किळस आणणारें भाषण मी तुझ्या मुखांतून अनेक वेळां श्रवण केलें आहे; परंतु, तुझें देव बरें करो, तूं आपलें मन माझ्यापासून निवृत्त कर आणि परिणामीं कल्याणावह होणारें जें सुख असेल तेंच तूं सेवन करीत जा १९,२०. अरे, नेहमीं पतिव्रता असलेली मी परस्त्री तुला प्राप्त होणें शक्य नाहीं. भार्या म्हणून कृपण, उपयोगीं पडणारी मी मनुष्ययोनींतील यःकश्चित् स्त्री नव्हे. अरे, सतत

तव । विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि २१ प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव । न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् २२ भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् । धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे २३ इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ । शिरोधरां च तन्वङ्गि मुखं प्रच्छाद्य वाससा २४ तस्या रुदत्या भाविन्या दीर्घा वेणी सुसंयता । ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि २५ श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् । प्रत्याख्यातोपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः २६ काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः । न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् २७ किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् । आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे २८ इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः । तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् २९ राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता । सेव्यमाना त्रिजटया

निरुपाय झालेल्या माझें अतिक्रमण करून तुला काय बरें सुख प्राप्त होणार आहे ? २१. ब्रह्मदेवापासून तुझ्या पित्याची उत्पत्ति आहे व तो विप्र स्वतःही ब्रह्मदेवासारिखा आहे. परतु, तू मुळींच धर्मपालन करीत नाहींस. तस्मात्, तू लोकपालासारिखा कसा ? २२. महेश्वराचा सखा राजराज प्रभु कुबेर माझा भ्राता आहे असें येथें सांगतांना तुला लाज कशी वाटत नाहीं ? "२३. ह्याप्रमाणें तोंडावरून पदर घेऊन सीतेनें त्याला सांगितल्यावर ती रडूं लागली. त्यावेळीं तिचे स्तन कांपत होते व त्या सुंदरीच्या मानेलाही कांपरें भरलें होतें २४. ती सुंदरी रोदन करीत असतांना उत्कृष्ट रीतीनें गुंफिलेली व अगदीं काळीभोर असलेली तिची दीर्घ वेणी मस्तकावर एक तुळतुळीत व कृष्णवर्ण नागीणच आहे कीं काय अशी भासूं लागली २५. रावणानें तें सीतेचें अत्यंत निष्ठुर भाषण श्रवण केलें आणि तिनें त्याचें ह्मणणें अमान्य केलें असतांनाही तो दुर्बुद्धि पुनरपि तिला ह्मणाला २६ " हे सीते, मदनानें मला यथेष्ट पीडा दिली तरी चिंता नाहीं; तथापि मी तुझी इच्छा नसतांना उत्कृष्ट कटिप्रदेश आणि मनोहर हास्य ह्यांनीं युक्त असलेल्या तुझ्याशीं समागम करणार नाहीं २७. परंतु, मनुष्य असल्यामुळें आमचें भक्ष्य जो राम त्यालाच तूं अजून चिकटून राहिली आहेस ह्याला माझा काय उपाय आहे ? " २८. ह्याप्रमाणें निर्दोष अवयवांनीं युक्त असलेल्या त्या सीतेला सांगून तो राक्षसांचा मुख्य अधिपति रावण तेथेंच गुप्त झाला आणि इष्ट प्रदेशाकडे चालता झाला २९ व राक्षसींनीं परिवेष्टित असलेली. व शोकानें कृश झालेली ती सीता त्रिजटा राक्षसी तिची शुश्रूषा करीत

तत्रैव न्यवसत्तदा ३० [१०७२२] इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामारण्यके पर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सीतारावणसंवाद एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ राघवः सह सौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः । वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः १ स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् । ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा २ कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना । महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ३ प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः । सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ४ गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् । प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ५ योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः । सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ६ यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह । त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ७ कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि । यो मामेवङ्गतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ८ असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।

असताना तेथच राहिली ३०. ह्याप्रमाणे महर्षिव्यासप्रणीत लक्षग्रंथात्मक श्रीमहाभारतांतर्गत वनपर्वांतील रामोपाख्यानपर्वांपैकीं सीता व रावण ह्यांच्या संवादाविषयीं दोनशें एक्यांयशीवा अध्याय समाप्त झाला ॥ २८१ ॥

मार्कंडेय सांगतात:—सुग्रीवानें ज्याचें रक्षण केलें आहे असा राम लक्ष्मणासहवर्तमान माल्यवान् पर्वतावर वास्तव्य करीत असताना निर्मल आकाश त्याच्या दृष्टीं पडलें १. निर्मल आकाशामध्यें ग्रह, नक्षत्रें व तारा ह्यांनीं युक्त असलेला निर्मल चन्द्र अवलोकन करून तो शत्रुघातक राम निद्रिस्थ झाला २ आणि नानाप्रकारच्या कमलांचा गंध बरोबर घेऊन वहात असलेल्या थडगार वायूमुळें तो पर्वतनिवासी राम एकाएकीं जागा झाला ३. तदनंतर राक्षसाच्या गृहामध्यें कोंडून ठेविलेल्या सीतेचें स्मरण झाल्यामुळें मनामध्यें खिन्न होऊन तो धर्मात्मा राम प्रातःकाळीं वीर लक्ष्मणाला ह्मणाला ४ " हे लक्ष्मणा, किष्किंधानगरीमध्यें जा; आणि ग्राम्यसुखांमध्येंच गढून गेलेल्या त्या कृतघ्न स्वार्थसाधु वानरराज सुग्रीवाचा एकदां अदमास तरी काढ ५. अरे, ज्या मूढ कुलाधमाला मीं राज्याभिषेक केला; सर्व वानर, गोपुच्छ व ऋक्ष ज्याची सेवा करीत आहेत ६; आणि ज्याच्याकारितां, हे महापराक्रमी लक्ष्मणा, मीं किष्किंधेच्या उपवनामध्यें तुझ्या मदतीनें वालीचा वध केला ७ तो सुग्रीव सर्व पृथ्वीमध्यें अधम वानर असून कृतघ्न आहे असें मला वाटतें. हे लक्ष्मणा, अशी स्थिति प्राप्त झाल्यामुळें ज्या-

कृतोपकारं मां नूनमवमन्यात्पया धिया ९ यदि तावदनुयुक्तः शेते कामसुखात्मकः । नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया १० अथापि घटतेस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः । तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्भव माचिरम् ११ इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः । प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः १२ किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः । सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः १३ तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः । पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया १४ तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः । स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः १५ सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः । इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् १६ नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्घृणः । श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः १७ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया । सर्वेषां च कृतः कालो मामेनागमनं पुनः १८

मूढाला आज माझी ओळख राहिली नाहीं ८ त्याला, मला वाटतें, आपली प्रतिज्ञा शेवटास नेणें ह्मणजे काय हें ठाऊकच नाही. अरे, मी खरोखर त्याच्यावर उपकार केला असूनही बुद्धि कोती असल्यामुळें ९ तो जर माझ्याकरितां कांहींएक उद्योग न करितां विषयसुखाच्याच मागें लागून राहिला असेल तर तू वालीच्या मार्गानें त्यालाही सर्व प्राण्यांचे गमनस्थान जें यमसदन तिकडे पाठवून दे १०. अथवा तो वानरश्रेष्ठ आमच्याच कार्याकरितां जर खटपट करीत असेल तर, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना लक्ष्मणा, तूं सत्वर त्याला घेऊनच ये. आतां विलंब करूं नको " ११. ह्याप्रमाणें भ्रात्यानें सांगितलें असतां ज्येष्ठ भ्रात्याच्या आज्ञेविषयीं आणि हिताविषयीं तत्पर असलेला तो लक्ष्मण प्रत्यंचा चढवून बाण लाविलेलें आपलें सुंदर धनुष्य घेऊन निघाला १२ तो किष्किंधेच्या द्वारापाशीं येऊन अडथळा न होतां आंत प्रविष्ट झाला. तेव्हां तो रागारागानें आला आहे असें जाणून वानरराज सुग्रीव त्याला सामोरा गेला १३. इतकेंच नव्हे परंतु, सविनय अंतःकरणानें युक्त असलेल्या त्या वानरराज सुग्रीवानें मन प्रसन्न ठेवून त्याला योग्य असा आपल्या स्त्रीसहवर्तमान त्याचा आदरसत्कार केला १४. तेव्हां ज्याला कोठेंही भय नाहीं अशा त्या सुमित्रापुत्र लक्ष्मणानें त्याला रामाचा निरोप सांगितला असतां तो सर्व पूर्णपणें ऐकून घेतल्यावर प्रसन्न झालेला तो वानराधिपति सुग्रीव लक्ष्मणाला ह्मणाला १५,१६ " हे लक्ष्मणा, मी दुर्बुद्धि नाहीं, कृतघ्न नाहीं अथवा निर्दयही नाहीं. सीतेचा शोध लावण्याकरितां मीं काय प्रयत्न केला आहे तो ऐकून घे १७. माहितगार असे सर्वही वानर मीं चोहोंकडे पाठविले आहेत

वेरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा । विचेतव्या मही वीर सग्रा-
मनगराकरा १९ स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति । ततः श्रोष्यसि
रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् २० इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् २१ स रामं सहसुग्रीवो माल्य-
वत्पृष्ठमास्थितम् । अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् २२ इत्येवं
वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः । दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये
दक्षिणां गताः २३ आचख्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् । विचितां
न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा २४ गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानर-
पुङ्गवाः । आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽभ्यधारयत् २५ द्विमासो-
परमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः । सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रु-
वन् २६ रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् । त्वया च प्लवगश्रेष्ठ
तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः २७ वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः । विचेतुं

व सर्वांनाही एका महिन्यांत सीतेचा शोध लावून परत येण्याची मुदत दिली आहे १८; आणि, हे वीरा, समुद्ररूप वस्त्रानें युक्त असलेली ही पृथ्वी वनें, पुरें, ग्राम, नगरें, खाणी आणि पर्वत ह्यांसहवर्तमान त्यांना सर्व शोधून काढावयाची आहे १९. असो. तो महिना आता पांचच दिवसांनीं पुरा होणार आहे. तो पुरा झाल्यावर फारच मोठी प्रिय वार्ता रामासहवर्तमान तूं श्रवण करशील " २०. ह्याप्रमाणें त्या विचारी वानरराज सुग्रीवानें सांगितलें असतां महाशय लक्ष्मण रोष सोडून देऊन सुग्रीवाची प्रशंसा करूं लागला २१; आणि नंतर सुग्रीवासहवर्तमान स्वतः त्या माल्यवान् पर्वतावर बसलेल्या रामाकडे येऊन ते कार्य सुरू असल्याचें त्यानें त्याला कळविलें २२. असो. ह्याप्रमाणें पाठविलेले ते हजारों मुख्य मुख्य वानर तीन दिशा शोधून परत आले; परंतु, जे दक्षिण दिशेस गेले होते ते मात्र परत आले नाहींत २३ तीन दिशा शोधून वानर तेथें परत आल्यानंतर रामाला ह्मणाले " समुद्रवलयांकित पृथ्वी आह्मी शोधून काढिली; परंतु, वैदेही अथवा रावण कोठं आमच्या दृष्टीं पडला नाहीं " २४. असें त्यांनीं सांगितल्यावर दक्षिण दिशेकडे जे वानरश्रेष्ठ गेलेले होते त्यांच्यावर काय ती भिस्त ठेवून दुःखाकुल झालेल्या त्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामानें प्राण धारण केले होते २५. असें होतां होतां दोन महिने संपण्याइतका काल जेव्हां लोटला तेव्हां कांहीं वानर सत्वर सुग्रीवाकडे येऊन ह्मणाले २६ " वालीनें व तूं ज्या मोठ्या समृद्ध मधुवनाचें आजपर्यंत रक्षण करून ठविलें होतें त्याचा वायुपुत्र हनुमान् फडशा उडवीत आहे २७; आणि, हे राजा, वालिपुत्र अंगद व त्याचप्रमाणें दक्षिण दिशा शोधण्याकरितां दुसरेही जे वानरश्रेष्ठ तूं